

INTERNACIONALNI MULTIRELIGIJSKI

INTERKULTURNI CENTAR

ZAJEDNO

ANALIZA REZULTATA ISTRAŽIVANJA
PROVEDENOG U OKVIRU PROJEKTA:

“INTERRELIGIJSKI DIJALOG KROZ
OBRAZOVANJE I KOMUNIKACIJU
MLADIH U MULTIKULTURNOM DRUŠTVU
U BOSNI I HERCEGOVINI”
2007.-2009.

Izdavač: Internacionalni Multireligijski Interkulturni Centar
IMIC-Zajedno
Obala Kulina Bana 39
BiH 71000 Sarajevo
Tel/Fax: +387 33 440 904
+387 33 232 310
www.dijalog.net

Istraživači: Arijana Aganović, Amir Prašo, Dragana Lazić, Gorana Stojanović, Sabina Pstrocki

Asistenti na terenu: Abdulah Bećirović, Midhat Spahić, Živana Ilić

Ideja projekta i tekst: Tanja Kovačić, Sabina Pstrocki

Statistike: Emir Muhedinović, Nermina Nikezić

Mape: Amra Avdić, Biljana Livančić, Emir Muhedinović

Dizajn i prijelom: Enis Zaimi

Prijevod i uređivanje publikacije : Sabina Pstrocki

Štampanje: MAG Plus, Sarajevo

Tiraž: 500 kom

CIP-Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo
2-67:373.3/4] (497.6)(047.31)

ANALIZA rezultata istraživanja provedenog u okviru projekta Interreligijski dijalog kroz obrazovanje i komunikaciju mladih u multikulturnom društvu u Bosni i Hercegovini: 2007-2009./Internacionalni multireligijski interkulturni centar IMIC-Zajedno, 2009.70 str.:ilustr., obrasci; 30 cm
Bibliografija: str.69-70; bibliografske i druge bilješke uz tekst

ISBN 978-9958-9786-2-3
1. Pstrocki, Sabina
COBISS.BH-ID 17321990

Zahvale: Luc Lietaer, Valery Perry, Marina Bowder, Ulla Schwienbacher, Sanna Heikkinen, Dženana Trbić, Marko Oršolić, Ernesa Mešić, Milan Ljubojević, Amra Pandžo, Zilka Spahić-Šiljak, Josip Markota, Zehra Čorhodžić, Maida Budnjo, Deniz Bejtula, Salkan Merdžanić, Almir Karabegović, Faruk Pršeš, Mehmed Sužanj, Murto Horo, Admir Iković, Munevera Selmanović, Mirzeta Hadžić-Suljkić, Franjo Kovačević, Salkan Merdžanić, Miralem Galijašević, Uroš Janković, Almir Karabegović, Zijah Bihorac, Zdenka Merdžan, Hamdo Fatić, Munib Alibegović, Fehim Memić , Abdulah Bećirović, Midhat Spahić, Živana Ilić, Amir Karić, Mensur Husić, Manda Prishing.

Sadržaj

<u>I UVOD: UKRATKO O ISTRAŽIVANJU</u>	5
I.1. CILJEVI ISTRAŽIVANJA I PROJEKTA	5
I.2. ŠTA SMO POSTIGLI OVIM PROJEKTOM ?	6
I.3. CILJANE SKUPINE/GRUPE	9
I.4. METODOLOGIJA I KRITERIJI ISTRAŽIVANJA	9
I.5. KO JE SVE SARADIVAO NA OVOM PROJEKTU?	10
I.6. ŠTA JE IMIC I ŠTA NASTOJI?	10

<u>II PRVA FAZA PROJEKTA-ISTRAŽIVANJE (APRIL, 2007.- SEPTEMBAR, 2007)</u>	12
II.1. ISTRAŽIVANJE NA TERENU U 8 OPĆINA	12
II.2. ŠTA POKAZUJU REZULTATI ISTRAŽIVANJA?	15
II.3. O IDENTITETIMA	23
II.4. LINKARTOVA LJESTVICA	29
II.5. OPISNA PITANJA	39

<u>III PREDAVANJA I RADIONICE ODRŽANE U OKVIRU PROJEKTA</u>	52
III.1. RADIONICA U TUZLI	52
III.2. RADIONICA U SARAJEVU	54
III.3. RADIONICA U BRČKO DISTRIKTU	54
III.4. RADIONICA U ZENICI	55

<u>V ZAKLJUČAK</u>	55
IV.1. PROBLEMI U REALIZACIJI PROJEKTA	55
IV.2. PREPORUKE SVIM KORISNICIMA PROJEKTA	56

<u>V PRILOZI</u>	59
V.1. UPITNIK	59
V.2. POZVANI I PRISUTNI UČESNICI RADIONICA	62
V.3. MAPA REGIONALNIH UREDA OSCE-a U BOSNI I HERCEGOVINI	69
V.4. LISTA SKRAĆENICA	70
V.5. BIBLIOGRAFIJA I LITERATURA	71

I UVOD: UKRATKO O ISTRAŽIVANJU

I.1. CILJEVI ISTRAŽIVANJA I PROJEKTA

U skladu sa vizijom i misijom nevladine organizacije, Internacionalni Multireligijski Interkulturni Centar IMIC-’Zajedno’, koja nalaže promoviranje i poboljšavanje suživota pripadnika svih religija i etniciteta na teritoriji Bosne i Hercegovine, te aktivno uključivanje u dijalog između njih, primarna namjera bila je da se ovo istraživanje i projekat realiziraju u tri faze, od kojih bi svaka dala specifičan doprinos ciljevima i vrijednostima koje promovira Internacionalni Multireligijski Interkulturni Centar. Misija Centra fokusirana je na podršku ko-egzistencije religijskih, kulturalnih i drugih razlika, unapređenje demokratskih standarda i poticanje uzajamnog poštovanja za međusobne različitosti kada je u pitanju populacija Bosne i Hercegovine.

U prvoj fazi projekta, nastojali smo izgraditi i intenzivirati relacije sa općinama u Bosni i Hercegovini, upoznati ih sa organizacijom, njenim ciljevima i djelatnostima, te stvoriti uzajamno povjerenje i ispitati interes i spremnost za implementaciju ovog projekta. Uspostavljeni su kontakti sa lokalnim osnovnim i srednjim školama i okvirno su dogovorene tehničke potrebe za rad na terenu. Procijenjeno je kako je neophodno učešće minimalno jednog, a maksimalno tri istraživača na terenu, ovisno o obimu svakog pojedinog istraživanja, da bi rad na terenu bio uspješno finaliziran, odnosno da bi svako istraživanje bilo provedeno u predviđenom vremenskom roku na predviđenom broju ispitanika. Svi istraživači koji su radili na terenu ujedno su bili angažirani za analizu dobijenih podataka, a metode analize i istraživanja utvrđene su naknadno i u skladu sa uvjetima za svaku pojedinu situaciju. Analiza i metoda deskripcije rezultata ovisili su u izvjesnoj mjeri o kvaliteti i kvantiteti materijala koji smo dobili na terenu u prvoj fazi projekta. Neka su istraživanja bila obimna, odnosno kvantitativno opširnija, a neka su opet, po kvaliteti bila bolja, jer su dobijeni rezultati imali veću kvalitativnu vrijednost. Kvalitet je uglavnom ovisio o profilu ispitanika i njihovoj spremnosti na saradnju u smislu davanja odgovora i učešća u istraživanju. Tako su neki ispitanici pomno proučavali pitanja upitnika i razmišljali o njima, te se pokazali zainteresirani za istraživanje i projekat, i uložili određenu dozu ozbiljnosti kako bi dali što iskrenije odgovore, a neki su pak željeli što prije ispuniti Upitnik, i što prije dati odgovore koji se od njih traže, ne udubljujući se mnogo u data pitanja.

Prilikom pisanja projekta predviđeno je bilo za svaku školu, ispitivanje po dva školska razreda, ili pedesetak učenika. Istraživači su bili obavezni ispitanicima objasniti pitanja i način popunjavanja

Upitnika, kako bi se izbjeglo uplitanje profesora, nastavnika ili drugih učenika u date odgovore, i kako bi se dobili što vjerodostojniji podaci. Pitanja su bila prilagođena nivou razumijevanja ciljane skupine, odnosno učenika viših razreda osnovnih i srednjih škola, a uz dodatna objašnjenja istraživača bilo je osigurano potpuno razumijevanje svim ispitanicima. Pitanja sadržana u Upitniku odnosila su se na sljedeće značajke religijskog odgoja, stavove o religiji i religioznost:

- stavove prema *Religijskom odgoju* i predmetu *Kultura religija*¹
- stavove prema religijskim i etničkim pripadnostima ‘drugog’, te socijalno-kulturalnim različitostima i manjinama,
- interes za druge religije i etnicitete,
- vizije i mišljenja učenika o vlastitoj religiji i etnicitetu, te o mogućnostima i ograničenjima vezanim uz religijsku i etničku pripadnost, a u kontekstu društva i socio-ekonomskog statusa i prosperiteta pojedinca,
- strahove i stavove vezane za problem diskriminacije, sa kojima se ispitanici u manjoj ili većoj mjeri suočavaju, ili koji im bivaju osviješteni kroz odgoj,
- načine prevencije diskriminacije,
- prava ispitanika koja na bilo koji način mogu biti u budućnosti ugrožena zbog religijskog, etničkog ili nekog drugog identiteta,
- osnovna prava kao što su pravo na dohodak/platu ili zdravstveno osiguranje,
- razmišljanja o tome kako nastala situacija može biti promijenjena,
- načine na koje ispitanici mogu utjecati na procese donošenja odluka u društvu,
- razmišljanja o aktuelnom ili potencijalnom članstvu u organizaciji/ zajednici/ stranci koja može predstavljati i štititi njihove interese,
- znanja o takvim organizacijama na lokalnom, regionalnom, državnom ili internacionalnom nivou.

Drugi dio projekta obuhvaćao je radionice i predavanja koja su održana u ukupno četiri različite regije, i na koje su bili pozvani učesnici iz općina koje su bile najbliže mjestu održavanja radionice, odnosno predavanja. Učesnicima su se kroz naknadno utvrđene teme predstavili stručnjaci i predavači za različita područja religijskih studija, sociologiju, teologiju i srodne nauke. Prilikom radionica/predavanja poticana je diskusija sa učesnicima unutar klastera općina, što znači na regionalnom nivou. Ova druga faza projekta preciznije je definirana tek nakon istraživanja

¹ *Kultura religija* je predmet osmišljen i predviđen za podučavanje dva školska časa sedmično u periodu jedne školske godine u srednjim školama. Više informacija o provedbi pilot-Projekta *Kultura religija* može se naći u Izvještaju citiranom u Bibliografiji i preporučenoj Literaturi pod nazivom ‘Na putu ka vjerskom suživotu i razumijevanju u Bosni i Hercegovini’, koji je u septembru 2007. godine objavila Misija OSCE-a u BiH

Objavljivanje publikacije su podržali:

Misija OSCE-a u BiH
Ministarstvo obrazovanja Ze-Do kantona
Općina Visoko
Općina Vareš
BH Telecom

Projekat su podržali:

SOROS Odjel za obrazovanje
Vlada Brčko Distrikta
Općine Tuzla, Kakanj, Vareš, Visoko, Foča-Ustikolina, Čelinac, Fojnica
Ministarstvo obrazovanja Ze-Do Kantona
Vermont d.o.o.

“Any view, statement and opinion expressed in this publication, which is not specifically attributed to the OSCE Mission to BiH, does not necessarily reflect the official policy of the OSCE Mission to BiH”

“Svako gledište, izjava i mišljenje izraženo u ovoj publikaciji, a za koje nije izrijeком naznačeno da potječe iz Misije OEES-a u BiH, ne odražava nužno službenu politiku Misije OEES-a u BiH”

“Свако мишљење и изјава, објављени у овој публикацији, а за које није изричито назначено да је из Мисије ОЕБС-а у БиХ, не одражава званичну политику Мисије ОЕБС-а у БиХ”

“Svako gledište, izjava i mišljenje, izraženo u ovoj publikaciji, a za koje nije izričito naznačeno da potječe iz Misije OSCE-a u BiH, ne odražava nužno zvaničnu politiku Misije OSCE-a u BiH”

u školama i teme su utvrđene i predstavljene na osnovu saznanja sa terena, te nakon konsultacija sa ekspertima i predavačima. U trećoj fazi projekta realizirana je ova publikacija, završena je deskripcija rezultata dobivenih analizama u istraživanju, i došlo se do preporuka za sve učesnike, tj. nastavni kadar u oblasti religijskog odgoja i srodnih predmeta, ali i sve ostale zagovornike međureligijskog i multikulturalnog dijaloga. Publikacija je ujedno zasada, zadnja faza ovog projekta.

Kako bi projekat bio što relevantniji s obzirom na dosada navedene ciljeve, sljedeći uslovi morali su biti zadovoljeni:

1) atmosfera slobodnog izražavanja u školama (naime, moralo je biti obezbijeđeno prisustvo jednog ili više istraživača u vrijeme sprovođenja Upitnika, odnosno u vremenu u kojem su učenici odgovarali na pitanja)

2) objektivna pristup analiziranju prikupljenih podataka (nastojali smo pratiti principe objektivnosti i konsultirati mišljenja svih istraživača i stručnjaka kada je god to bilo moguće)

3) izbjegavanje bilo kakvog oblika političkog pritiska i to s obzirom da je IMIC nevladina i ne-politička organizacija, te kao takva odbija političko opredjeljenje ili pritisak koji bi se mogao pojaviti i ujedno promijeniti, odnosno rekonstruirati primarni cilj projekta.

Znači, ukratko, glavni ciljevi samog istraživanja i projekta bili su između ostalog i da se analizira trenutna situacija u različitim religijskim zajednicama i među njihovim pripadnicima u osnovnim i srednjim školama, a s obzirom na gore navadne značajke koje smo ispitali; zatim odnosi među mladima u školama u 8 općina Bosne i Hercegovine, te da se ujedno primarno obrazuju i osvijeste mlade generacije o značaju poštivanja različitosti i o prednostima življenja u multireligijskom i multikulturalnom društvu, i da se dođe do preporuka o religijskom suživotu i ujedno započne inicijativa čiji bi krajnji rezultat bio - ideja o pomirenju i multireligioznosti/multietničnosti kao neminovnoj činjenici BH društva, te do preporuka za unapređenje školskog curriculuma u svim dijelovima BiH, koje će voditi ka ustanovljavanju dijaloga i razumijevanja među učenicima koji potiču iz različitih religijskih ili etničkih sredina. Također smo nastojali promovirati inicijativu za uključivanje u procese društvenih promjena među učenicima, kao i značaj koncepta aktivnog građanina što bi ispitanici trebali jednog dana u budućnosti postati, kako bi na taj način mogli što pozitivnije i uspješnije utjecati na svoj socijalni i ekonomski status.

1.2. ŠTA SMO POSTIGLI OVIM PROJEKTOM ?

Ovaj projekat je implementiran u osam izabranih općina Bosne i Hercegovine, i to u onim općinama čiji su načelnici i *Službe za društvene djelatnosti* izrazili interes za ovo istraživanje i temu projekta. Iznenadujuće je bilo da su se mnoge škole jednonacionalnog i monoreligijskog sastava pokazale nezainteresirane, što je loše s obzirom na činjenicu da potreba za inter-religijskim dijalogom i razumijevanjem u društvu kao što je naše, svakako izlazi iz okvira škole i svakodnevno se nameće nezvezano za školsku sredinu. Namjera je bila istražiti stavove i mišljenja učenika u osnovnim i srednjim školama, i to istraživanjem na terenu u općinama, koje su pozitivno odgovorile na naš zahtjev i pokazale se spremnima za saradnju, ali je cilj bio i nastavljavanje i produbljivanje ove teme i diskusije, sa posebnim osvrtom na problematična pitanja pobrojana u prethodnom poglavlju, u toku i nakon istraživanja, i posebno tokom druge faze projekta, tj. predavanja i radionica.

Nastojali smo dobiti što raznovrsniji teritorijalni uzorak koji bi ujedno bio što reprezentativniji, i stoga smo kontaktirali u početku sve općine Federacije, Republike Srpske, i Brčko Distrikt. Pokazalo se da je učešće ipak moralo biti uvjetovano odobrenjem od strane nadležnih Ministarstava obrazovanja, bilo da se radi o određenom kantonu, RS-u ili Brčko Distriktu, ali i spremnošću općina (a posebno škola) da na njihovom teritoriju prihvate ovaj projekat. Projekat je najprije bio ponuđen školama u svim dijelovima Bosne i Hercegovine, a kroz istraživanje je postignut uvid u situaciju po pitanju percepcije sebe i drugog, kako kroz religijsku komponentu, tako i kroz etničku odnosno kulturološku, i na kraju su omogućene preporuke, koje se tiču religijske kohabitacije u sredini kao što je škola, ali i u širem kontekstu zajednice.

Kada je u pitanju socijalna i ekonomska situacija, ona je bila raznolika u ispitanim regijama. Takođe postoje razlike kada su u pitanju periferne i centralne škole, a one su posebno izražene kod većih istraživanja kao što je bila Tuzla ili Brčko Distrikt. Prevladavajuća socijalna i ekonomska situacija je, pored individualnih razlika, i onih koje smo susreli unutar škola i razreda, prilično nejednaka i u ispitanim općinama. Kada je u pitanju unaprijed dogovorena finansijska pomoć dobivena od općina za realizaciju projekta, ona je varirala s obzirom na broj škola obuhvaćenih projektom, tj. obim istraživanja, ali se ugovarala imajući u vidu budžet, koji općine imaju na raspolaganju, za projekte pomoći civilnom društvu. Ta pomoć je zapravo bila samo simbolična. Neke su općine bile suočene sa finansijskim poteškoćama, ali su se unatoč tome pokazale spremne na podršku, uglavnom iz razloga što su projekat smatrale važnim i relevantnim za

njihove škole i lokalne zajednice. Neke su pak općine bile zainteresirane za istraživanje i projekat, ali nije došlo do implementacije jer nije moglo biti obezbijeđeno nikakvo, pa ni simbolično finansijsko učešće.

Fokus ovog istraživanja je uključivanje mladih u interreligijski dijalog i ohrabrivanje njihovog ispravnog razumijevanja kako svoje, tako i drugih religija i vjerovanja u Bosni i Hercegovini. Svrha projekta bila je između ostalog, prevazilaženje predrasuda i neprijateljstava karakterističnih za post-konfliktna društva, ali takođe pojašnjavanje mogućih načina inkluzije (društanog uključivanja) mladih i drugih ugroženih skupina kao što su manjine, žene, pa čak i osobe sa posebnim potrebama, u socijalne i ekonomske procese, te informiranje o načinima na koje se može poboljšati njihova društvena participacija, i na koje ih se može osvijestiti o mogućim kršenjima njihovih prava, koja su se ili već dogodila ili im se mogu dogoditi, u društvu i određenim socijalnim procesima. Kroz sve tri faze projekta nastojali smo objasniti ciljanim grupama, ispitanicima i učesnicima, odnose koji su oduvijek postojali, od vremena nastanka Svetih knjiga pa sve do danas, i povezanost između ljudskih prava i svih religija, a posebno smo naglašavali ona osnovna prava koja se niti u jednom uređenom društvu ne bi smjela kršiti kao što su pravo na život, na rad, na slobodu savjesti i vjeroispovijesti, pravo na mišljenje ili vjerovanje, na vlasništvo, pravo izražavanja i slično. Dodatna svrha projekta bila je saznati više o potencijalnim kapacitetima ciljanih grupa, o broju i razmjeru institucionalnih struktura koje među njima imaju određeni kredibilitet, kao što su nevladine i druge organizacije, stranke, interesne skupine, a koje su predstavljene lokalno ili nacionalno, te o njihovim aktivnostima i dosadašnjim uspjesima.

Rezultat projekta je prikupljanje podataka na osnovu odgovora ispitanika i primjedbi učesnika, o tome koje grupe i koje organizacije njih najbolje predstavljaju, šta su do sada kroz njih postigli, te zašto smatraju da je učešće u aktivnostima ovog projekta korisno i od pomoći za njih. Neke od alternativa su ciljanim grupama ponuđene od strane religijskih zajednica u Bosni i Hercegovini ili drugih struktura, ali takođe od strane naših i međunarodnih stručnjaka za religiju i srodna pitanja, koji su se predstavili u drugoj fazi. Posebno smo nastojali osvijestiti značaj socijalno-ekonomskih prava i učešća u procesima donošenja odluka. Svaki problem je potrebno sagledati sa više kulturalnih i religijskih gledišta, te su predstavljene različite prakse rješavanja spomenutih problema, korištene u drugim državama i društvima.

Kako bi se religijski i kulturalni dijalog učinio što uspješnijim u riskantnim područjima BiH, a osobito u onim gdje jedna religijska skupina prevladava u odnosu na druge, istraživanje je bilo fokusirano na

mlade generacije, rođene nakon konflikta u BiH, i koje iz nekih razloga imaju različitu ili deformiranu viziju multireligijskog i multikulturalnog u našem društvu. Važno je istaknuti da mlada populacija predstavlja važan indikator za situaciju po pitanju definiranih problema u skoroj budućnosti, odnosno ukazuje na nivo budućeg poštivanja i tolerancije među različitim religijskim zajednicama, i mogućnost mirne koegzistencije među njima. Procjena i evaluacija trenutne situacije među izabranim ciljanim grupama ovog projekta bila je potrebna zbog daljeg implementiranja i promoviranja promjena, u osnovnim i srednjim školama, a to je promoviranje u drugoj fazi napravljeno i kroz medije, te u trećoj kroz samo prezentiranje rezultata istraživanja, odnosno ovu publikaciju. Bilo je osigurano medijsko pokrivanje organiziranih predavanja, radionica i pratećih događaja, čiji su ciljevi obuhvaćeni i u ciljevima ovog projekta. Namjera je pokrenuti tzv bottom-up proces, od ciljanih skupina i učesnika projekta (građana, učenika, nastavnika), koji će potaknuti dalje razmišljanje i otvoriti diskusiju na nivou ministarstava, škola ali i među svim nosiocima obrazovne refrome, o edukacijskom sistemu u oba entiteta Bosne i Hercegovine, te dovesti do ponovnog razmatranja od strane države, sistema obrazovanja koji treba biti prilagođen realnom i postojećem konglomeratu različitih kulturnih i religijskih tradicija.

Projekat je realiziran u saradnji sa sljedećih 8 općina na teritoriju B&H: Foča Ustikolina, Čelinac, Vareš, Visoko, Kakanj, Fojnica, Tuzla i Brčko Distrikt. Osoblje IMIC-a bilo je glavni koordinator zadataka i sudjelovalo je u definiranju tema radionica/ predavanja, te naknadno angažiralo stručnjake za rasprave na temu religijske različitosti, tolerancije, poštivanja drugog i različitog. Aktivnosti koje su uspješno finalizirane su: istraživanje i procjena o socijalnom i obrazovnom isključivanju određenih religijskih grupa u Bosni i Hercegovini; analiza njihove situacije posebno u monoetničkim i monoreligijskim dijelovima B&H, i u područjima gdje je proces povratka izbjeglica počeo , te se sredina suočava sa brojnim problemima povezanim za vjerske i etničke predrasude; priprema evaluacije i plana za buduću integraciju etničkih, religijskih i kulturoloških ili socijalnih manjina u pomenutim dijelovima BiH, u obrazovne sisteme, društvo i procese donošenja odluka; organiziranje predavanja i radionica o mogućnostima uključivanja mladih u BiH (učenika, studenata i profesora/nastavnika) u interreligijski dijalog četiri dominantne religije; prevazilaženje monoetničke i monoreligijske izolacije i segregacije u obrazovanju, radu i interakciji, koja bi bila neprimodna s obzirom na sastav BH društva; zatim objašnjavanje mogućnosti za djelovanje ovih grupa u socio-ekonomskim procesima; aktivizam na terenu u smislu dijeljenja publicirane literature čiji je cilj podudarati sa ciljevima i misijom IMIC-a; te promoviranje ideja multireligioznosti odnosno

multietničnosti kroz predavanja, kako za učenike i studente osnovnih, srednjih škola i univerziteta, tako i za sve zainteresirane, i o multikulturalnosti kao osnovnoj vrijednosti Evropske unije, a osobito multikulturalnih društava kao što je BiH.

Tokom uključivanja ciljanih skupina kroz drugu fazu projekta u diskusije fokusirane na ideju multireligijskog dijaloga, selektirani su pozitivni primjeri multireligijskog suživota u BiH, i naglašena je mogućnost prilagodbe u drugim područjima u BiH uz odgovarajuće društvene i obrazovane reforme, a date su i nastavljaju se davati informacije o kulturalnim i religijskim tradicijama koje su karakteristične ne samo za BiH, nego i za bliže i dalje narode, čija je istorija na direktan ili indirektan način vezana za BiH. Tako je počela paralelna implementacijasadnogprojektanazvanog*Saradnja sa ambasadama* kroz koji su dosada organizovana tri događaja i to dva sa Ambasdom Arapske Republike Egipat (predavanje profesora Nabila Sweilama o egipatskoj kulturi i drevnoj civilizaciji i *After-Bajram Party*) i jedan sa Ambasdom Islamske Republike Iran (Proslava *Shabe-Jalda Najduža noć-22.decembra*), a planiramo pripremiti slične manifestacije u 2009. godini sa ambasadama Mađarske, Grčke, Austrije, Italije, Slovenije i Turske, sa ciljem da svim učesnicima projekta približimo kulturu i tradiciju tih zemalja ali i da prihvatimo najnovije promjene koje slijede u procesima europeanizacije i globalizacije, a koje će još više dovesti do porasta multikulturalnosti, multietničnosti i multireligioznosti u mnogim savremenim društvima. Postignuto je učvršćivanje saradnje sa predstavnicima ciljanih grupa, nastavnim kadrom i općinskim službama koje se bave civilnim društvom, te sa ambasadama koje su kroz srodan projekat pokazale interes i spremnost za zajedničko djelovanje, ali i sa nevladinim i vladinim, domaćim i međunarodnim organizacijama koje rade na promoviranju istih vrijednosti ili se bave sličnim aktivnostima. Na kraju, ostvarili smo prve kontakte sa društveno odgovornim kompanijama poput Vermonta, BH Telecoma i Coca Cole koje takođe žele pomoći stvaranju i izgradnji stabilnog i prosperitetnog društva u BiH.

Predstavljeni su načini na koje svi učesnici projekta mogu skupa raditi na ostvarivanju zajedničkih ciljeva, zastupati svoja prava kroz međunarodne i lokalne organizacije koje ih predstavljaju, i pojačana je svijest o potrebi da se pomogne određenim grupama u društvu i da se potkane njihova socijalna inkluzija. Ujedno su ciljne grupe informirane o standardima kada su u pitanju njihova prava u BiH i drugdje, i to je učinjeno analizama vrlo ilustrativnih komparativnih slučajeva . Projekat je počeo fund-raisingom, odnosno prikupljanjem sredstava koje je trajalo od 1. februara do 1. marta 2007. godine. Dva projekt koordinatori radila su puno radno vrijeme u prostorijama IMIC-a i prije početka implementacije projekta postignuti su

dogovori sa loklanim vlastima vezano za realizaciju prve faze. Održano je nekoliko sastanaka sa organizacijama i institucijama kao što su OSCE, USAID, Fondacija Heinrich Boll, Fondacija Konrad Adenauer, te su postignuti dogovori sa općinama, školama, kantonalnim i entitetskim vlastima i Ministarstvima obrazovanja.

Pored 8 općina koje su potvrdile svoje učešće u projektu, i minimalnu finansijsku podršku, od privatnih sponzora na projektu, imali smo Vermont d.o.o. koji je simbolično podržao projekat u prvoj fazi i BH Telecom koji je projekat podržao u trećoj fazi. IMIC je dodijelio sredstva u iznosu od 6000 KM za ovaj projekat, a ostatak je finansijski podržan od strane *Matching fonda* Soroševog Programa podrške obrazovanju i Misije OSCE-a u BiH koja je u većoj mjeri financirala treću fazu projekta odnosno, ovu publikaciju. Uspjeli smo definirati neke od problema u multireligijskim i multietničkim zajednicama, a utvrđivanje je izvršeno na osnovu Upitnika, odnosno niza pitanja, analizom dobijenih odgovora. Takođe je poboljšano znanje o izazovima multireligijskog suživota. Jedan od indikatora uspješnosti projekta bila je posjećenost i kooperativnost, odnosno aktivno uključivanje u drugu fazu kroz predavanja i radionice, koje su utjecale na transformaciju rezultata u usmene prepruke za saradnju, razmijenjene između ciljanih skupina, obrazovnih radnika, i predavača u školama i sredinama u kojima žive i rade. Jedan od ciljeva projekta bio je poboljšati kapacitet i popularnost Centra, te otvoriti mogućnosti za neke od ciljanih skupina da se uključe u IMIC ili neku drugu organizaciju, koja bi mogla zaštititi njihov interes. Cilj je bio popularizirati i intenzivirati korištenje naše biblioteke i drugih resursa organizacije, otvaranjem vrata novim članovima, stvaranjem mreže saradnika i zainteresiranih za promoviranje interkulturnog i interreligijskog dijaloga, i definirani su novi potencijalni članovi udruženja koji će nastaviti raditi na promoviranju ovih vrijednosti.

Kratkoročno je projekat ocijenio postojeću situaciju među mladima različitih religijskih i etničkih pripadnosti, te moguće socijalno isključivanje i inkluziju, a koje se tiče njihove pozicije, bilo kao ugrožene društvene skupine ili kao manjine u religijskom, etničkom ili socijalno-kulturološkom smislu. Istraživanje je sprovedeno kroz Upitnik struktuiran kroz otvorena pitanja, od kojih su samo neka bila deskriptivna, a pitanja su služila za procjenu trenutne situacije. Dugoročno su pripremljene prepruke za sve odgajatelje, nastavnike, profesore Religijskog odgoja i srodnih predmeta, te druge sudionike koji mogu raditi na produbljivanju i poboljšavanju dijaloga, potrebnog zbog religijske različitosti u školskom okruženju i šire, a ovaj proces je započeo sa radionicama i predavanjima u drugoj fazi projekta, gdje se počelo diskutirati o područjima u kojima se primjećuju

problemi. Zadnje što je učinjeno je podrška reformi sistema obrazovanja u Bosni i Hercegovini, koji bi trebao i morao uzimati u obzir religijsku i drugu različitost kao neminovnu i osnovnu paradigmu za ustanovaljavanje sistema vrijednosti među populacijom mladih.

Dugoročni plan i ciljevi ovog projekta takođe su u vezi sa razvojem organizacije IMIC i poboljšavanjem kapaciteta njenog osoblja. Vizija našeg udruženja je širenje vrijednosti koje Centar promovira već godinama, postizanje interkulturalno, etnički i religijski miješanog društva, ali takođe proširivanje mreže partnerskih organizacija sa istim ciljevima, i stvaranje kvalificiranog osoblja, koje će omogućiti da IMIC postane jača, snažnija i utjecajnija organizacija. Najbolji način da se ovo postigne, kao što je do sada nekoliko puta već učinjeno, jeste kroz uspješno implementiranje projekata i zapošljavanje stručnjaka i stručnih timova koji rade na tim projektima, inzistirajući uvijek na istim idejama i davajući neposredno pomoć svima koji su zainteresovani za promoviranje istih vrijednosti, te braneći njihova prava utemeljena na ovim vrijednostima. U ovisnosti o uspjehu trenutnih projekata i aktivnosti, misija IMIC-a može se razvijati i treba se postići samoodrživost organizacije, koja bi bila dobro opremljena ljudskim i drugim resursima, i funkcionalna u svom radu. Konačni cilj je, s obzirom da organizacija ovisi o međunarodnim i domaćim partnerima i sponzorima, utvrđivanje i implementacija dugoročnih aktivnosti, te finansijska neovisnost koja bi pridonijela postizanju samoodrživosti i veće samostalnosti u smislu finansijskih i ljudskih resursa i kapaciteta.

I.3. CILJANE SKUPINE/GRUPE

Tri su najznačajnije ciljne skupine ovog projekta. Prva ciljana grupa bili su učenici viših razreda osnovnih i srednjih škola, odnosno sudionici prve faze projekta, istraživanja, tj. ispitanici koji su davali odgovore na pitanja iz Upitnika. Oni su svojim učešćem pomogli da se dođe do traženih zaključaka i rezultata na osnovu kojih smo utvrdili problematična područja u religijskom obrazovanju i nastavnom planu, ali i u obrazovanju kada su u pitanju predmeti srodne skupine (Demokratija i ljudska prava, Sociologija, Filozofija, Historija, Geografija itd.) kao i aktualna situacija po pitanju percepcije religioznosti kako svoje tako i religioznosti, kulture, i etniciteta ‘drugog’.

Druga ciljana skupina ovog projekta bio je nastavni kadar, a posebno nastavnici i profesori predmeta kao što su Religijski odgoj (islam, katoličanstvo i pravoslavlje), Kultura ili Historija religija, Filozofija, Sociologija, Istorija, Geografija, Demokratija i ljudska prava, te drugih društvenih predmeta, razrednici, pedagozi, psiholozi i direktori škola, te svi drugi nastavnici i profesori koji su bili zainteresirani, i svi učesnici druge faze projekta

odnosno radionica/predavanja, kojima je bio omogućen uvid u problematična područja, kao i nova saznanja o religijskom odgoju, te su im pružene informacije o mogućnosti do-školovanja i daljeg školovanja u ovim oblastima.

Treća ciljana skupina bili su svi stručnjaci i predavači koji su bili aktivni u drugoj fazi projekta, te organizacije i institucije koje se bave srodnim pitanjima, i koje su nam učinile dostupnim neke od materijala za radionice/predavanja, kao i svi zainteresirani za misiju ovog projekta i ciljeve koje promovira IMIC. U treću skupinu takođe spadaju nezavisni istraživači koji su naknadno mogli koristiti rezultate ovog istraživanja u svome radu, bilo naučnom bilo praktičnom, i IMIC je primio i odobrio tri takva upita u toku i nakon implementacije projekta, odnosno istraživanja.

I.4. METODOLOGIJA I KRITERIJI ISTRAŽIVANJA

Priprema Upitnika izvršena je u saradnji sa ekspertima za područja sociologije, ljudskih prava i religije. Nastojalo se osigurati da stručnjaci i sami imaju određenu korist od kvantitativne metodologije koja je korištena u analizi istraživanja, od samog mjerenja i uzorka, odnosno da istraživanje i za njih predstavlja izazov u smislu saznavanja nečeg novog, te da im bude od pomoći kada je u pitanju prikupljanje znanja i informacija koje će kasnije moći koristiti u svom radu. Što se tiče tima koji je radio na terenu i analizi rezultata, radilo se o sedmostepeno ili magistarski obrazovanim istraživačima, uglavnom iz područja društvenih nauka.

Istraživači su prije rada na terenu informirani o glavnim uvjetima koji se trebaju postići prilikom ispitivanja.² Pored obrazovanja, kada su pitanju istraživači koji su radili na terenu, i njihovi asistenti, bilo je važno da oni posjeduju prethodno znanje i senzibilitet za socijalne i obrazovne probleme u Bosni i Hercegovini. Uključivanje predavača i stručnjaka u drugoj fazi projekta kod pripreme radionica i predavanja , nakon i u toku analize rezultata dobivenih na osnovu Upitnika, ovisilo je, između ostalog i o njihovom interesu za projekat, te o temama koje su se pojavile i identificirale kao prioritsetne. Predavači su morali biti minimalno fakultetski obrazovani, a većina su zapravo visokoprofilirani stručnjaci za diskutirana područja, koji imaju ili magisterij ili doktorat bilo iz društvenih nauka bilo iz religije. Neki od njih već su ranije bili uključeni u pripremanje preporuka za nastavni plan i program Religijskog odgoja za osnovno i srednje obrazovanju u BiH, te u pripremu udžbenika za predmet Kultura religija koji je u vrijeme trajanja projekta bio u fazi izrade i finalne pripreme.

² Na strani 6, poglavlje I.1, navode se tri uslova koje je trebalo zadovoljiti prilikom istraživanja

U projekat su takođe bili uključeni neki od sudionika srodnog i ranije spomenutog projekta *Saradnja sa ambasadama*, koji je započeo paralelno sa projektom *Interreligijski dijalog kroz obrazovanje i komunikaciju mladih u multikulturnom društvu u Bosni i Hercegovini*, jer oba projekta imaju jedan zajednički cilj, promoviranje različitosti kulture i religije, a u projektu saradnje sa ambasadama, posebno se radi o promoviranju povezanosti kulture drugih zemalja sa kulturom Bosne i Hercegovine. Kroz ovaj paralelni projekat ideje i misija IMIC-a dodatno su promovirani i putem medija jer je za sve dosada održane manifestacije bilo osigurano i njihovo manje učešće.

Što se tiče metodologije, na samom početku projekta, prikupljena su sredstva u periodu mjesec dana, a nakon toga je pripremljen Upitnik za prvu fazu projekta -istraživanje. Zatim su određeni istraživački timovi koji su se sastojali od istraživača iz IMIC-a i asistenata na terenu i završena je prva faza odnosno istraživanje tokom 4 mjeseca : marta, aprila, maja i juna 2007.godine. Nakon prvog terenskog istraživanja u Brčko Distriktu, odmah se prešlo na analiziranje podataka dobivenih istraživanjem. Obično su istraživači koji su bili angažirani na terenu bili kasnije angažirani i za analizu rezultata na terenu na kojem su radili. Analiza istraživanja pravljena je u dvije tabele za svaku općinu u kojoj je proveden upitnik. Prva tabela pokazuje rezultate za pitanja 1-18 i 20-39, a druga rezultate za pitanje 19 odnosno Linkartovu skalu. Ukupno je napravljeno 16 tabela, odnosno po 2 za svako istraživanje i rezultati su prikazani u kvantitativnim i procentualnim iznosima. Nakon istraživanja i započinjanja analize dobijenih podataka, konačno je od juna 2007. godine do februara 2008. godine započeta i implementirana druga faza projekta, odnosno predavanja/radionice kojih je ukupno održano četiri. Rezultati su analizirani sve do mjeseca februara 2008, i analize su završene uoči zadnje radionice, održane u Zenici 8.februara. Istovremeno je u septembru 2008. počela implementacija srodnog, već spomenutog projekta *Saradnja sa ambasadama*, te priprema i prikupljanje sredstava za publiciranje rezultata istraživanja.

Rezultati istraživanja u kvantitativnim i procentualnim iznosima u 16 tabela, po 2 za svaku općinu, nalaze se na websiteu organizacije www.dijalog.net, a do njih se može doći koristeći naše Korisničko ime i Šifru koja glasi IMIC (ukoliko nemate zasebno korisničko ime i šifru, što je u toku projekta bilo regulisano samo za neke od korisnika i ciljanih grupa), a nakon registracije, prateći link IMIC. Na websiteu se takođe nalaze vizualni prikazi rezultata za 10 pitanja iz Linkartove skale, koje je za IMIC iz marketinškog fonda pripremio *Gauss* iz Tuzle, firma koja se bavi geo-prostorinim bazama podataka. Na taj način smo, pored ove brošure,

učinili da rezultati budu na raspolaganju svim učesnicima i ciljanim skupinama projekta, a iz tih tabela se mogu saznati i podaci koji nisu opisani u ovoj brošuri/publikaciji. Obrada rezultata je pokazala da je za analizu jednog razreda od otprilike 20 učenika bilo potrebno 3 sata rada na dobivenim podacima, tj. kako bi se dobili kvantitativni i procentualni iznosi koji su navedeni u tabelama.

1.5. KO JE SVE SARAĐIVAO NA OVOM PROJEKTU?

Istraživači koji su radili na ovom projektu su:

1. Dragana Lazić, diplomirani žurnalst-novinarstvo i komunikacije, Univerzitet u Banja Luci, Filozofski fakultet, aktivna u nevladinom sektoru, i uposlena u vrijeme istraživanja i analize rezultata 2007/2008 kao junior-konsultant u OSCEovom projektu Parlamentarne podrške, dobitnica je jednogodišnje stipendije za školovanje u USA na Univerzitetu u Montani,
2. Arijana Aganović, diplomirani bibliotekar i komapartist književnosti, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu,
3. Amir Prasho, apsolvent računovodstva na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu,
4. Gorana Stojanović, radni praktikant u IMIC-u u vrijeme istraživanja, tačnije u periodu juli/august 2007, i bivši student postdiplomskog programa Ljudska prava i Demokratija pri CIPS-u, Univerzitet u Sarajevu, diploma stečena na Fakultetu društvenih nauka u Oslu, Norveška,
5. Sabina Pstrocki, Profesor engleskog i francuskog jezika i književnosti, Filozofski fakultet Univerziteta u Zagrebu i Magistar evropskih znanosti-Kraljevski univerzitet u Engleskoj, stipendist BST-ja, takođe zaposlena u OSCE-ovom programu Parlamentarne podrške u vrijeme istraživanja i analize podataka, odnosno 2007/2008.

Asistenti koji su sarađivali na terenu su:

1. Abdulah Bećirović, za istraživanje u Brčko Distriktu, profesor Demokratije i ljudskih prava, Ekonomska škola,
2. Midhat Spahić, za istraživanje u Tuzli, profesor i magistar Istorije, uposlenik Ministarstva obrazovanja, kulture i nauke Tuzlanskog kantona,
3. Živana Ilić, za organiziranje radionice u Zenici, profesorica Istorije i Kulture religija u Tehničkoj školi Zenica.

1.6. ŠTA JE IMIC I ŠTO NASTOJI?

IMIC (Internacionalni Multireligijski Interkulturni Centar) stvara platformu za promoviranje inter-religijskog dijaloga i razvoj diskursa mira i pravde u Bosni i Hercegovini i Jugoistočnoj Evropi. Organizacija podržava multireligijsko, multietničko i multikulturno društvo u BiH,

promovira demokratizaciju i reintegraciju u zemlji, poštivanje ljudskih prava i kulturu tolerancije, mira i međusobnog razumijevanja. Prije svega, među ciljevima IMIC-a je olakšavanje razumijevanja centralne uloge koja pripada spiritualnoj dimenziji u mirovnom procesu. IMIC je aktivan i lokalno i globalno u podršci za mirovne susrete i razumijevanje kroz teoretski dijalog, i često djeluje zajedno sa međunarodnim organizacijama, spajajući zajednice u molitvi, akciji i svakodnevnom životu. Centar je uvjeren da tolerancija u multireligijskoj Bosni i Hercegovini mora biti sačuvana i da je ona garancija za održiv i dugotrajan mir u zemlji.

Internacionalni multireligijski interkulturni centar takođe se nalazi u Registru naučnih i istraživačkih udruženja BiH i uključen je u istraživanja i naučni rad vezan za ove ciljeve i misiju. Dva najvažnija projekta kada je u pitanju naučno-istraživački rad su *Žene, Religija, Politika* koji je rezultirao publiciranjem istoimene knjige na BHS-u (bosanskom-hrvatskom-srpskom jeziku), a koja će uskoro biti štampana i na engleskom jeziku, te ovaj projekat, odnosno *Interreligijski dijalog kroz obrazovanje i komunikaciju mladih u multikulturnom društvu u Bosni i Hercegovini*, koji je istraživao stavove prema religioznosti i religiji, sa sociološkom aspekta, u 8 općina i u više od 40 škola u BiH.

IMIC je osnovan 10.decembra 1991. godine, na godišnjicu UN-ove Deklaracije o ljudskim pravima, kao nevladina organizacija, u prostorijama Jevrejske zajednice u Sarajevu. Jedno je vrijeme djelovao iz prostorija Sarajevske Akademije znanosti i umjetnosti, a od 1. jula 1996. IMIC ima svoje prostorije i biblioteku na adresi Obala Kulina Bana 39, Sarajevo, u Starom gradu-Sarajevo. Neke od međunarodnih organizacija koje su ranije podržavale IMIC su: Ujedinjeni kršćani za odnose u Istočnoj Evropi, FMO, Fondacija Robert Schuman, razne jevrejske i islamske organizacije, Savjet Evrope, Ambassade Njemačke, Austrije, Švicarske, Velike Britanije, Mitteleuropaeische Konferenz der Franziskanischen Kirchen in der Schweiz (HEKS), Evangelische Kirchentag 93, Erzbischöfliches Ordinariat Munchen, Curia Generalis Ordinis Fratrum Minorum, Rome. U novijim projektima IMIC podržava Grad Sarajevo, SOROS-Odjel za obrazovanje, OSCE Odjel za obrazovanje, Vlada SAD-a i Odjel za kulturne i obrazovane poslove, IREX, Ambassade USA, Kanade, Norveške, Grčke, Arapske Republike Egipat, Islamske Republike Iran, općine u B&H, Kantonalna ministarstva, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Federalno ministarstvo kulture i sporta, Evropska komisija, Centralni evropski univerzitet (CEU), CDEER-Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe itd.

Od kada je osnovano 1991. do danas udruženje IMIC je organiziralo kratke kurseve o multireligijskom

i interkulturnom životu, kao i zajedničku molitvu i meditaciju, sa učešćem muslimanske, jevrejske, pravoslavne i katoličke kongregacije u Sarajevu. Od 1993. organizirana je Sarajevska sedmica multireligijskog dijaloga, koja je ujedno analizirala ulogu religije u mirovnom procesu; zatim su implementirani projekti Multietničko i multireligijsko pomirenje, *Država i religijski poslovi, Religija i socijalni život* (Sarajevo, 1994); *Pomirenje: Put ka slobodi* (Sarajevo 1997); *Religija i ljudska prava* (Sarajevo 1998); te *Religija i javni život* (Sarajevo 1999). 2000. godine, IMIC je priredio simpozij o dijalogu civilizacija u Bosni, Srbiji, Kosovu i Bugarskoj. Od 1994, u Centru je pružana pomoć izbjeglicama u Njemačkoj i to uglavnom u regiji Bayern, u saradnji sa Arbeitsgemeinschaft der Christlichen Kirchen Bayern, te sa jevrejskom i islamskom zajednicom iz Zagreba, Hrvatska. 1996. otvorena je Biblioteka za promoviranje multireligijskog dijaloga, ljudskih prava, mira i pravde, a otvaranju je prisustvovao rektor Sarajevskog univerziteta. 1997. uspostavljen je *Savjetodavni centar Usluge dobročinstva* za povratnike i raseljene osobe u kojem su se redovito sastajale porodice iz svih slojeva društva.

Od 1997. godine IMIC je bio uključen u rehabilitaciju stanova u Sarajevu, posebno za supružnike u miješanim brakovima i za samohrane majke svih religija i etniciteta. Od 1999. SOPG (Servis za Mir i Dobru Volju) započeo je zajednički projekat sa IMIC-om i FMO-om (Franjevcima Istočne i Jugoistočne Evrope) za rekonstrukciju, multireligijski dijalog i pomirenje na Kosovu. Od 2000. godine IMIC organizuje Duhovni zov za sve monoteističke vjerske zajednice i to obično na Dan državnosti ili na Dan nezavisnosti u BiH, uz učešće utjecajnih predstavnika političkog i kulturnog miljea. Od 2004. IMIC je započeo pilot-projekat *Multireligioznost i reintegracija u Bosni i Hercegovini* a od 2005. projekat *Žene Religija, Politika*. Pored istoimene gore spomenute knjige, publicirane su još dvije knjige koje se bave ulogom religije u fašizmu, te religijom i antifašizmom, *Zlodusima nasuprot i Zlodusima unatoč*. IMIC je takođe jedan od organizatora Magistarskog programa Religijske studije pri CIPS-u, zajedno sa Državnim univerzitetom iz Arizone, Oslo Univerzitetom-Norveška i Sarajevskim univerzitetom. Ovaj je program organiziran od 2007. godine. Trenutni i najaktuelniji projekti IMIC-a su: od 2006. *Žene, Religija, Politika*- projekat i publikacija na BHS-u i engleskom; od 2007. *Inter-religijski dijalog kroz obrazovanje i komunikaciju mladih u multikulturnom društvu Bosne i Hercegovine*- istraživanje, radionice, publikacija; od 2007. *Saradnja sa ambasadama* (3 manifestacije održane dosada); od 2008. *Poboljšavanje usluga IMICove biblioteke* (uz podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke i Aleksandrijske biblioteke); od 2009. *Otvaranje ženske sekcije unutar IMIC-ove biblioteke-Sekcija za literaturu o ženskim pravima i religiji* (uz

podršku Kanada fonda, Ambasada Kanade), od 2007. *Magistarski program Religijske studije* pri CIPS-u- Centru za Interdisciplinarne Postdiplomske Studije, od 2007, takođe, *Vjera i Zajednica: Dijalog*-program stipendiranja 24 religijska 'lidera' iz BiH; Srbije i Hrvatske, te organiziranja uzvratnih posjeta američkih stručnjaka kao i dvanaest malih programa/projekata učesnika, u vrijednosti do 1000 \$, uz podršku (EAC)*Ureda za poslove kulture i obrazovanja Američke vlade* i IREX-a-*Međunarodnog odbora za istraživanje i razmjenu*).

II PRVA FAZA PROJEKTA-ISTRAŽIVANJE (APRIL, 2007.-SEPTEMBAR, 2007)

II.1. ISTRAŽIVANJE NA TERENU U 8 OPĆINA

Kako je bilo predviđeno u Aplikaciji za sredstva za ovaj projekat, IMIC je trebao početi istraživanje (odnosno prvu fazu projekta) u martu 2007. S obzirom da se čekalo na odobrenje sredstava i finaliziranje dogovora sa školama i općinama, istraživanje je počelo u aprilu 2007. Prvi rad na terenu završen je u Brčko Distriktu, a Vlada Brčko Distrikta pristala je da podrži ovaj projekat 23. marta, 2007. Istraživanje je provedeno u 22 odjeljenja, u 8 osnovnih i 5 srednjih škola, i trajalo je tri dana. Sa dva istraživača iz IMIC-a na terenu je radio jedan asistent, iz Pedagoškog zavoda Brčko Distrikta, a njegov angažman se sastojao u dogovaranju vremena ispitivanja u školama. Ukupno je ispitano 474 učenika:

Škola	Odjeljenje	Broj učenika
<i>Prva osnovna škola</i>	VIII 1	26
<i>Druga osnovna škola</i>	VIII 3	19
	VIII 1	26
<i>Treća osnovna škola</i>	VIII 3	21
	VIII 2	21
<i>Četvrta osnovna škola</i>	VII 1	17
	VIII 2	24
<i>Peta osnovna škola</i>	VIII 2	22
	VIII 3	23
<i>Sedma osnovna škola</i> - <i>Gornji Rahić</i>	VIII 3	19
	VIII 1	17
<i>Deveta osnovna škola</i> - <i>Maoča</i>	VIII a	18
	VIII b	18
<i>Deseta osnovna škola</i> - <i>Bijela</i>	VIII a	17
	VIII b	22

<i>Tehnička škola Brčko</i>	IV 1	16
	IV 4	19
<i>Veterniarska škola</i>	IV	23
<i>Poljoprivredna škola</i>	IV 5	29
<i>Gimnazija</i>	IV 2	23
	IV 5	24
<i>Medicinska škola</i>	IV 4	30
UKUPNO škola 13	22 odjeljenja	474 učenika

Što se tiče spola ispitanika, 234 ispitanika bili su muškog, a 240 ženskog spola. Što se tiče mjesta stanovanja 43.5% je navelo da je sa sela, 23.4% iz prigradskog naselja, a 31.9% da je iz grada. Kada je u pitanju dob ispitanika, njih 179 je bilo u dobi od 14 godina, 131 u dobi 15 godina, 5 u dobi 16 godina, 2 u dobi 17 godina, 101 u dobi 18 godina, 56 u dobi 19 godina. Stoga možemo zaključiti da je više od 80% ispitanika bilo u dobi od 14, 15 i 18 godina. Na analizi rezultata istraživanja sprovedenog u Brčko Distriktu radilo je 3 istraživača, i s obzirom da je ovo istraživanje bilo najveće u okviru projekta, analiza je trajala nekoliko mjeseci, i nije završena prije održavanja radionice i predavanja u Brčko Distriktu. Prema raspoloživim izvorima u ovom distriktu *Kultura religija* podučava se kao predmet samo u jednoj školi, u Gimnaziji.

Drugo istraživanje provedeno je u općini Foča-Ustikolina i po obimu je najmanje od 8 istraživanja.³ Općina Foča-Ustikolina prva je prihvatila ovaj projekat i odobrila istraživanje u jednoj osnovnoj školi *Ustikolina* 27. februara 2007. Istraživanje je napravljeno u dva razreda (jednom sedmom i jednom osmom), a istraživačima su na terenu pomogli direktor škole Murto Horo i profesor Religijskog odgoja Admir Iković.

Škola	Odjeljenje	Broj učenika
<i>Osnovna škola Foča Ustikolina</i>	VIII	23
	VII	7
UKUPNO : 1 škola	2 odjeljenja	30 učenika

Ukupno je ispitano 30 učenika, od kojih 23 u jednom osmom razredu i 7 učenika u jednom sedmom razredu. Od tih 30, 11 je bilo učenika (36.6%), i 19 (63.4%) učenica. Što se tiče mjesta stanovanja, 40 % ispitanih je navelo da je njihovo mjesto stanovanja, selo, a malo više, odnosno 53.3% da je njihovo mjesto stanovanja prigradsko naselje. Ispitanici su mogli slobodno ocijeniti da li je njihovo mjesto stanovanja, tj. Foča-Ustikolina selo ili prigradsko naselje, i stoga ne smatramo da ovaj podatak ima poseban značaj. Što se tiče dobi ispitanika njih 13% je imalo 13, 50% 14 a

³ Prema raspoloživim izvorima, u Bosansko-podrinjskom kantonu *Kultura religija* se eksperimentalno poduačava u četvrtoj godni Gimnazije

37% 15 godina, na osnovu toga možemo zaključiti da je većina ispitanika bila u dobi od 14 godina, odnosno da činjenica što je ispitani jedan osmi i jedan sedmi razred nije imala većeg utjecaja na razliku u dobi ispitanika. Ovo navodimo kao relevantno jer kada je pisan projekat i istraživanje, naveli smo da je predviđeno ispitivanje zadnje godine srednjih i osnovnih škola. Rad na terenu je pokazao da nismo uvijek mogli dobiti saglasnost da ispitamo samo osme razrede osnovnih škola, odnosno samo četvrte razrede srednjih škola, te smo nekada ispitivali i sedme razrede osnovnih, odnosno treće razrede srednjih škola. Smatramo da to nije imalo utjecaja na rezultate istraživanja i da bismo do sličnih podataka došli i ispitujući isključivo četvrte, odnosno osme razrede, kako smo u početku namjeravali.

Treće istraživanje bilo je u općini Fojnica koja je dala saglasnost za ovaj projekat 2.marta 2007. Ugovaranje rada na terenu nam je omogućeno uz pomoć Josipa Markote iz *Službe za civilne i društvene poslove općine Fojnica*. Ukupno je ispitano 70 učenika u tri odjeljenja, i to:

Škola	Odjeljenje	Broj učenika
<i>Osnovna škola Muhsin Rizvić</i>	VIII d	30
	VIII c	26
<i>Osnovna škola Ivan Goran Kovačić</i>	VII 2	24
UKUPNO: 2 škole	3 odjeljenja	70

Pola ispitanika bilo je muškog i pola ženskog spola. Što se tiče mjesta stanovanja 44.3% je navelo da je sa sela, 25.7% da je iz prigradskog naselja, a 27% da je iz grada. 2 učenika nisu odgovorila na pitanje o mjestu stanovanja. Kada je u pitanju dob ispitanih u općini Fojnica najviše je bilo ispitanika u dobi 15 godina (25 učenika), zatim 14 godina (23 učenika) i 19 ispitanika u dobi 13 godina, a po manje od 3 % bilo je u dobi 16 godina (2 učenika) i 19 godina (samo jedan ispitanik).

Četvrto istraživanje sprovedeno je u općini Vareš koja je prihvatila projekat 28. februara 2007, a IMIC je dobio podršku Vlade Ze-Do Kantona, i to je značajno s obzorim da su u ovom kantonu ispitane 3 općine. Još jedna općina ovog kantona pokazala je interes za ovaj projekat, i to je općina Breza, ali zbog nemogućnosti finansijskog učešća od strane ove općine i ograničenih sredstava nismo bili u mogućnosti da Brezu uključimo u istraživanje. U općini Vareš ispitano je 106 učenika u jednoj osnovnoj i dvije srednje škole, i to:

Škola	Odjeljenje	Broj učenika
<i>Osnovna škola Vareš</i>	VIII	25
	VII 1	17
<i>Ekomoska škola Nordbat 2</i>	III 2	35
<i>Gimnazija</i>	III 1	29
UKUPNO: 3 škole	4 odjeljenja	106 učenika

Mapa 0- pokazuje lokaciju škola u kojima je napravljeno istraživanje u općini Fojnica.

52 ispitanika bila su muškog a 54 ženskog spola. Što se tiče mjesta stanovanja, 30 ispitanih je navelo da je to selo, 13 ispitanih da je iz prigradskog naselja, a 61 ispitanih ili skoro 60% navelo je da je njihovo mjesto stanovanja grad. Što se tiče dobi ispitanih, najviše ih je bilo u dobi od 17 (32%) i 18 godina (26%), a nešto manje u dobi 14 (16%), 13 (13%) i 15 godina (10%). Samo su dva ispitanika bila u dobi 19 godina.

Peto istraživanje na terenu bilo je u općini Visoko koja je pristala na ovaj projekat 3. marta 2007. Istraživanje je napravljeno u 7 odjeljenja, u 3 osnovne i 2 srednje škole. Ukupno je ispitano 167 učenika i to:

Škola	Odjeljenje	Broj učenika
<i>Gimnazija Visoko</i>	III a	17
	III e	18
<i>Srednja škola Hazim Šabanović</i>	II 2	22
	II a	31
<i>Osnovna škola Moštre</i>	VIII 2	25
<i>Osnovna škola Safvet Beg Bešagić</i>	VII 3	31
<i>Osnovna škola Mula Mustafe Bešeskije</i>	VII 3	23
UKUPNO: 5 škola	7 odjeljenja	167 učenika

Što se tiče spola ispitanika njih 82 bilo je muškog, a 85 ženskog spola. Što se tiče mjesta stanovanja njih 96 ili skoro 60% je navelo da je sa sela, 27 da je iz prigradskog naselja i 43 ili malo više od 25% da je iz grada. Kada je u pitanju dob ispitanika, ovo je jedina općina u kojoj su ispitana dva druga razreda srednje škole u *Srednjoj školi Hazim Šabanović*, i to stoga jer nismo bili u mogućnosti da ispitamo četvrte ili treće razrede. Najviše ispitanih je bilo u dobi od 13 godina, odnosno preko 26%, i u dobi od 17 godina (preko 24%), zatim 18% je bilo u dobi 14 godina, 18% u dobi od 16 godina (što je posljedica ispitivanja dva druga razreda srednje škole). Malo više od 10% ispitanih bilo je u dobi od 18 godina, a samo 2 ispitana bila su u dobi od 15 godina, te 1 u dobi 19 godina.

Šesto istraživanje napravljeno je u općini Čelinac. Ovo je ujedno jedina općina iz entiteta Republike Srpske koja se pokazala zainteresirana za ovaj projekat i potvrdila svoje učešće 7.marta 2007. godine. Još tri općine iz Republike Srpske, Vukosavlje, Prijedor i Rogatica su pokazale interes za projekat, ali nisu imale mogućnosti da podrže projekat finansijski. Stoga se IMIC obratio Ministarstvu obrazovanja Republike Srpske, ali ni Ministarstvo nam nije moglo izaći u susret, te nismo mogli uključiti i ove općine u istraživanje i projekat. U općini Čelinac ispitano je ukupno 99 učenika u 4 odeljenja i to:

Škola	Odjeljenje	Broj učenika
Osnovna škola <i>Miloš Dujić</i>	VIII 3	26
Srednja škola <i>Čelinac-smjer Ekonomski tehničar</i>	III 1	26
	III 2	23
Osnovna škola <i>Ukrina-Novak Pivašević (devetogodišnji sistem)</i>	VIII a	24
UKUPNO: 3 škole	4 odjeljenja	99 učenika

53 ispitanika bilo je muškog i 46 ženskog spola, a nešto više od 50% navelo je da je njihovo mjesto stanovanja selo, 39% da je to prigradsko naselje i 22 % da je to grad. S obzirom da je došlo do preklapanja u procentima, to znači da nekada ispitanici nisu bili sigurni da li je njihovo mjesto stanovanja selo, prigradsko naselje ili grad. Zbog toga kod ovog pitanja, Pitanja 3 govorimo o slobodnoj procjeni ispitanika i rezultati se ne mogu smatrati činjenicama. Što se tiče dobi ispitanih u općini Čelinac, njih 23 je bilo u dobi 13 godina, 25 u dobi 14 godina, samo 2 u dobi 15 godina, te 23 u dobi 17 i 24 u dobi 18 godina. Možemo zaključiti da je otprilike jednak broj ili po četvrtina ispitanika bila u dobi od 13, 14, 17 i 18 godina. Važno je napomenuti da prema najnovijim informacijama,

Republika Srpska već uvodi *Kulturu religija* kao obavezan predmet, i to u drugi semestar, prve godine srednjih škola.⁴

Sedmo istraživanje završeno je u općini Kakanj gdje je ispitano 72 učenika u dvije škole, i to :

Škola	Odjeljenje	Broj učenika
Gimnazija Muhsin <i>Rizvić</i>	III 1	18
Osnovna škola <i>Hamdija Kreševljaković</i>	VII 1	26
	VII 3	28
UKUPNO: 2 škole	3 odjeljenja	72 učenika

Općina Kakanj zadnja je općina u Ze-Do Kantonu u kojoj je provedeno istraživanje i 27. februara je pristala na realizaciju projekta. Od ispitanih učenika njih 35 bilo je muškog, a 37 ženskog spola. Što se tiče mjesta stanovanja skoro 60% je navelo da je njihovo mjesto stanovanja grad, 32% da je to prigradsko naselje i ostatak ili samo 7 ispitanika da je to selo. Najviše ispitanih bilo je u dobi 13 (41.6%) i 14 godina (30.5%), po 9 ispitanih bilo je u dobi 17 i 18 godina, a samo 2 ispitana u dobi od 15 godina. Što se tiče Ze-Do kantona, i tri općine koje su ispitane (Visoko, Vareš i Kakanj) prema podacima kojima raspoložemo *Kultura religija* se podučava samo u četvrtoj godini Gimnazije.

Zadnje ili osmo istraživanje finalizirano je u općini Tuzla i predstavlja drugo po obimu, nakon Brčko Distrikta, od ovih 8 istraživanja na terenu. Ukupno je ispitano 437 učenika i to:

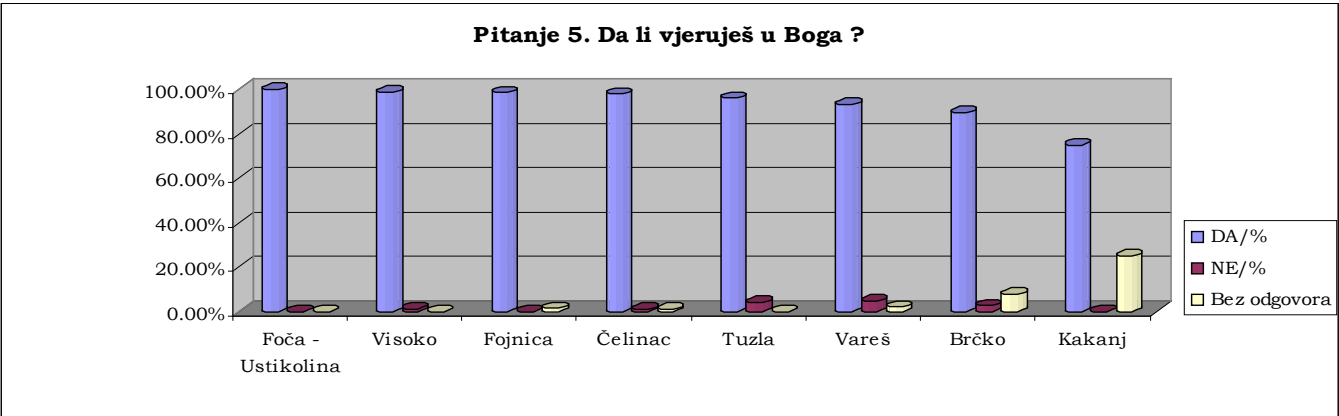
Škola	Odjeljenje	Broj učenika
Osnovna škola <i>Tušanj</i>	VII b	27
	VII a	27
Osnovna škola <i>Mejdan</i>	VII b	22
Osnovna škola Centar	VII a	19
	VII b	19
Osnovna škola Tuzla	VII b	17
Osnovna škola Jala	VII a	17
Rudarska škola	III*	42
	III	
Medicinska škola,	III*	62
	III	

⁴ Što ipak nije u potpunosti u skladu sa primarnim planom uvođenja *Kulture religija*, kako je opisano u fusnoti 1

Mješovita srednja mašinska škola- smjer: Mašinski tehničar za kompjutersko projektovanje	III*	20
	III	20
Jezična Gimnazija Ismet Mujezinović	III d	23
Pedagoška Gimnazija Ismet Mujezinović	III b	29
Građevinska škola	III	21
Mješovita srednja saobraćajna škola	III*	48
	III	
	III	
Građevinsko- geodetska škola	III	24
UKUPNO škola 12	19 odjeljenja	437 učenika

Napomena * pored odjeljenja znači da istraživači nisu zabilježili o kojem se tačno odjeljenju radi, nego raspoložemo podatkom da je npr u dva treća razreda Rudarske škole ispitano ukupno 42 učenika i slično.

49% ispitanih bilo je muškog, a 51% ženskog spola. Što se tiče mjesta stanovanja 54.7% ispitanih je navelo da živi u gradu, a po 21.3% da živi u selu ili prigradskom naselju. Kada je u pitanju dob ispitanika, najviše njih ili skoro 40% bilo je u dobi 17 godina, što je razumljivo s obzirom da je ispitano 13 odjeljenja trećih razreda srednjih škola, zatim po nešto više od 22% bilo je u dobi 13 i 18 godina, malo više od 10% bilo je u dobi 14 godina, 3.7 % ili 16 ispitanika bilo je u dobi 19 godina, a manje od 1 % u dobi 15 i 16 godina. Ovdje je važno naglasiti da s obzirom da se radilo o zadnjem istraživanju u okviru projekta i da je općina Tuzla pristala na projekat 4. juna 2007, a da je ovo istraživanje finalizirano u mjesecu junu 2007. (tačnije 7. i 8. juna 2007) godine. Ispitivali smo samo treće i sedme razrede, jer su osmi i četvrti razredi već bili završili sa nastavom i učenici su bili nedostupni zbog priprema za malu i veliku maturu u drugoj polovini mjeseca. Istraživanje je trajalo dva dana a asistent na terenu bio je Midhat Spahić iz Ministarstva obrazovanja Tuzlanskog

Graf A 1

kantona.⁵ U samom istraživanju i organizovanju radionice koja je uslijedila ubrzo nakon rada na terenu pomogla nam je Ernesa Mešić iz *Službe za društvene djelatnosti općine Tuzla*.

Općina Novo Sarajevo takođe je bila uključena u projekat, ali tek u drugoj fazi, te je jedna od radionica/predavanja održana je u općinskoj sali Novog Sarajeva. Prema informacijama kojima raspoložemo u Sarajevskom kantonu se *Kultura religija* takođe nejedinstveno podučava, i to u osmoj godini osnovnih škola, četvrtoj godini Gimnazije i trećoj godini pedagoških škola.

II.2. ŠTA POKAZUJU REZULTATI ISTRAŽIVANJA?

Upitnik se sastojao od ukupno 39 pitanja i Linkartove ljestvice ponuđene kroz 19. pitanje. U ovoj analizi samo su neka od pitanja detaljno opisana i vizualno prikazana, a to su ona koja smo smatrali najvažnijim. Neka su pitanja samo spomenuta, a kvantitativni i procentualni rezultati za svako pitanje mogu se naći kako je navedeno u poglavlju I.4, str. 10. Kako pokazuju rezultati istraživanja, a što se tiče Pitanja 5: *Da li vjeruješ u Boga?* najviše ispitanih, odnosno svi ispitani ili

⁵ Tuzlanski kanton je ujedno i prvi kanton u kojem je implementiran kao pilot-projekat predmet Kultura religija u nastavi, uz podršku Soroševog Odjela za obrazovanje od 2000.godine. Ministarstvo obrazovanja Tuzlanskog kantona i Općina Tuzla pokazali su veliki interes za ovo istraživanje i dali podršku IMIC-u. Ipak, način implementacije predmeta Kulture religija u nastavi nije jedinstven, kako na poručju BiH, tako i na području Tuzlanskog kantona, pa tako predmet negdje postoji u osnovnim školama u svim godinama ili čak od prvog razreda, negdje samo u jednoj godini osnovnog školovanja, negdje u srednjim školama, a negdje uopće ne postoji. Takođe u nekim školama ovaj predmet učenici mogu izabrati umjesto Religijskog odgoja, a u nekim opet mogu slušati oba predmeta. Istraživanje je ukazalo da postoji potreba za sinhroniziranjem ovog pilot projekta i uvođenjem jedinstvenog sistema obrazovanja na području Tuzlanskog kantona kada je u pitanju predmet Kultura religija.. Prema novijim informacijama predmet se podučava u svim godinama osnovnih i prvoj godini srednje škole, ali je taj predmet različit od onoga što OSCE trenutno implementira i što se nastoji uvesti kao obavezan predmet u svim školama. Više informacija o provedbi pilot-projekta Kultura religija može se takođe naći u Izvještaju 'Na putu ka vjerskom suživotu i razumijevanju u Bosni i Hercegovini'

100% je odgovorilo sa Da u općini Foča- Ustikolina. Zatim dolazi Visoko sa 98.8% ispitanika koji su odgovorili sa Da, pa Fojnica 98.6%, pa Čelinac 98% i Tuzla 96.1%. Na šestom mjestu je Vareš sa 93.3%, a na sedmom Brčko Distrikt sa 89.5%. Na zadnjem mjestu je Kakanj gdje je 75% (ili tri četvrtine)

Tabela A 1

5.Da li vjeruješ u Boga?				
	DA / %	NE / %	Bez odgovora	Ukupno
Foča - Ustikolina	100.00%	0.00%	0.00%	100.00%
Visoko	98.80%	1.20%	0.00%	100.00%
Fojnica	98.60%	0.00%	1.40%	100.00%
Čelinac	98.00%	1.00%	1.00%	100.00%
Tuzla	96.10%	4.10%	0.00%	100.20%
Vareš	93.30%	4.70%	2.00%	100.00%
Brčko	89.50%	2.70%	7.80%	100.00%
Kakanj	75.00%	0.00%	25.00%	100.00%

ispitanih, odnosno 54 učenika odgovorilo sa Da na ovo pitanje. Uočljiva je i očigledna razlika između Kaknja i ostalih općina koja se kasnije može ponovo primijetiti kod Pitanja 9, na koje je takođe 25% ispitanih odgovorilo da ne želi imati u nastavi predmet *Kultura religija*. Ovo ukazuje na to da negativan stav prema alternativnom predmetu, kada se radi o općini Kakanj, ne proizilazi nužno iz neprijateljstva prema drugim religijama, nego iz činjenice da je u ovoj općini ‘stupanj vjerovanja u Boga’ općenito niži za gotovo 25% nego u ostalih 7 općina.

Interesantan je podatak da u općini Kakanj, koja pokazuje najniži postotak pozitivnih odgovora na ovo pitanje, niko nije odgovorio sa Ne, što znači da 18 ispitanika nije uopće odgovorilo na pitanje. U općini Vareš 5 ispitanih je odgovorilo sa Ne na ovo pitanje, a u Čelincu samo jedan ispitanik. Kod većih istraživanja kao što su Tuzla i Brčko Distrikt, broj

ispitanih koji su odgovorili sa Ne na ovo pitanje je primjetno veći, odnosno u Tuzli ih je 18 odgovorilo sa Ne, a u Brčko Distriktu 13. Ipak, i u ova dva istraživanja koja su znatno veća po obimu, broj ispitanika koji su odgovorili sa Ne zanemariv je , ili manji od 5%. Smatramo da bismo na ovo pitanje dobili veliku razliku u postotku i odgovorima da smo istraživanje provodili prije uvođenja *Religijskog odgoja* u škole i da bi tada ‘stupanj vjerovanja’ koji smo mjerili ovim pitanjem (a koji treba razlikovati od ‘stupnja religioznosti’ koji se mjerio upitom o prakticiranju vjere, odnosno u ovom Upitniku s tim u vezi je Pitanje 8 koje glasi *Koliko često ideš u crkvu/ džamiju/ neku drugu religijsku instituciju?*), bio znatno niži, te da bi prevladavao i javio se u znatno većem postotku odgovor Ne.

Ako uzmemo npr. rezultate za Pitanje 8 u općini Foča-Ustikolina, a u tom slučaju možemo pretpostaviti da se za većinu (s obzirom na odgovore u Pitanju 6, radi o džamiji), 37% ispitanika je odgovorilo više puta sedmično, 17% je odgovorilo jednom sedmično, 30% par puta mjesečno, 7% jednom mjesečno i jedan učenik- par puta godišnje, te jedan učenik da ide u religijsku ustanovu samo za praznike. S obzirom da se radi o manjem istraživanju, manjeg broja ispitanika, dobivene vrijednosti, odnosno rezultate istraživanja navodimo ili u postotku ili u brojevima, odnosno ili u kvantitativnim iznosima ili u procentima. Kod većih istraživanja naveden je isključivo postotak, zbog činjenice da je ilustrativniji i da se putem postotaka lakše predočavaju rezultati. Rezultati za Pitanje 8 pokazuju da je ‘stupanj religioznosti’ , koji možemo mjeriti učestalošću prakticiranja religije prilično visok, odnosno preko 84%, i to ako zbrojimo odgovore pod prve tri opcije (više puta sedmično, jednom sedmično i više puta mjesečno), a opcije kao jednom mjesečno, par puta godišnje i samo za praznike, ostavimo kao indikatore niskog ‘stupnja religioznosti’. Takođe, primjećuje se da najveći postotak učenika ide u džamiju u ovom slučaju više puta sedmično (37%) ili više puta mjesečno

(30%). Na sličan način, iz tabela ponuđenih na websiteu možemo utvrditi ‘stupanj religioznosti’ i za preostalih sedam općina. Zbrajanjem postotaka za prva tri odgovora, možemo zaključiti da ‘stupanj religioznosti’ nije nužno najviši u tri sredine koje smo identificirali kao pretežito monoreligijske (Foča-Ustikolina, Visoko i Čelinac) i postotci se kreću od najviše ili gotovo 84% u Foči Ustikolini, zatim Fojnici 80%, Visokom 73.7%, Kaknju 65.15%, Čelincu 59%, Varešu 54.6%, do najnižih vrijednosti u najurbanijim i najvećim sredinama, odnosno Brčko Distriktu 53.8% i Tuzli 31.1%. Ovo nas navodi na zaključak da je u urbanim sredinama (gradovima) manji ‘stupanj religioznosti’ tj. učestalost prakticiranja vjere.

Tabela A 2

5.Da li vjeruješ u Boga? UKUPNO		
DA	NE	Bez odgovora
93.33 %	2.68 %	4.05 %

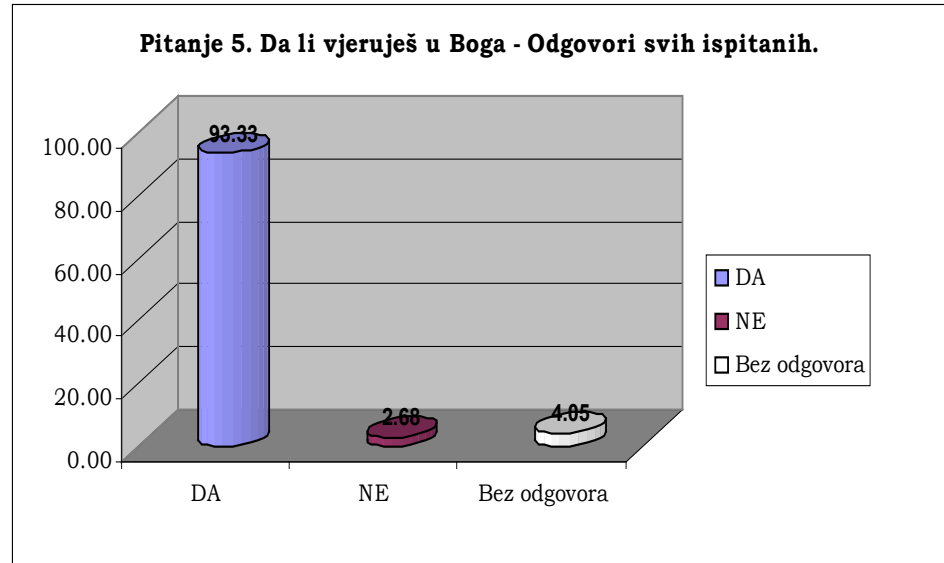
Kod općine Tuzla primjećujemo grešku od 0.2%, s obzirom da je 96.1% ispitanih na ovo pitanje odgovorilo sa Da, a 4.1% sa Ne, što ukazuje da je najvjerovatnije 0.2% ispitanika⁶ (odnosno jedan učenik) na ovo pitanje odgovorio i sa Da i sa Ne, odnosno da drugim riječima, nije bio siguran da li vjeruje ili ne, te da je istraživač koji je obrađivao taj upitnik uzeo u obzir oba odgovora kod upisivanja rezultata. Ovakve greške u zanemarivim postotcima susrećemo i u analizi još nekih pitanja.

Kada pogledamo ukupne rezultate za sve općine zajedno na Tabeli A 2 i Grafu A 2, možemo vidjeti srednju vrijednost, odnosno postotak svih ispitanih koji su odgovorili sa Da, sa Ne ili koji nisu odgovorili na ovo pitanje. Primjetljivo je da je veći postotak onih koji nisu odgovorili na ovo pitanje, od onih koji su odgovorili sa Ne. Ovo još jednom potvrđuje da je ‘stupanj vjerovanja’ prilično visok i da je samo nešto manje od 3% od svih ispitanih odgovorilo da ne vjeruje u Boga, sa sigurnošću, ako

⁶ Tabela A 1; rezultati za općinu Tuzla, 5ti red, postotak Bez odgovora i Ukupno

pretpostavimo da oni ispitanici koji nisu odgovorili na ovo pitanje nisu sigurni da li vjeruju ili ne. Zanemariva je greška od 0.07% koja se dobije kada se saberu odgovori pod Da, Ne i postotak ispitanika bez odgovora.

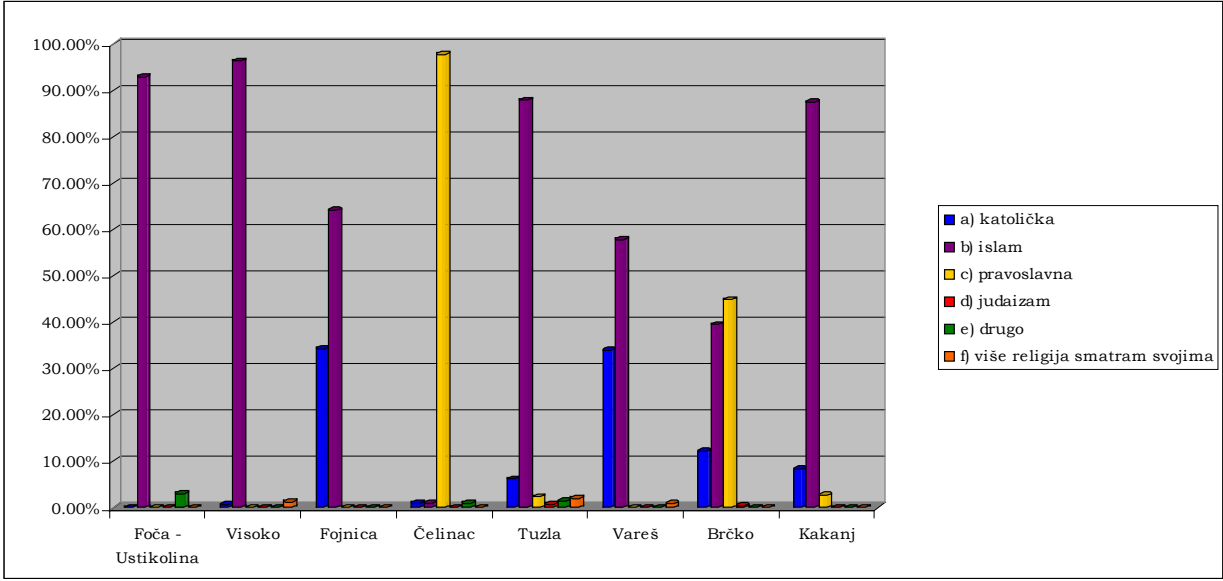
Postotci za Pitanje 6 ukazuju i na činjenicu koje su općine u istraživanju jednonacionalne ili monoreligijske. Najuočljivije su Foča-Ustikolina, Visoko i Čelinac, ali Tuzla i Kakanj ne zaostaju mnogo za njima, i postotak zastupljenosti jedne religije je skoro 90%. Na ovaj način otvara se pitanje manjine u sredini i njenog statusa, odnosno prava, te percepcije ove manjine od strane većine. Mali postotak učenika druge religije ili etniciteta, koji samo pretpostavljamo, predstavlja u navedenoj i ispitanoj sredini manjinu, odnosno potencijalno ugroženu društvenu grupu, možda čak nedovoljno mnogobrojnu da bi imala na raspolaganju u nastavi svoj *Religijski odgoj* ili *Kulturu religija* kao alternativu. Kod Pitanja 7 *Da li pohađaš vjeronauku?* pilikom istraživanja na terenu, pokazalo se da je ovo pitanje u neku ruku ‘neprimjenjivo’ na ispitanike u srednjim školama, jer vjeronauka kao predmet postoji samo u osnovnim školama. Istraživači su ispitanicima ukazali da mogu zaokružiti odgovor Da, ukoliko su pohađali vjeronauku ranije u osnovnoj školi. Ipak, s obzirom da ne možemo biti sigurni da su svi ispitanici razumjeli i čuli ovo uputstvo, nećemo ulaziti u detalje kad se radi o rezultatima odgovora na ovo pitanje. Kao primjer možemo navesti jedinu općinu u kojoj je ispitana samo jedna osnovna škola, Foču-Ustikolinu gdje je 90% učenika pozitivno odgovorilo na ovo pitanje, 2 učenika nisu uopće odgovorila na ovo pitanje, a 1 je odgovorio da ne pohađa vjeronauku, i tu ponovo dolazimo do nagašavanja problema nepostojanja alternative za nacionalnu ili religijsku skupinu koja je u ovoj sredini u manjini. Ovaj rezultat nam ukazuje na situaciju u svim općinama, u osnovnim školama, a s obzirom na činjenicu da je vjeronauka obavezan predmet, a da nekada ne postoji kao opcija u obrazovanju ukoliko je premalo učenika određene religije, i ukoliko oni u datoj sredini predstavljaju manjinu. Kao što je slučaj za Pitanje 5, dobili bismo sigurno potpuno različit rezultat da

Graf A 2

Tabela B 1

Pitanje 6. Ako, da koja je tvoja religija						
	a) katolička	b) islam	c) pravoslavna	d) judaizam	e) drugo	f) više religija smatram svojim
Foča - Ustikolina	0.00%	93.00%	0.00%	0.00%	3.00%	0.00%
Visoko	0.60%	96.40%	0.00%	0.00%	0.00%	1.20%
Fojnica	34.30%	64.20%	0.00%	0.00%	0.00%	0.00%
Čelinac	1.00%	1.00%	97.80%	0.00%	1.00%	0.00%
Tuzla	6.20%	87.90%	2.30%	0.70%	1.40%	2.00%
Vareš	33.90%	57.90%	0.00%	0.00%	0.00%	0.90%
Brčko	12.20%	39.50%	44.90%	0.40%	0.00%	0.00%
Kakanj	8.30%	87.50%	2.70%	0.00%	0.00%	0.00%

Graf B1

smo ispitivanje vršili prije rata kada vjeronauka uglavnom nije postojala kao predmet ponuđen u državnim školama.

Tabela B1 prikazuje rezultate istraživanja u postotcima za Pitanje 6: *Koja je tvoja religija?*. S obzirom da je u općini Foča Ustikolina 93% ispitanih odgovorilo da je njihova religija b) islam, a 3% da je njihova religija e) nešto drugo, to znači da samo jedan učenik nije uopće odgovorio na ovo pitanje, te da je sastav učenika u odjeljenjima ispitanim u općini Foča-Ustikolina gotovo potpuno jednonacionalan, odnosno monoreligijski. U Brčko Distriktu 12.2% ispitanih je navelo da je njihova religija a) katoličanstvo, 39.9% da je to b) islam, a 44.9% da je to c) pravoslavlje. Samo su 2 učenika navela da je njihova religija e) nešto drugo, a jedan je učenik zaokružio odgovor f) više religija smatram svojim, i dopisao da su njegove religije i katoličanstvo i pravoslavlje. Ovo ukazuje na činjenicu da je sastav ispitanika u Brčko Distriktu višenacionalan odnosno višereligijski, iako smo prilikom istraživanja primijetili da je u školama prisutna određena vrsta segregacije i da se u jednom odjeljenju nalaze uglavnom pripadnici jedne religije i nacije, a najviše dvije, i to obično u omjeru pola pola. Škole u Brčko Distriktu odvajaju učenike u nastavi kada su u pitanju 'predmeti nacionalne grupe' (Historija, Maternji jezik, Geografija i Religija), ali se može zaključiti da je ovaj vid segregacije koji postoji u Brčko Distriktu, manje ekstreman od onog koji se može susresti u drugim dijelovima B&H i koji ustvari prevladava u svim sredinama, a gdje se djeca suočavaju ili sa potpunom segregacijom (samo jedna nacija/religija prisutna u školi) ili je zastupljen fenomen 'dvije

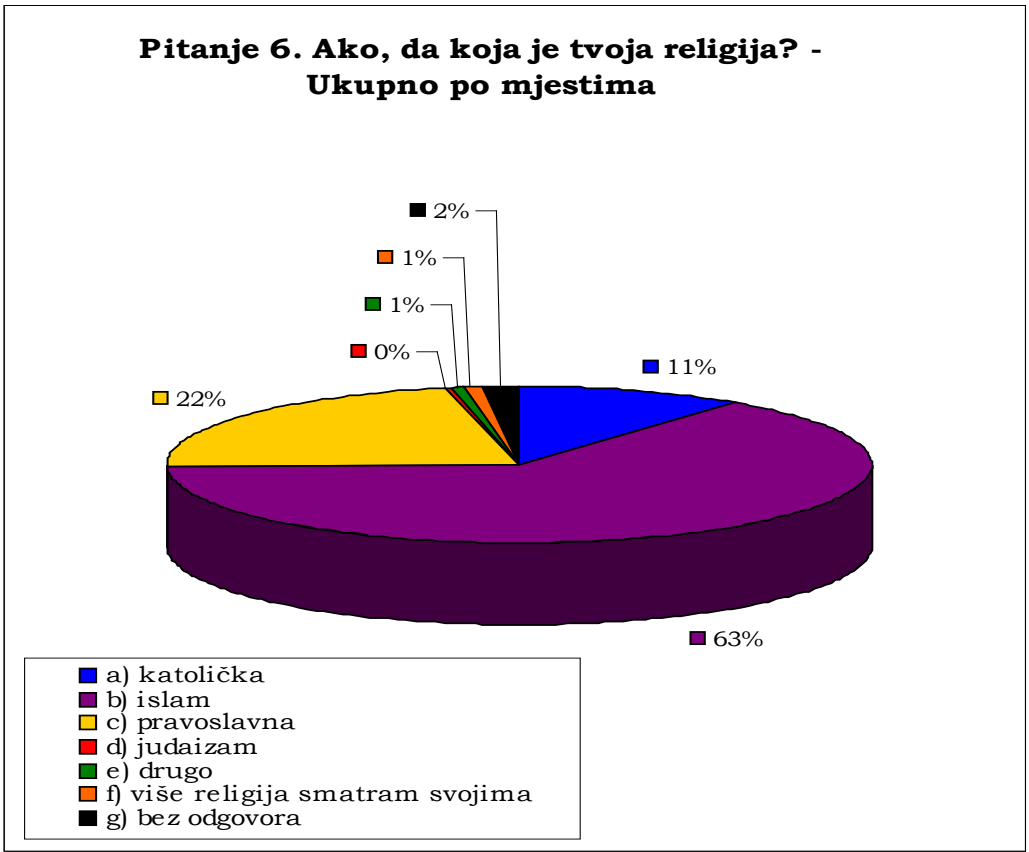
škole pod istim krovom' ili pak dolazi do asimilacije u potpuno monoetničkim školama (situacija kada je samo jedno ili dvoje djece u školi ili razredu drugačije religije/etniciteta od ostalih učenika). Rezultati za Pitanje 6 ukazuju na etnicitetne enklave koje postoje u BiH i na monolitnost u strukturi religija, a stoga i etniciteta koji su u tim područjima dominantni.

Drugo po obimu istraživanje, u općini Tuzla pokazalo je da je sastav učenika više jednonacionalan ili monoreligijski, iako su u manjim postotcima prisutni i a) katolici (6.2% i c) pravoslavni (2,3%). 1.4% je odgovorilo da je njihova religija nešto drugo, a 2% da više religija smatra svojim (možemo pretpostaviti da se kod zadnja dva odgovora često radi o djeci čiji su roditelji različite religije/etniciteta, odnosno djeci iz tzv. 'miješanih brakova') . U općini Čelinac 1 je učenik naveo da je njegova religija katoličanstvo, jedan da je to islam, a ostali da je njihova religija pravoslavlje. Samo 1% je navelo da je njihova religija e) nešto drugo. Ovo ukazuje na činjenicu da je to druga izrazito jednonacionalna , odnosno monoreligijska sredina, pored općine Foča –Ustikolina. Kasnije u istraživanju i analizi primjećujemo neke zajedničke karakteristike ovih dviju općina. U općini Kakanj rezultati pokazuju otprilike sličan sastav ispitanika kao i u općini Tuzla; odnosno u Kaknju je 8.3% navelo da je njihova religija katoličanstvo, 87.5% da je to islam i dva ispitanika su navela da je njihova religija c) pravoslavlje.

Rezultati za općinu Vareš pokazuju da su prisutne dvije religije, i to a) katoličanstvo u malo manjem obimu 33.9% i islam sa 57.9%, a 0.9% ispitanika je

Tabela B 2

Pitanje 6. Ako, da koja je tvoja religija? - Ukupno u svim općinama						
a) katolička	b) islam	c) pravoslavna	d) judaizam	e) drugo	f) više religija smatram svojim	g) bez odgovora
10.51%	63.91%	22.13%	0.34%	0.54%	0.82%	1.72%

Graf B2

navelo da je njihova religija nešto drugo. Rezultati istraživanja pokazuju da je u općini Visoko sastav ispitanika bio uglavnom monoreligijski i to je treća po redu općina, nakon Foče-Ustikoline i Čelinca u kojoj je prisutan ovaj fenomen. Samo je jedan ispitanik naveo da je njegova religija a) katoličanstvo, a dva ispitanika da f)više religija smatra svojim (jedan ispitanik je dopisao islam i katoličanstvo).

Situacije u ove tri općine u kojima je sastav ispitanika pretežito monoreligijski i gdje prevladava pripadnost jednoj religiji otvaraju pitanje dostupnosti religijskog odgoja za sve učenike u školi ili određenom odjeljenju, a na terenu smo saznali da u takvim školama i odjeljenjima postoji najčešće opcija samo jednog religijskog odgoja, odnosno da ukoliko nema dovoljno učenika druge religije, da za njih ne postoji ponuđen religijski odgoj u nastavi, nego da oni prate nastavu religijskog odgoja za većinu učenika. Tamo gdje postoji i ako postoji *Kultura religija* prate taj predmet u nastavi ili jednostavno ne idu na nastavu u periodu predviđenom za *Religijski odgoj*. Na ovaj način ostaje otvoreno pitanje manjine u ovoj sredini i njenog statusa, odnosno njihovih prava u obrazovanju s obzirom da nemaju u nastavnom programu predviđen religijski odgoj za svoju religiju.

Ovo je još jedan argument u korist uvođenja *Kulture religija* kao opcije u nastavi, gdje bi ovakvi učenici mogli slušati barem taj predmet s obzirom da ne mogu pohađati *Religijski odgoj*. Mali postotak učenika druge religije ili etniciteta, koji ovdje

pretpostavljamo, predstavlja u navedenoj i ispitanoj sredini manjinu odnosno potencijalno ugroženu društvenu grupu koja je najčešće nedovoljno mnogobrojna da bi imala na raspolaganju u nastavi svoj *Religijski odgoj* ili *Kulturu religija* kao alternativu. To je značajna spoznaja ovog istraživanja koja će navesti na lobiranje kod pedagoških zavoda i Ministarstava obrazovanja Ze-Do Kantona, Bosnansko-podrinjskog Kantona i Republike Srpske za uvođenje ovakve alternative u nastavu, ili na način da se ponudi još jedan predmet u okviru nastavnog programa, ili na način da se u okviru religijskog odgoja koji već postoji traži obavezno komparativno podučavanje o drugoj religiji ukoliko ima učenika koji su druge, u ovom slučaju, neponuđene kao predmet, religijske pripadnosti.⁷ IMIC će se zalagati za uvođenje ovakve alternative u svim školama gdje ona ne postoji. Bilo bi ispravno da je Kultura religija ponuđena u nastavi i zbog onih koji eventualno ne vjeruju ili su pripadnici neke manjine koja je manje zastupljena na nivou države, npr. jevreji i zato što bilo koji Religijski odgoj koji je kao isključiv ponuđen u školama može ugrožavati njihova prava na nevjerovanje ili drugo vjerovanje.

⁷ U općini Visoko kroz IMIC-ov projekat *Vjera i Zajednica:Dijalog* štampana je publikacija 'Edukacija-Religije-Tolerancija' koju između ostalog preporučujemo kao dodatnu literaturu za nastavnike Religijskog odgoja, a koja komparativno tretira tri najzastupljenije religije (judaizam, kršćanstvo i islam) u BiH, uz to je vrlo sažeta i daje najosnovnije i najvažnije informacije, publikacija se može downloadovati sa našeg webitea www.dijalog.net; prateći link *Participant projects*, i koristeći *korisničko ime i šifru* kako je objašnjeno na strani 10, pri kraju poglavlja 1.4

Izuzetno je značajno u ovom istraživanju Pitanje 9: *Da li bi voljeli u školi imati poseban predmet Kultura religija koji bi te upoznao i sa drugim religijama, osim religije koju smatraš svojom?* Najveći postotak ispitanih odgovorilo je sa Da u općini Fojnica, zatim u Foči-Ustikolini (što je zanimljiv podatak s obzirom da je Foča-Ustikolina među tri općine u kojima je sastav ispitanika bio pretežno monoreligijski). Treća je općina Vareš (takođe jedna od tri monoreligijske), zatim Kakanj. U Foči Ustikolini 17% ispitanih je odgovorilo da ne bi voljelo imati ovaj predmet u školi i nastavi, u općini Vareš 19.8%, a u općini Kakanj 25% ispitanih je dalo odgovor Ne. Nakon toga dolaze četiri općine gdje je malo veći postotak ispitanika negativno odgovorilo na ovo pitanje. U općinama Čelinac, Tuzla, Brčko Distrikt i Visoko čak više od 30% je odgovorilo da ne bi voljelo imati *Kulturu religija* u nastavi. Sve četiri su ujedno pretežito monoreligijske sredine, Čelinac i Visoko su izrazito monoreligijske. Ipak, pozitivan je pokazatelj da je u svim općinama u kojima je sprovedeno istraživanje više od 60% ispitanih odgovorilo na ovo pitanje sa Da, i da niti u jednoj općini nije bilo više onih koji su odgovorili sa Ne od onih koji su pozitivno odgovorili na ovo pitanje.⁸ Rad i komunikacija sa učenicima na terenu doveo je istraživače do zaključka da negativan stav prema uvođenju novog predmeta, koji bi učenike poučavao o svim religijama zastupljenim na prostoru BiH, često proizilazi iz straha učenika da će im taj predmet biti opterećenje i da će biti težak i zahtijevan poput npr. Povijesti i sličnih predmeta koji već postoje u nastavnom planu. Često je dolazilo do situacije da učenik kaže da ne želi *Kulturu religija* kao obavezan predmet, ali da ga svakako zanima fakultativno. Ovo je bitan detalj koji treba uzeti u obzir u vezi sa 9. pitanjem i analizom odgovora.

Tabela C1

9. Da li bi voljeli u školi imati poseban predmet <i>Kultura religija</i> ?		
	DA	NE
Foča - Ustikolina	77.00%	17.00%
Visoko	63.50%	35.30%
Fojnica	88.50%	8.50%
Čelinac	74.70%	30.30%
Tuzla	65.70%	31.12%
Vareš	76.40%	19.80%
Brčko	60.60%	34.40%
Kakanj	75.00%	25.00%

Ovo ukazuje da postoji relativno visok stupanj interesovanja za druga vjerovanja, i samim tim potencijalno visok nivo tolerancije prema drugim vjerovanjima, iako je karakteristika tri sredine u kojima je napravljeno istraživanje ili čak samo odjeljenja/škola u višereligijskim sredinama

⁸ Tabela C 1, Graf C

da su gotovo potpuno monoreligijske. Pojam ‘tolerancije’ nastojat ćemo zamijeniti pozitivnijim pojmom kao što je poštovanje, jer u nekim novijim sociološkim istraživanjima govori se o negativnim konotacijama pojma tolerancija. Naime nekoga možemo tolerisati/tolerirati ali ga uopće ne moramo poštovati. Stoga u ovom kontekstu preporučujemo upotrebu pojma ‘poštovanja’ a ne tolerancije. Rezultat odgovora na ovo pitanje može se ocijeniti kao povoljan i za potencijalno ugroženu manjinu i za otvaranje nove alternative kojom bi manjina dobila pristup *Religijskom odgoju*, a većina opet znanje o toj manjini. Na taj način reducirao bi se rizik od konflikta, nerazumijevanja i predrasuda koje bi mogle dalje ugroziti manjinu u ovoj sredini. Stoga smatramo da su općine i škole u kojima je napravljeno istraživanje otvorene za reformu obrazovanja u ovom smislu i da ne bi trebalo biti poteškoća u uvođenju spomenutih alternativa.

Sa Pitanjem 9 usko je povezano i Pitanje 10 koje mjeri ‘stupanj poznavanja’ drugih religija, uz pretpostavku dovoljne samokritičnosti i dobrog razumijevanja ovog pitanja , te dodatna objašnjenja istraživača koji su ispitanicima skrenuli pažnju da se pitanje ne odnosi na formalno i usko poznavanje druge religije u smislu poznavanja imena praznika ili bogomolja u kojima se pripadnici određene religije mole. Na primjer u općini Foča-Ustikolina 83% je odgovorilo da poznaje katoličku religiju, 73% da poznaje pravoslavnu religiju, 90 % islam, 40% judaizam i 10% da poznaje još neke religije. Razumljivo je da se i u ostalim općinama postotak poznavanja vlastite religije uvijek očitavao kao najveći, ali je interesantna i činjenica da je u svim općinama, osim u Brčko Distriktu i Visokom postotak poznavanja tri glavne religije (islam, katoličanstvo i pravoslavlje) viši od 50%, a u nekim općinama taj je postotak ujedno iznimno visok. Manji se postotci očituju samo u Brčko Distriktu, gdje je 21.5% ispitanika je izjavilo da poznaje islam, i u Visokom gdje samo 8% poznaje katoličanstvo. Kada je u pitanju odgovor pod e) odnosno poznavanje nekih drugih religija, ispitanici su najčešće navodili da poznaju: *hinduizam i budizam*, ali su takođe navodili i sljedeće pojmove: *komunizam, sekte, Kabala, satanizam, protestantizam, scientologija, šamanizam, šintoizam, idolopoklonstvo, Jehovini svjedoci, konfucionizam, politesitičke religije, wicca⁹, Jevreji, ateisti, evoangelisti, Hare Krišna, kalvinizam, totemizam, dadaizam, ništa* (odgovor koji je u možda samo nekim slučajevima najvjerovatnije vezan uz filozofski pojam i stav *nihilizam*).

Pitanje 10 može se u analizi direktno porediti sa Pitanjem 6 gdje se može vidjeti kojoj religiji pripadaju ispitanici za svako određeno istraživanje,

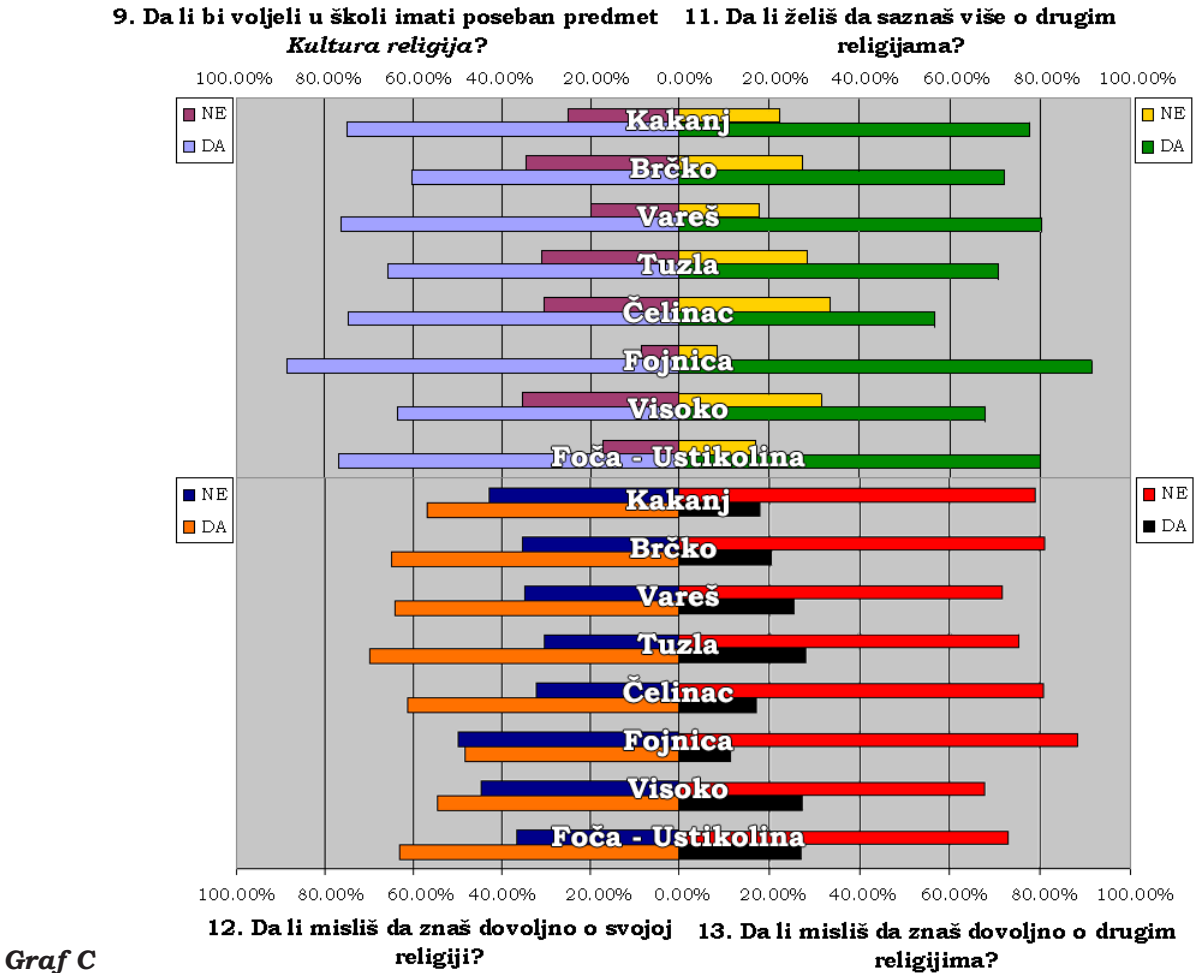
⁹ Wicca-neopaganska religija naklona obožavanju Zemlje, prema nekim izvorima povezana i sa crnom magijom i vješticama, religija naklonjena prirodi, popularizirana 1954. od strane Geralda Gardnera, umirovljenog britanskog državnog službenika. Detalji se mogu pronaći u Wikipediji na linku www.en.wikipedia.org/wiki/Wicca

a kako pokazuje slučaj Foče Ustikoline gdje se većina njih izrazila pripadnicima islamske religije, dobro je zaključiti da u nekim općinama samo u malo manjim postotcima ispitanici poznaju i druge dvije najzastupljenije religije u BiH. Ovo jeste još jedan pozitivan indikator u smislu mogućnosti poboljšavanja interreligijskog dijaloga i podizanja ‘stupnja poštovanja’ unutar sredine prema ‘drugome’, a s obzirom da su dosadašnja istraživnja pokazala da najčešće upravo neznanje dovodi do netolerancije, konflikta, i mržnje. 11. pitanje takođe je povezano sa pitanjem 9 i 10, i ono glasi: *Da li želiš da saznaš više o drugim religijama?* Rezultati za sve općine pokazuju da je veći postotak ispitanika odgovorio sa Da (vrijednosti se kreću od 56.6% za Čelinac do 91.4% za Fojnicu), a manji postotak sa Ne na ovo pitanje (od 33.3% u Čelincu do 8.6% u Fojnici) i ovi podaci su pozitivni, u smislu pogodnosti za implementiranje promjene.¹⁰

Na Pitanje 12. *Da li misliš da dovoljno znaš o svojoj religiji?* samo u jednoj općini, tj. u Fojnici, veći je postotak ispitanika odgovorio sa Ne od onih koji su odgovorili sa Da što pokazuje da je eventualno potrebna intervencija i u religijskom odgoju većinske skupine, znači u predmetu *Religijski odgoj - islam/katoličanstvo/pravoslavlje*.

Tabela C 2

¹⁰ Graf C i Tabela C 2

Graf C

11. Da li želiš da saznaš više o drugim religijama?		
	DA	NE
Foča - Ustikolina	80.00%	17.00%
Visoko	67.70%	31.70%
Fojnica	91.40%	8.60%
Čelinac	56.60%	33.30%
Tuzla	70.70%	28.60%
Vareš	80.10%	17.90%
Brčko	72.20%	27.40%
Kakanj	77.70%	22.20%

Ovo takođe znači da većinska skupina smatra da ne zna dovoljno o svojoj religiji, odnosno da bi trebala znati više. Nismo uzimali u obzir ispitanike koji nisu dali odgovor na ovo pitanje jer nemaju religiju, odnosno nisu religiozni, a najčešće se radi o malom postotku koji se dobije kada se od 100% oduzme zbir postotaka za odgovore pod Da i Ne. Na pitanje 13. *Da li misliš da znaš dovoljno o drugim religijama?* sve općine pokazuju da je manji postotak ispitanika odgovorilo sa Da (raspon 11-29%) nego sa Ne (67-89%), što znači da su se ispitanici pokazali kritičniji prema svom znanju o drugim religijama, nego prema znanju o vlastitoj religiji, te da većina njih smatra da ne zna dovoljno o drugim religijama. Ovo predstavlja još jedan argument u korist uvođenja *Kulture religija* kao obaveznog predmeta u škole, te

u korist inkorporiranja znanja i nauke o drugim vjerovanjima unutar postojećeg religijskog odgoja koji se podučava u ovoj školi.¹¹

Tabela C3

12. Da li misliš da znaš dovoljno o svojoj religiji?		
	DA	NE
Foča - Ustikolina	63.40%	36.60%
Visoko	54.50%	44.90%
Fojnica	48.60%	50.00%
Čelinac	61.60%	32.30%
Tuzla	70.00%	30.70%
Vareš	64.10%	34.90%
Brčko	65.20%	35.40%
Kakanj	56.90%	43.00%

Tabela C4

13. Da li misliš da znaš dovoljno o drugim religijima?		
	DA	NE
Foča - Ustikolina	27.00%	73.00%
Visoko	27.50%	67.70%
Fojnica	11.40%	88.50%
Čelinac	17.20%	80.80%
Tuzla	28.40%	75.30%
Vareš	25.40%	71.60%
Brčko	20.70%	81.20%
Kakanj	18.00%	79.10%

Na Pitanje 14 o tome da li sa svojim prijateljima razgovaraju o religiji, ispitanici su uglavnom u velikom postotku odgovarali sa Da, i postotci se kreću od 60% u Fojnici, do čak 96.6 % u Foči Ustikolini, što znači da je religija važna tema među mladima ovog uzrasta i da o njoj međusobno razgovaraju. Negativni odgovori ispitanika za ovo pitanje kretali su se u rasponu od 6.6% do 38.6%. Što se tiče odgovora na Pitanje 15 *Da li u svojoj obitelji razgovraš o religiji?*, interesantan je podatak da postotci pozitivnih odgovora po općinama variraju samo u rasponu od 78.7% do 84.8%, što znači da je religija prilično zastupljena tema i u obitelji, ali da može biti i izostavljena, s obzirom da su se negativni odgovori kretali u rasponu od 13.1% do 21 %. Na pitanje da li imaju prijatelje ili

^[1] Nastavnicima i profesorima, predavačima Islamskog religijskog odgoja preporučujemo za dalje čitanje ‘Priručnik za nastavnice i nastavnike islamske vjeronauke-o mirovnoj dimenziji islama’, priređivač: Amra Pandžo, Sarajevo 2008. godina; Izdavač: Udruženje za dijalog u porodici i društvu-MALI KORACI’. Za nastavnike Religijskog odgoja za sve tri religije, predavače Kulture ili Historije religija, i ostali nastavni kadar za srodne predmete, odnosno čitavu drugu ciljanu skupinu projekta, u ovom kontekstu preporučujemo; TOLEDO: Vodeća načela o podučavanju o religijama i vjerovanjima u državnim školama; Izdavač: ODIHR-OSCE Ured za demokratske institucije i ljudska prava; 2007. godina

prijateljice druge religije, u općini Foča-Ustikolina samo 40% je odgovorilo sa Da, a u općini Čelinac samo 37.4%. Ovo su ujedno dvije jedine općine u kojima je više ipitanika odgovorilo sa Ne, dok se u ostalim općinama postotci pozitivnih odgovora kreću od 64% do 86.7% Kada se radi o manjem postotku odgovora sa Da, kao što je slučaj u općinama Foča-Ustikolina i Čelinac to vjerovatno prizilazi iz činjenice da je sredina manje više jednonacionalna/monoreligijska, odnosno da se ispitanici najvjerovatnije i ne susreću često sa pripadnicima druge religije, te ih ne mogu imati ni kao prijatelje. Naime, Foča Ustikolina je 93.3 % monoreligijska sredina (religija: islam), dok je Čelinac čak 97.8% monoreligijska sredina (religija: pravoslavlje).

Ovdje želimo istaći opasnost od nasilne segregacije koja se dogodila u bosanskohercegovačkim školama i nekim sredinama nakon rata, a koja za ovo društvo, regije, sredine i škole nije prirodna niti povoljna, upravo zbog opasnosti od izolacije raznih etničkih/ nacionalnih ili vjerskih grupa. Ovo takođe navodi na potrebu prevazilaženja paranoje i predrasuda koje nastaju kao posljedica takve segregacije, i kao dobar primjer za prevladavanje opasnosti od sukoba i neprihvatanja, navodimo organiziranje eventualne razmjene ili tzv. kampova mladih, na način na koji je to npr. učinila nevladina organizacija Ravangrad iz Sombora u Srbiji, koja se predstavila na konferenciji ‘Gradeći mir slavimo Boga’ u Blagaju u oktobru 2008. godine, a koja već nekoliko godina unutar projekta fokusiranog na interkulturalnu razmjenu organizuje kampove unutar kojih pripadnici jedne religije i etnicitetaupoznaju i provode vrijeme sa pripadnicima druge religije i etniciteta, saznavajući na taj način više o njihovim običajima, praznicima, kulturi i vjeri, i razbijajući unaprijed stvorene ili naknadno društveno konstruirane predrasude.¹²

^[2] Ova se organizacija predstavila svojim projektom na konferenciji sa temom 'Nenasilno rješavanje konflikta' Gradeći mir, slavimo Boga: Odricanje od nasilja je put suživota koja je održana u Blagaju od 9. do 11. oktobra 2008, a kojoj su prisustvovali i članovi IMIC-a. Udruženje građana za ostvarivanje kulturnih i humanitarnih ciljeva „RAVANGRAD“ registrovano je u septembru 1996. godine. Realizacijom svojih projekata podstiče građane, a posebno mlade, na preuzimanje odgovornosti i aktivno učešće u svojoj zajednici, otvorenost, humanost, saradnju, solidarnost, toleranciju – izgradnju građanskog društva i mira u svojoj zajednici i u regionu. Edukacijom na seminarima i radionicama, dijalozima i akcijama podiže kompetenciju mladih za učešće u zajednici i njihovu participaciju u interkulturalnim kampovima uči ih komunikativnim i nenasilnim vještinama i podiže nivo međuetničkog, međunacionalnog i međukonfesionalnog razumijevanja i tolerancije Udruženje je član FENSa (Federacije NVO Srbije) i dvije mreže NVO u Vojvodini. Realizovalo je preko 30 projekata u kojima je bilo angažovano oko 120 saradnika i hiljade direktnih korisnika, pretežno djece i mladih. Adresa: Udruženje građana za ostvarivanje kulturnih i humanitarnih ciljeva «Ravangrad» Sombor; Trg svetog trojstva 1; 25000 Sombor; Tel/Fax: 025/ 23- 873; E-mail: oksombor@eunet.rs. Ljetni mirovni kamp mladih Odmak od rata, služio je kao priprema i osnaživanje djece i mladih i njihovo učestvovanje u mirovnom kampu u Živogošću 2000-2002., Drveniku 2003. i u Neumu 2004-2008, i u Bačkom Monoštoru (kod Sombora, Srbija) 2008. godine. 386 djece i mladih iz Sombora, Bačkog

Na pitanje da li imaju članova uže ili šire porodice koji su druge religije, odgovori su pokazali da je više ispitanika koji nemaju članova uže i šire porodice koji su druge religije i postotci negativnih odgovora kreću se od 54.5% u Tuzli do 86.6% u Foči Ustikolini, dok je najveći postotak pozitivnih odgovora u općini Vareš 40.5%, a najmanji u Foči Ustikolini gdje samo 2 učenika (6.6%) imaju članova uže ili šire porodice druge religije, i gdje dva ispitanika nisu uopće odgovorila na ovo pitanje. Razlozi su vjerovatno isti kao i oni navedeni za prethodno pitanje, jednonacionalna i monoreligijska sredina, te se opet, s obzirom na ovu činjenicu, podiže nivo rizika od pojava kao što su: netolerancija, konflikt i razvijanje ili zadržavanje predrasuda o drugim vjerskim i etničkim skupinama.

II.3. O IDENTITETIMA

U svjetlu inicijativa za Ustavne promjene¹³ u BiH

Monoštora, Stanišića, Čonoplje, Bezdana, Stapara, Ridice, Apatina, Sonte, Sv. Miletića, Telečke, Koluta, Kljajićeva, Sivca... živjelo je i učilo u ovih devet godina po dvije nedjelje zajedno sa djecom i mladima iz Osijeka, Vukovara, Belog Manastira, Dalja, Kneževa, Popovca, Darde, Tenje, Tuzle, Banja Luke, Gornjeg Vakufa-Uskoplja, Srebrenice, Bosanskog Broda. Mladi su dane i noći živjeli u sopstvenom svijetu, gdje svaka razlika može značiti samo prednost i priliku za uvažavanje, ljubav i razumijevanje. (To podrazumijeva prethodne ozbiljne pripreme i osnaživanje.) Učestvovali su u kreativnim, psihološkim i edukativnim radionicama, sportskim aktivnostima, izletima, zabavama. O njima su zajedno brinuli voditelji iz sve tri države, kao i organizatori i volonteri iz Njemačke i Austrije.Projekat je rezultat saradnje Udruženja "Ravangrad" iz Sombora sa Centrom za mir, nenasilje i ljudska prava iz Osijeka i Udruženja *Prijateljice* iz Tuzle. Finansira ga Komitet za osnovna ljudska prava i demokratiju Köln. Drugi važan projekat Ravangrada je Interkulturalna razmjena mladih u dječjem selu "Pestalozzi" u Trogenu-Švajcarska . Po dvadesetoro srednjoškolaca iz Sombora (i okolnih sela) pripremalo se i učestvovalo po dvije nedjelje u programu Interkulturalne razmjene u Dječjem selu Pestalozzi u Trogenu u Švajcarskoj, zajedno sa još po toliko mladih iz Osijeka (RH) i Gornjeg Vakufa-Uskoplja (BiH) svakog ljeta od 2004 - 2008. godine . Međusobno bolje upoznavanje, razumijevanje i dijalog mladih doprinosi izgradnji mira u regionu. Projekat realizuje PCF (Pestaloci dječja fondacija) iz Švajcarske, Omladinski centar Gornji Vakuf - Uskoplje, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava iz Osijeka i Udruženje "Ravangrad" Sombor, i podržava ga Gemeinde Gemeinsam Bodensee/Rhein (Opštine zajedno Bodenskog jezera i Rajne) iz Švajcarske (prema opisu Mande Prishing iz organizacije Ravangrad)

^[3] U nekoliko proteklih godina Parlament i Predsjedništvo BiH raspravlja i povlače se neuspjele inicijative za ustavne promjene, koje se ujedno odnose i na teritorijalnu ustrojenost BiH. Trenutno se raspravlja o Prudskom sporazumu i rješavanju pitanja Brčko Distrikta i predlažu se amandmani kojima bi Ustavni sud BiH bio nadležan u bilo kojem sporu u vezi sa zaštitom utvrđenog statusa i ovlaštenja Brčko Distrikta koji se može javiti između jednog ili više entiteta i Brčko Distrikta. Postignut je dogovor oko amandmanske dogradnje Ustava, odnosno da se dejtonska rješenja trebaju dograđivati amandmanskim putem. Cilj promjena je postići veću efikasnost države BiH i za sve Ustavne promjene svoj interes moraju iskazati oba entiteta, sva tri konstitutivna naroda i ostali, jer promjene moraju biti odraz svih političkih faktora i građana. Te promjene ujedno ne smiju biti povod za novu entitetskonacionalnu homogenizaciju u RS ili u FBiH i ne smiju isključivati ustavno pravo svih BiH građana na cijelu državu što se događa ukoliko se RS potvrđuje kao isključivo srpski a FBiH kao isključivo bošnjačko-hrvatski entitet. Ustav ne bi trebao biti posmatran kao geopolitički problem, nego

koje su započele još prije nekoliko godina, te rasprava i diskusija o bosanskohercegovačkom identitetu, ali i zbog poteškoća u razumijevanju, utvrđivanju ili građenju tog identiteta, smatramo vrlo interesantnim Pitanje 18. Ako pogledamo sve općine zajedno¹⁴rezultati pokazuju da se 46.5% ispitanih izjasnilo pripadnicima bošnjačkog naroda, 20.3% srpskog i 8.2% hrvatskog naroda. Ujedno se 50.3% religijski odredilo muslimanima, 5.1% katolicima i 13.4% pravoslavnima. Ovo nam kazuje da je etnički i nacionalni identitet skupine Srbi i Hrvati, odnosno pravoslavni i katolici, ako gledamo ukupno, izraženiji od religijskog. To nije slučaj u općinama Visoko, Fojnica, Brčko i Kakanj,

kao pitanje demokratskog uređenja države, njenog jačanja i jednakopravnosti svih građana i naroda. Regionalizacija se treba ostvariti na prirodnim i ekonomskim a ne etničkim kriterijima i ne na principu getoizacije. Međunarodna zajednica naglašava da je bitno usaglašavanje Ustava sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima. Zajedničko je stajalište da su reforme Ustava potrebne kako bi se država borila sa teškom socijalno-ekonomskom situacijom i uključila u procese euroatlanskih integracija, nakon potpisivanja Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju sa Evropskom unijom koje se dogodilo u aprilu 2008. godine. U procesu ustavnih promjena neizbježna je i značajna uloga međunarodne zajednice i OHRa, a promjene ujedno predviđaju smanjenje obima međunarodne zajednice i zatvaranje OHR-a. OHR smatra da bi u prvoj fazi ustavnih reformi trebalo eliminirati postojeće diskriminirajuće odredbe. “Ono što je sigurno i potvrđeno je i u nizu dokumenata, recimo Vijeća Evrope, na polju ljudskih prava morat će se mijenjati diskriminirajuće odredbe sadašnjeg Ustava, recimo sastava izbora predsjedništva BiH te Doma naroda Parlamenta BiH”. Odredbe koje se odnose na izbor članova Predsjedništva i Doma naroda Parlamenta BiH suprotne su Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima, jer onemogućavaju građanima jedno od osnovnih prava, da biraju i budu birani. Organizacije za promoviranje i zaštitu ljudskih prava smatraju da se diskriminacija “ostalih” i građana koji ne pripadaju niti jednom od konstitutivnih naroda, naročito ogleda u onemogućavanju njihovog ravnopravnog sudjelovanja u političkom životu. To je nedostatak Dejtonskog ustava koji se najčešće iznosi kao primjer kršenja Evropske konvencije o ljudskim pravima. Analitičari vjeruju da su promjene elementarnih odredbi Ustava, kojima se krše ljudska prava, neophodne i moguće. Probleme vide u dogovoru o preustroju državne konstitucije, jer aktuelne bh. politike ispoljavaju potpuno različite i međusobno isključive ciljeve. Zapravo se radi o jasno i otvoreno definiranim političkim ciljevima koji znače prvi korak ka secesiji. Prema analitičarima, što se tiče hrvatskog političkog faktora, oni se ponašaju prilično razumno i bez radiklanog načina ispoljavanja ciljeva, ali su njihovi pritajeni ciljevi također na liniji predratnih političkih opcija zbog kojih se rat i vodio; bošnjački politički faktor je konfuzan, nema inicijative i ima krive modele za ustavni preustroj, a oni također imaju skrivene političke ciljeve koji podrazumijevaju apsolutnu ili barem naglašenu dominaciju”. Analitičari zato ujedno smatraju da ustavne promjene nisu moguće bez međunarodne medijacije pa i diktata. Određeni pomaci očekuju se u promjeni ustavnih rješenja koja su u suprotnosti sa konvencijama o ljudskim pravima, ali se niko ne usuđuje prognozirati da li će to biti dovoljno za bolju funkcionalnost države. Svaka promjena Ustava prvo mora imati cilj da poveća funkcionalnost države i da je u skladu sa evropskim normama i standardima i drugo da se bazira na principu konsenzusa sva tri konstitutivna naroda u BiH.” Onoga trenutka kada BiH bude na pragu ulaska u Evropsku uniju, situacija će biti drugačija, smatraju analitičari i zvaničnici međunarodne zajednice. Navode kako će stavovi koji se sada tvrdokorno brane tada biti prevladani. Koherentnost između pojedinih dijelova BiH danas je na daleko manjem stepenu nego što je to u odnosu između država EU. Kao kandidat za EU, BiH će neminovno morati donijeti ustavni dokument i državni ustroj kompatibilan sa standardima Evropske unije.

^[4] Tabela D 2 , Grafovi D 2a, D 2b

kada se radi o islamskoj religiji i bošnjačkom etnicitetu. Situacija je drugačija kada se radi o katolicima i Hrvatima, i možemo primijetiti da je u svim ispitanim sredinama (osim Tuzle) u kojima postoji ova religija i etnicitet, nacionalnost odnosno etnicitet izraženiji od religijske pripadnosti. Kada je u pitanju pravoslavna religija i srpski etnicitet, u Čelincu je izraženiji etnicitet, a u Tuzli gdje su pravoslavna religija i etnicitet zastupljeni u znatno manjem postotku, izraženija je religijska pripadnost. U Varešu i Kakanju podjednako su izražene i religijska i etnička pripadnost, i to, u ovim slučajevima u malim postocima (0.9% i 1.3%).¹⁵

Brčko i Fojnica pokazuju malo veće od uobičajeno niskih postotaka ‘alternativnih odgovora’, koji su ponuđeni pri kraju u ovom pitanju, pa tako 12.8% ispitanih u Fojnici, i 16.5% u Brčkom je u Pitanju 18 odabralo odgovor *Nemam niti jednu od ovdje navedenih etničkih- religijskih pripadnosti, ne osjećam da pripadam nekom određenom etnicitetu ili religiji*. Najveći postotak ispitanika iz miješanog braka je u Varešu- 13.2%, a najzastupljeniji etniciteti su bošnjački i hrvatski. Ovo je ujedno jedina općina, pored Fojnice u kojoj je državljanstvo izraženiji identitet od nacionalnog ili religijskog, ali samo ako gledamo pojedinačno (bošnjački, hrvatski ili srpski identitet u postotcima naspram identiteta državljanstva). Ukupno gledano, u svim je općinama

¹⁵ Tabela D 1, Grafovi D 1a, D 1b

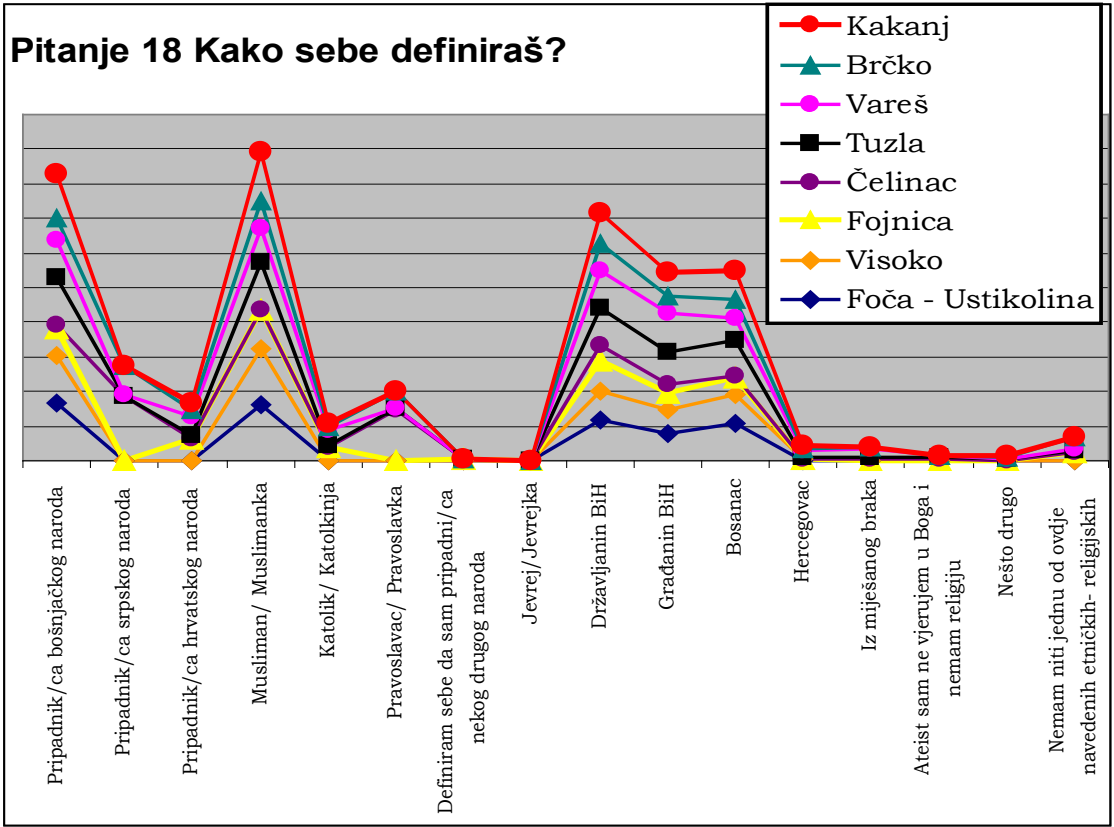
Tabela D 1

Pitanje18 Kako sebe definiraš?								
	Foča - Ustikolina	Visoko	Fojnica	Čelinac	Tuzla	Vareš	Brčko	Kakanj
Pripadnik/ca bošnjačkog naroda	83%	67.70%	41.40%	3.30%	68.60%	53.70%	31.60%	63.80%
Pripadnik/ca srpskog naroda				92.90%	0.70%	0.90%	42.20%	1.30%
Pripadnik/ca hrvatskog naroda			32.80%		3.20%	27.30%	11.20%	8.30%
Musliman/ Muslimanka	80%	82%	55.70%	1%	68.60%	49.05%	37.80%	72.20%
Katolik/ Katolkinja		0.60%	18.60%		3.20%	20.70%	5%	6.90%
Pravoslavac/ Pravoslavka				73.70%	1.10%	0.90%	24.50%	1.30%
Definiram sebe da sam pripadni/ca nekog drugog naroda			1.40%		1.40%		0.40%	
Jevrej/Jevrejka						0.90%	0.20%	
Državljanin BiH	60%	40.70%	42.80%	24.20%	51.90%	55.60%	38.80%	43.05%
Građanin BiH	40%	32.90%	25.70%	11.10%	47.40%	55%	25.90%	34.70%
Bosanac	53.30%	41.30%	25.70%	3%	50.60%	32.07%	25.90%	43.05%
Hercegovac		1.80%			2.70%	9.40%	3.80%	5.50%
Iz miješanog braka		0.60%		1%	3.40%	13.20%	0.60%	1.30%
Ateist sam ne vjerujem u Boga i nemam religiju		1.20%		1%	2.70%	1.80%	1.50%	
Nešto drugo					1.40%	0.90%	2.70%	2.70%
Nemam niti jednu od ovdje navedenih etničkih- religijskih prpadnosti		0.60%	12.80%		0.70%	2.80%	16.50%	1.30%

vjerski i nacionalni identitet (ako se zbroje svi vjerski i nacionalni identiteti koji su zastupljeni) izraženiji i od državljanstva i od građanskog identiteta. Ovo je u neku ruku negativan, ali možda i realan pokazatelj. S jedne strane možemo smatrati da se identitet stvara pregovaranjem, a s druge strane i s obzirom da je BiH prilično mlada, neuređena i pomalo labilna država u kojoj se čak i konstitutivni narodi žale na ugnjetavanje svojih vitalnih i drugih interesa, za očekivati je da ovaj proces pregovaranja nije uspješno finaliziran, odnosno da za mnoge državljane BiH nacionalni i vjerski identiteti nisu pomireni sa državljanstvom, i da, drugim riječima, državljani odbijaju lojalnost državi čije državljanstvo trenutno imaju.

Tu je već u pitanju politički legitimitet zajedničkog identiteta. Veliku ulogu u ovom pregovaranju i izgladivanju nesporazuma između identiteta na liniji država-nacija, igra upravo civilno društvo, jer često u svojim aktivnostima oponira državi i na taj način dobija na lojalnosti, među građanima, te lobira za promjene u smislu zaštite prava određenih grupa, okupljenih oko određenih identiteta, makar oni bili i vjerski, ili nacionalni. Na taj način uloga civilnog društva je često kontradiktorna, i ono doprinosi izgradnji, stabilnosti i kredibilitetu države, upravo suprostavljajući joj se direktno, kada su u pitanju građanska i ljudska prava. Ovaj proces je najčešće potpomognut intelektualnim elitama koje se grupiraju unutar civilnog društva,

Graf D 1a

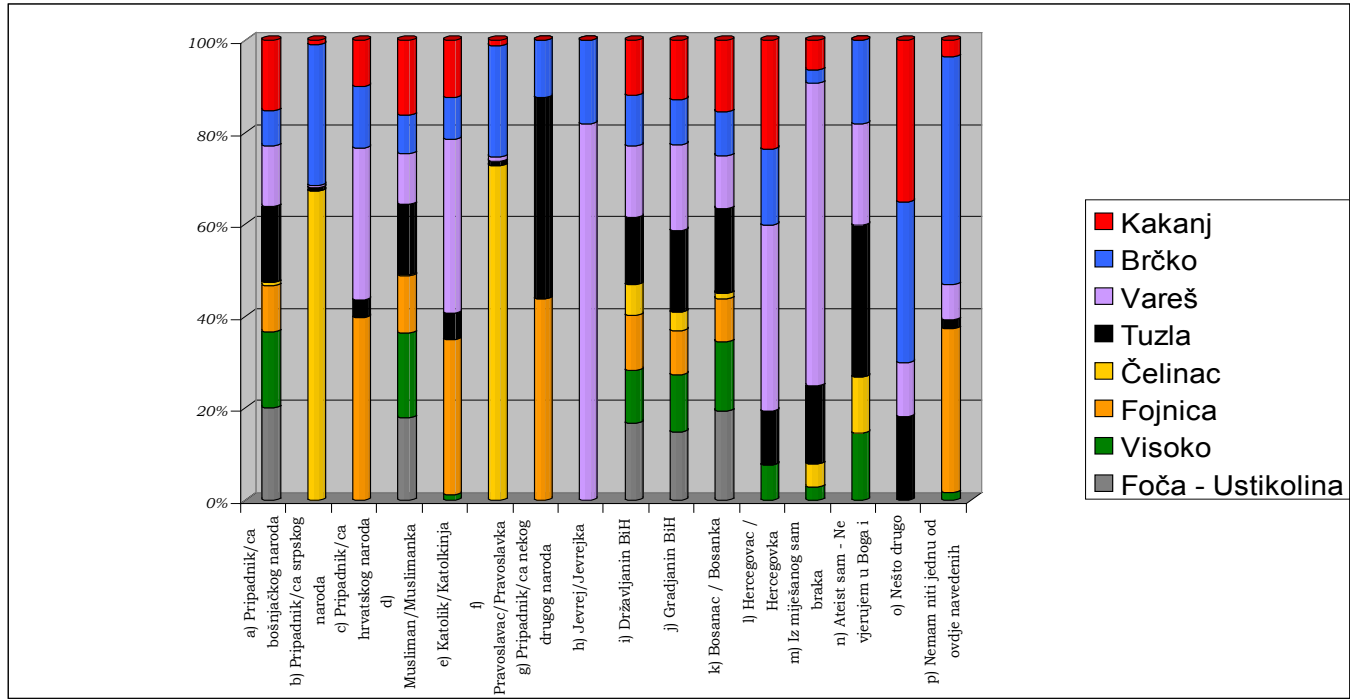

u skladu sa svojim afinitetima, pripadnostima i identitetima. Teoretičar Gellner navodi npr. kako je uloga udruženja i nevladinih organizacija upravo nužna za stvaranje jakog nacionalnog identiteta u modernoj državi, i da ona osigurava građanski karakter svake države, bila ona više ili jedno nacionalna.

Čitava kultura ljudskih prava ostaje paradigma za traženje identiteta i promoviranje njihove različitosti. Nevladine organizacije koje rade na pitanjima tolerancije, multikulturalizma, pravde, mira, i pomirenja, moraju se baviti delikatnim pitanjem identiteta. Liberalni i progresivni ideali zahtijevaju potpuno razumijevanje identiteta u smislu uspješne kohabitacije i olakšanog dijaloga, a stabilnost i socijalna kohezija postižu se uz pomoć građanskih grupa, rijetko kad podijeljenih po etničkim linijama (mada je i to nekada slučaj), koje promoviraju multikultuiralnost i olakšavaju dominantnoj nacionalnoj grupi suživot sa drugim etnicitetima i zajednicama. Za BiH je karakteristično da se nevladin sektor razvio nakon rata i smatra se u teoriji da nacija ili država u kojoj je slabo civilno društvo ima mnogo jaču tendenciju da gleda probleme sa etničkih stanovišta, od nacije i države u kojoj je taj sektor razvijen, pa ipak se u BiH, još uvijek veći broj političkih pa čak i socijalnih pitanja, posmatra isključivo kroz etničku prizmu. Taj je intenzitet sigurno manji nego u susjednim državama, Srbiji i Hrvatskoj, a to opet dokazuje tvrdnju kako razvijen nevladin sektor može pozitivno utjecati na mentalne sklopove

ljudi i njihove identitete. Identitet je često trans-nacionalno pitanje, i teško se može posmatrati izolirano ili samo u granicama jedne države. Upravo je religija ta koja multiplicira identitet i dovodi ga u vezu sa bezbroj novih etničkih i drugih identiteta, ponekad potpuno nepoznatih, te je tako vjerovanje ujedno ono što identitet čini multipotentnim u smislu da mu dodaje civilizacijske i neke druge komponente.

U svim općinama je znači identitet u smislu državljanstva potisnut pred nacionalnom i vjerskom pripadnošću. U Tuzli je najveći, mada još uvijek zanemariv broj ateista odnosno 2.7%, dok je u svim ostalim općinama postotak ovog identiteta još niži. Rezultati pokazuju da je vjerski i etnički identitet ispitanicima ove dobi uglavnom važniji od identiteta koji se vezuje za državljanstvo i državu, ali da se ti isti identiteti ujedno i isprepliću, negdje manje a negdje više, što je vjerovatno uvjetovano i forsirano i samim Ustavom i državnim uređenjem kako BiH, tako i nekadašnje SFRJ ili Republike BiH. Smatramo da je ovo uvjetovanje često preuzeto iz ranijih državnih uređenja. Najveću razliku u smislu preklapanja pokazuje jedina općina iz RS, Čelinac, gdje se samo 24. 2% ispitanika definira državljanima BiH, a samo 11.1% građanima BiH. Važno je naglasiti da ova identifikacija nije isključivala religijsku i etničku, ali ovo pokazuje da je u općinama i sredinama poput Čelince potrebno naglasiti, u obrazovanju i odgoju, činjenicu da su učenici pored svog etničkog i religijskog identiteta ujedno i državljani odnosno građani BiH, jer je to realnost, a da je Republika Srpska samo BiH

Graf D 1b

entitet, te da državljanstvo RS-a podrazumijeva i državljanstvo BiH, kako je navodeno i u Ustavu BiH. Ovo je takođe važno zbog otklanjanja segregacijskih tendencija barem u sferi obrazovanja, ili njihovog prenošenja iz političkog u obrazovni milje, kako nam u svojim preporukama nalaže i međunarodna zajednica, jer na žalost, kako je pokazalo Sorošeovo istraživanje školskih udžbenika¹⁶ brojni su sadržaji koji potiču segregaciju, a koji trebaju biti uklonjeni iz nastavnih udžbenika i programa, jer se smatraju negativnim za stabilnost i održivost BiH kao države. Na grafovima D1 (a i b) i D2 (a i b) može se vidjeti grafički priklaz linija identiteta i njihovog preklapanja za svaku općinu. Ukupno gledano razlika između nacionalnog i vjerskog identiteta i identiteta državljanstva ili građanske pripadnosti varira do 30% što predstavlja prosječno nepreklapanje do gore navedenog maksimuma, u općini Čelinac, gdje se pokazalo da čak 50% ispitanika ne osjeća preklapanje nacionalnog/religijskog i 'državnog' (identitet koji označava pripadnost državi) identiteta.

S obzirom da je identitet pravo i ujedno bogatstvo, nešto što nas čini jedinstvenim, humanim i ujedno prepoznatljivim individuama, imamo pravo sami formirati i iskazivati svoj identitet. Identitet je nešto što mi sami kreiramo i oblikujemo, ali društvo postavlja granice našoj kreativnosti. U multietničkom Rimskom carstvu samo na jedan način se moglo postati Rimljaninom; stičući državljanstvo i postajući *civis Romanus*-građanin Rima. Upravo tu leži paralela koja ukazuje zašto

¹⁶ 2 publikacije Programa podrške obrazovanju Fonda Otvoreno društvo BiH rezultirale su iz ovog istraživanja (navedene su i u Bibliografiji i Literaturi) *Obrazovanje u BiH: Čemu učimo djecu?* Istraživanje stavova roditelja i učenika o vrijednostima u nastavnim planovima, programima i udžbenicima i *Religija i školovanje u otvorenom društvu*.

je važno u BiH pojačati identitet koji se odnosi na državljanstvo i građanstvo i koji bi trebao biti zastupljeniji od nacionalnog ili vjerskog. Zbog činjenice da je BiH multietnička država, svako pretjerano isticanje isključivo jedne religijske ili etničke pripadnosti napadno je u odnosu na identitet građana i pripadnosti državi. Problem je u tome što državljanstvo nije privilegija, nego je pravo velike većine stanovnika određenog područja i stoga nije iznenađujuće što se državljanstvo izgleda često ne preklapa sa identitetom. Religijski identitet također je specifičan, pa tako u Sjedinjenim državama, društvu koje je dobro poznato po raznolikosti vjerovanja, vrlo je moguće da osoba rođena u jednoj religiji, umre kao pripadnik neke druge religije. Ali činjenica da se određeni kolektivni identitet može slobodno izabrati, može vrijedati one koji određeni identitet stiču po pravu od rođenja ili koji su mnogo radili kako bi im se priznao određeni identitet. Npr. kozmopolitanski identitet koji se vezuje uz podržavanje svega što je humano, otvoren je za bilo koga ko prihvati njegove vrijednosti. Taj identitet vezan je i uz formiranje određenih 'virtualnih' država, poput NSK u bivšoj Jugoslaviji, koja je sebe nazivala prvom globalnom državom na svijetu, a čak se otišlo toliko daleko da su se pravili pasoši, simboli i ambasade, a državljanstvo je bilo otvoreno svakome ko za njega aplicira. Uvrede upućene našim kolektivnim identitetima svih vrsta –religijskim, nacionalnim, etničkim, spolnim, rasnim itd.- mogu izazvati vrlo ozbiljne povrede našeg samopoštovanja, oštetiti našu reputaciju, i naš status u društvu.¹⁷ Građanska BiH mogla bi se fokusirati na mnogobrojnost identiteta koji su prisutni u zemlji

¹⁷ U paragrafu citirano i parafrazirano iz knjige *Problemi identiteta na Balkanu-Problems of identities in the Balkans*, strana 9-12

i kreirati koncept koji bi obuhvatio sve te identitete unutar jednog građanskog identiteta.

U Pitanju 18 nismo ispitivali zastupljenost evropskog identiteta, jer je možda prerano govoriti o tom identitetu u kontekstu Bosne i Hercegovine i njenih državljana. Mnogi politički teoretičari trenutno ispituju evropski identitet i mogućnosti pojačavanja ovog identiteta unutar Evropske unije koja se postepeno proširuje i na zemlje Jugoistočne i Istočne Evrope, i to one koje su u zadnja dva desetljeća bile zahvaćene sukobima i pojavama nacionalizma, etnocentrizma pa čak i neofašizma, u manjoj ili većoj mjeri. Poznati češki književnik koji je objavljivao i na engleskom, Milan Kundera kaže kako smatra da su evropski narodi antropološki nesposobni da vode rat jedni protiv drugih. Neki politolozi ostaju skeptični prema tome, i smatraju da je rat među evropskim narodima ipak moguć. Postoji i mnogo kontraverzi kada je u pitanju evropski identitet, pa tako Sjedinjene države koje su zapravo društvo potpuno evropskih korijena, zemlja koju su stvorili Evropljani, odbijaju evropski model, a u samoj Evropi tendencija anti-amerikanizma razvija se i intenzivira od sredine 19. stoljeća pa sve do danas. Najnovija tema koja je najviše zastupljena je dijalog Evrope i Islama, i u novije vrijeme taj dijalog je dvosmjern i uzima u obzir i ono što Islam želi reći o Evropi i ono što Evropa ima za reći o Islamu. Zasada u Evropi živi oko 20 miliona ili 5% muslimana.

Tabela D 2

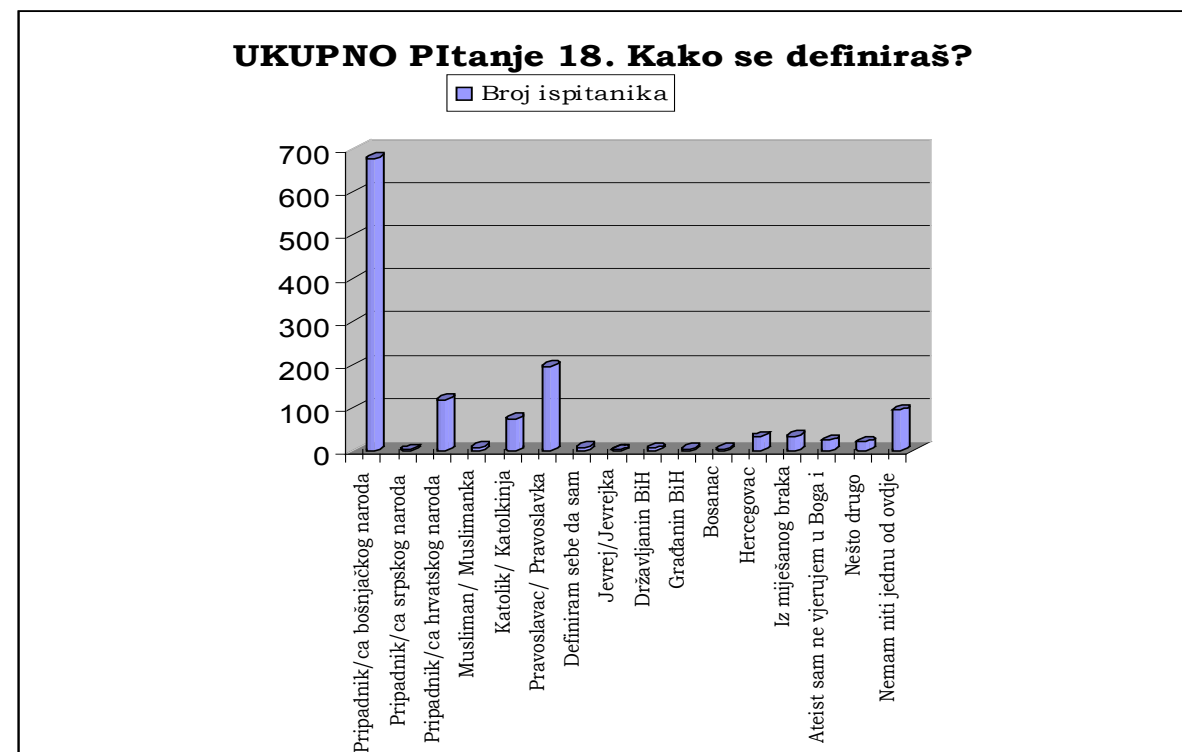
UKUPNO Pitanje 18. Kako sebe definiraš?		
	Broj ispitanika	Postotak ispitanika
Pripadnik/ca bošnjačkog naroda	677	46.5%
Pripadnik/ca srpskog naroda	2.96	20.3%
Pripadnik/ca hrvatskog naroda	119	8.2%
Musliman/ Muslimanka	7.32	50.3%
Katolik/ Katolkinja	74	5.1%
Pravoslavac/ Pravoslavka	195	13.4%
Definiram sebe da sam pripadnik/ca nekog drugog naroda	8	0.5%
Jevrej/Jevrejka	2	0.14%
Državljanin BiH	6.1	41.9%
Građanin BiH	4.79	32.9%
Bosanac	4.82	33.1%
Hercegovac	33	2.27%
Iz miješanog braka	34	2.33%
Ateist sam ne vjerujem u Boga i nemam religiju	24	1.65%

Nešto drugo Nemam niti jednu od ovdje navedenih etničkih- religijskih pripadnosti	20	1.37%
	94	6.5%

Već prije 1800. godine, Evropljani su smatrali da su stvorili ideal civiliziranog života. Kada je riječ o identitetima, važno je naglasiti da su neki inkluzivni, i da je upravo te identitete možda potrebno forsirati i naglašavati kako bi se postigao društveni sklad i prevazišle predrasude, Tako npr. mediteranski identitet, koji se može smatrati zastupljenim u bivšim zemljama Jugoslavije kao što su Hrvatska, Crna Gora, Slovenija, pa tako i Bosna i Hercegovina, imajući na umu bosanskohercegovačkih nekoliko kilometara morske obale (iako ove države ne leže direktno na Mediteranu, ali su locirane na Jadranskom moru koje graniči sa Mediteranom), može obuhvaćati i Evropske zemlje (Španiju, Francusku, Italiju, Tursku, Grčku, Kipar) i afričke i azijske, odnosno, Alžir, Tunis, Libiju, Egipat, Maroko, Libanon, Siriju i Izrael. Ovo je tipičan primjer 'geografskog' identiteta koji je ujedno multinacionalan i multireligijski, i spaja sve narode koji žive unutar ili u blizini Mediteranskog prostora. Taj je identitet takođe kulturološki veoma snažan i raznovrsan, i važno je shvatiti da kada je kultura u pitanju, ona predstavlja mnogo više od društva i nacije i zauzima cijeli spektar odnosa između individue i vanjskog svijeta. Francuski pisac Albert Camus, istražujući identitet zaključuje kako je on mnogo homogeniji na periferiji društva nego u njegovom centru, a kao što je slučaj sa mnogim drugim evropskim intelektualcima i piscima, njegov je svijet euro-centričan, a interakcije sa drugim kulturama ograničene su i rijetke. Danas zbog velikih migracija koje izaziva globalizacija ili često nezaposlenost, te razlike u stupnju razvijenosti evropskih i afričkih ili azijskih zemalja, nivo interakcija je prilično visok, i veliki je broj migrantskih radnika od kojih mnogi traže azil u bogate zemlje Evrope i Amerike. Povijest često redefinira granice. Npr. u vezi sa Pitanjem 8. Upitnika, interesantan je podatak da je posjećenost džamija u Nizozemskoj veća nego u Maroku. Ovo je između ostalog rezultat upravo intenziviranih interakcija između islamskog svijeta i jedne evropske države. Evropska unija inicirala je od 1995. Barcelona proces koji nalaže univerzalni razvoj, stvaranje kolektivnog identiteta u EU i bolje izražavanje kulturnog života.¹⁸

Rezultati koje smo dobili u Pitanju 18 propituju politički legitimitet zajedničkog identiteta, a tu spadaju državljanstvo i identitet građana. Teoretičari smatraju da u trenutku kada se institucije određene države više približe svakodnevnom životu i svakodnevrim problemima

¹⁸ Paragraf sadrži parafrazirane citate iz knjige *Problemi identiteta na Balkanu Problems of identities in the Balkans*, strana 17-25

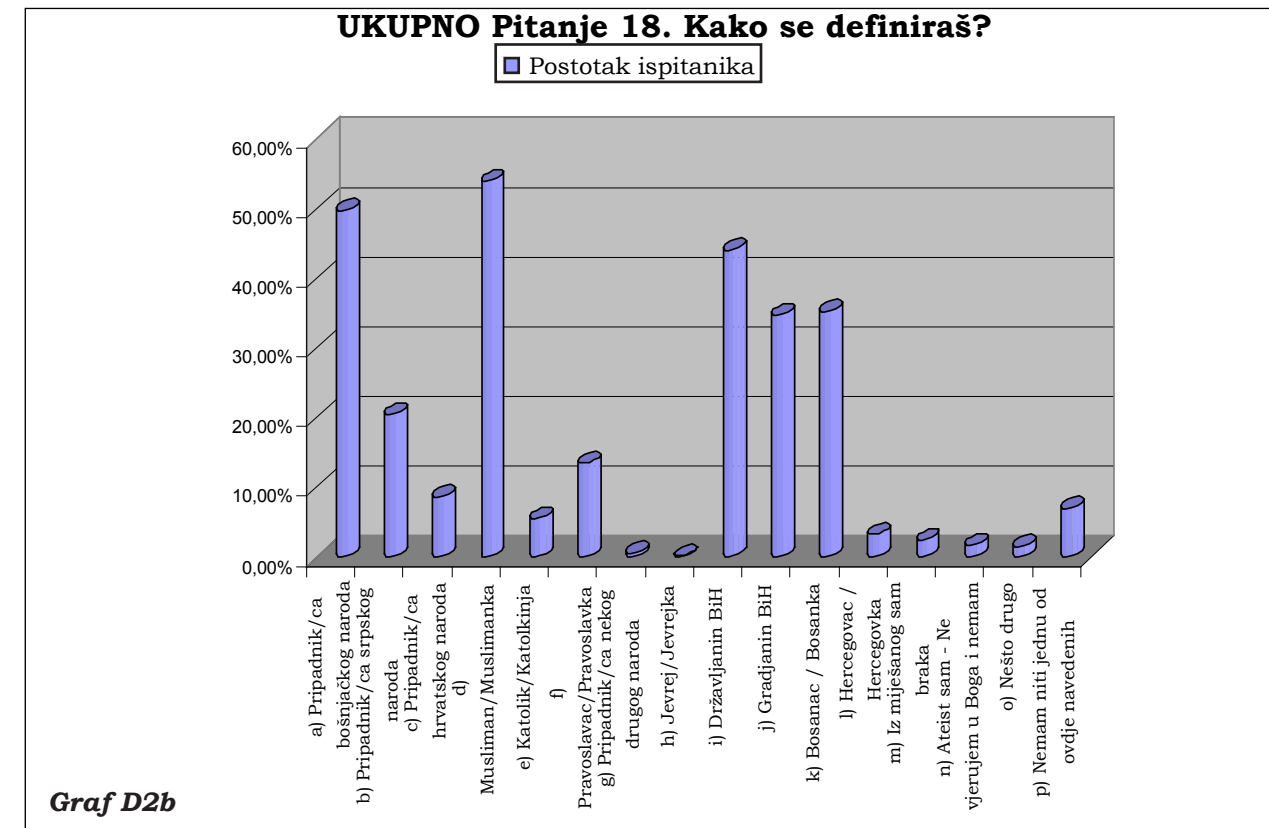
Graf D2a

građana kao što su zdravlje, kriminal, socijalna i zdravstvena zaštita, tada će potreba i izraz zajedničkog identiteta biti u porastu. Strukturalistički pristup naglašava ulogu zajedničkih institucija kod građenja zajedničkog identiteta. Pluralizam nacionalnih identiteta kakav posjeduje BiH je dragocjen, a identitet je pravo i izvor samopoštovanja, i isto vrijedi i za nacionalni ili vjerski identitet. Kolektivni identitet često ne podrazumijeva samo šta je neko, nego i šta taj neko nije, i samim tim predstavlja mogućnost isključivanja iz zajednice odnosno sjeme za diskriminaciju. Ovo je činjenica na koju želimo ukazati istraživanjem i to na način da spriječimo kršenje ljudskih prava i diskriminaciju onih koji su na neki način isključeni iz određenih zastupljenih kolektivnih identiteta. Jednostavno je potrebno ljude pustiti da izaberu svoje identitete i natjerati druge ljude da njihov izbor prihvate i ne osporavaju. Ipak ne smije se previše naglašavati uloga države naspram individue što je bio često slučaj u komunizmu, jer to će nagnati etničke grupe da traže svoju, nezavisnu državu. Ako manjine ne uživaju građanska i politička prava, dolazi do lake podređenosti i asimilacije koja se ne može izbjeći.

Koncept civilnog društva i nevladinih organizacija i udruženja nastao je u razvijenim državama Zapada, gdje su nezadovoljni građani mogli izraziti svoje potrebe za promjenom kroz mnoštvo organizacija civilnog društva. Za zadnje dekade dvadesetog stoljeća karakterističan je porast neofeminističkih, anti-nuklearnih, mirovnih i ekoloških, alternativnih socijalnih pokreta i grupa, inicijativa za ljudska prava, alternativnu medicinu, psihološku i anti-psihijatrijsku pomoć, alternativnu tehnologiju i energiju, zdravu hranu i tijelo, manjinske rodne

grupe, spiritualne i nereligijske pokrete, a sve to je zasnovano na ideji multikulturalnosti i konceptu manjinskih prava. Pod pritiskom demokracije slomljeni su mnogi militarni režimi u Latinskoj Americi. U Aziji i Africi ovi su pokreti bili često zasnovani na vjeri koja je davala socijalnu osnovu za razvoj vjerskog fundamentalizma.

Mnoga zapadnoevropska društva koja su prihvatila multikulturalnost kao vrlo poželjnu društvenu vrijednost, pokazala su se neofašističkim prema strancima i svim manjinskim grupama. Primjer su Francuska i Austrija sa pobjedama desničarskih lidera Le Pena i Hajdera na kraju prošlog stoljeća. BiH nije jedina država koja se susreće sa poteškoćama uređenja, dok postoje granice kreiranja politika za mnoge savremene države koje tako postaju 'nevodive' i 'neuredive'. Ono što se dogodilo devedesetih godina u bivšoj Jugoslaviji je masovna patnja, godine mržnje i netolerancije, a SFRJ je uništila mogućnost stvaranja kompetentnih političkih elita, te su stoga nekompetentne elite ujedno bile generator militantnog nacionalizma i dovele do ponašanja koje je bilo neinteligentno, spiritualno inferiorno, destruktivno, neodgovorno, vjersko ali bez kritičkog duha, ekstremno i destruktivno. Dezorjenitane generacije pojavile su se u mnogim bivšim komunističkim režimima, i slamanje vrijednosnih sistema dovelo je do gubitka kolektivnog identiteta. Teoretičar Hobsbawm je to nazvao separatistički nacionalizam, i to je nešto što se ne bi trebalo ponoviti. Taj je nacionalizam bio je vođen karizmatičnim liderima i medijima koje su kontrolisali lideri i političke elite. Jedino područje gdje se Freud i Jung u potpunosti slažu jeste upravo psihologija masa. Karakteristično je da masa koja živi u zajednici prožetoj strahom

Graf D2b

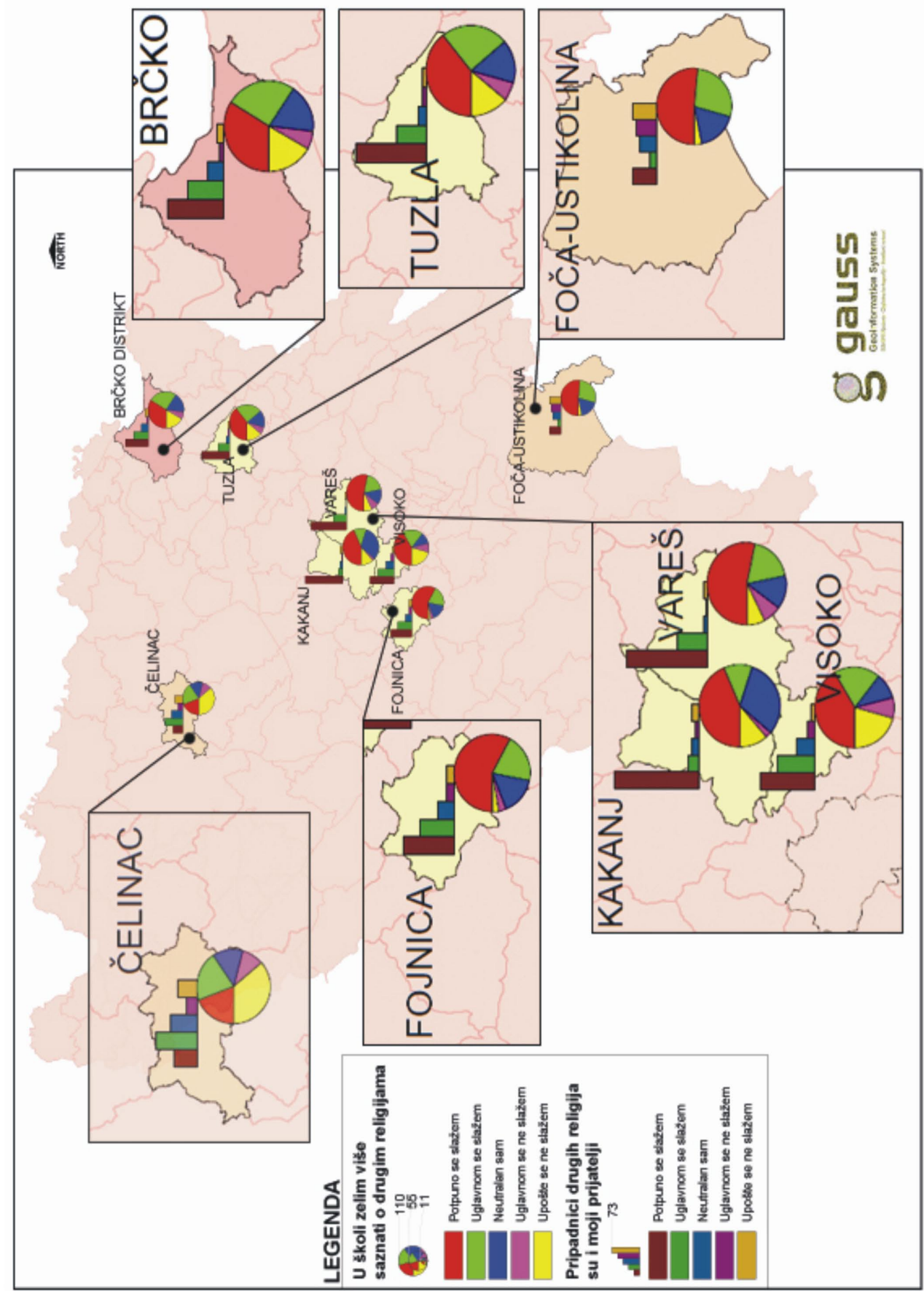
prikuplja socijalnu energiju koja vrlo lako može eksplodirati. Zaključak je da konflikti identiteta i primarno međuetnički konflikti vrlo lako mogu izmaći kontroli, stoga je identitet potrebno pratiti i nadgledati, sa sociološkog aspekta i u određenim vremenskim razdobljima, kako bi se na vrijeme uočila negativna i prijeteca promjena.

II.4. LINKARTOVA LJESTVICA

Pitanje 19 upitnika predstavlja Linkartovu ljestvicu. Iznesene su 34 tvrdnje, i 5 stupnjeva slaganja u odgovorima. To su: Stupanj 1- Potpuno se slažem; Stupanj 2-Uglavnom se slažem; Stupanj 3- Neutralan sam; Stupanj 4-Uglavnom se ne slažem i Stupanj 5-Uopšte se ne slažem. Rezultati na mapama grupirani su u 6 vizualnih prikaza (Mapa 1, 2, 3, 4 5 i 6), i to po dva pitanja na jednoj mapi. Pa tako Mapa 1, predstavlja odgovore na Tvrdnju 7 *U školi želim više saznati o drugim religijama* i Tvrdnju 3 *Pripadnici drugih religija su moji prijatelji*; Mapa 2 predstavlja Tvrdnju 26 *Religije moraju sarađivati* i Tvrdnju 8 *Zbog svoje religije imam problema u društvu*. Mapa 3 predstavlja Tvrdnju 34 *Samo moja religija je dobra i ispravna*, i Tvrdnju 18 *Pripadnici drugih religija žive u zabludama*. Mapa 4 predstavlja Tvrdnju 28 *Religija ima veliku ulogu u društvu* i Tvrdnju 24 *Religija se mnogo zloupotrebljava posebno u ratu*. Mapa 5 predstavlja Tvrdnju 32 *Sve su religije dobre* i Tvrdnju 30 *Sve je više ljudi koji vjeruju i imaju više od jedne religije*. A zadnja Mapa 6 predstavlja samo prvi stupanj slaganja odnosno, *Potpuno se slažem* (i to preklapanje prvog stupnja za dvije tvrdnje) za

Tvrdnju 26 *Religije moraju sarađivati* i Tvrdnju 32 *Sve su religije dobre*.

Za **Tvrdnju 1 Religija ima veliki značaj u mom životu**, primijećeno je da je u svim općinama najveći postotak ispitanika odgovorio sa 1. stupnjem slaganja. Pa je tako najveći postotak, u Foči Ustikolini, ili 100% ispitanika se potpuno slaže sa ovom tvrdnjom, nakon toga slijede Visoko i Kakanj, preko 70% i na kraju najmanji postotak ispitanika koji se slažu sa ovom Tvrdnjom potpuno je u općini Čelinac, tačnije 52.5%. Kada je u pitanju **Tvrdnja 2** koja kaže da **Pripadnici drugih religija poštuju svoju religiju**, u svim općinama najviše ispitanika je pokazalo 2. stupanj slaganja, a zatim, nešto manje prvi stupanj slaganja, osim u općini Kakanj gdje je 37.5% ispitanika zaokružilo prvi stupanj, a 34.7% drugi. Značajno je primijetiti da kod ove Tvrdnje sve općine pokazuju istu tendenciju u rezultatima, odnosno da prevladavaju 1. i 2. stupanj slaganja, što nas dovodi do zaključka da u svim općinama više ispitanika smatra da je ova tvrdnja tačna te da se taj postotak kreće oko 60 i više posto. **Tvrdnja 3 Pripadnici drugih religija su moji prijatelji**, dala je najviše rezultata u prvom i drugom stupnju slaganja (što se na Mapi 1 u vizualnom prikazu Tvrdnje 3 očituje na stupcima smeđe boje) a jedino općina Foča-Ustikolina pokazuje jednak postotak za prvi, odnosno najveći i peti odnosno najmanju stepen slaganja (23.3%)-u vizualnom prikazu predstavljeno žutom bojom, što svjedoči da su jednako izražene krajnosti u stavovima, dok je ostatak ispitanika izrazio stavove drugog, trećeg i četvrtog stupnja slaganja. Foča-Ustikolina izdvaja

Mapa 1

se po ovoj tvrdnji jer ako zbrojimo stavove po stupnju 1 i 2 (23.3%+6.66%=29.9%) i po stupnjevima 4 i 5 (20%+23.3%=43.3%), ispada da veći postotak ispitanika misli da pripadnici drugih religija nisu njihovi prijatelji, odnosno da ova tvrdnja nije istinita. Ovo ukazuje da skoro polovina ispitanika osjeća rizik od konflikta i nerazumijevanja od strane pripadnika druge religije. Napominjemo opet da se radi o jednonacionalnoj odnosno monoreligijskoj sredini, ali da ovo nije slučaj sa preostale dvije takođe monoreligijske odnosno jednonacionalne sredine.

Za **Tvrdnju 4 U školi mogu slobodno pričati o svojoj religiji** rezultati pokazuju da se najveći broj ispitanika potpuno slaže sa ovom tvrdnjom, a postotci se kreću od 96% u Foči Ustikolini, 81.4% u Visokom, 72.3% u Tuzli, 70.8% u Kakanju, 67.1% u Fojnici, 63.2% u Varešu, pa do 51.5% u Čelincu, i 52.1% u Tuzli. Činjenica da je najviše ispitanika izrazilo 1. stupanj slaganja pokazuje da religija u školi više nije tabu, kao što je to često bila u školama u vrijeme komunizma i socijalizma, odnosno u bivšem društvenom uređenju, nego se o njoj može slobodno govoriti. Rezultati Upitnika za ovu Tvrdnju mogu se posmatrati u usporedbi sa Pitanjem 14 i Pitanjem 15 koja su u tekstu ranije opisana¹⁹. Ipak, ostaje neizvjesno da li programi obrazovanja, kako u državnim tako i u vjerskim školama doprinose dijalogu između pripadnika različitih vjera ili između onih koji vjeruju i onih koji ne vjeruju. Često ispada da niti državno niti vjersko školstvo ne doprinose duhu pomirenja i povjerenja, jer ono što mladi ljudi znaju o sebi, o drugim vjerskim zajednicama i o ljudima koji ne vjeruju uglavnom je površno, ideološki obojeno i najčešće netačno. Tako da je često široko moralno i estetsko vaspitanje i obrazovanje ispušteno ili zapušteno što je svakako loše za sredinu ili državu, pa tako kada je riječ o dijalogu u obrazovanju možemo se osvrnuti na ono što je rekao Sokrat, stari filozof grčke kulture: 'Ako u Atini ne bude pekara, onda nećemo imati kruha. Ako ne bude obučara, onda ćemo ići bosi. Ali ako ne bude učitelja, nećemo imati Atenjana (to jest imaćemo podanike a ne građane.' Ovo opet pokazuje zašto je opasna religiozna, etička i estetička nepismenost, ili razvijanje razuma i stručnosti uz zapuštanje duha.²⁰ Za **Tvrdnju 5 Zbog religije sam bolji čovjek**, najveći postotak ispitanika je izrazilo stupanj slaganja 1 i 2, dok općine Tuzla (18.5%), Visoko (10.8%) i Čelinac (čak 28.3%) pokazuju da je veći postotak ispitanika zaokružio treći stupanj slaganja odnosno *Neutralan sam*, u odnosu na drugi stupanj slaganja *Uglavnom se slažem*. Za **Tvrdnju 6 Moja religija je najbolja na svijetu** najviše je bilo odgovora u prva tri stupnja slaganja, a ističe se Foča-Ustikolina gdje je 73% učenika izrazilo najveći ili 1. stupanj slaganja, a 20 %

¹⁹ Strana 22 publikacije, poglavlje II. 2

²⁰ Parafrazirano iz knjige *Religije Balkana Susreti i Prožimanja*, strana 34

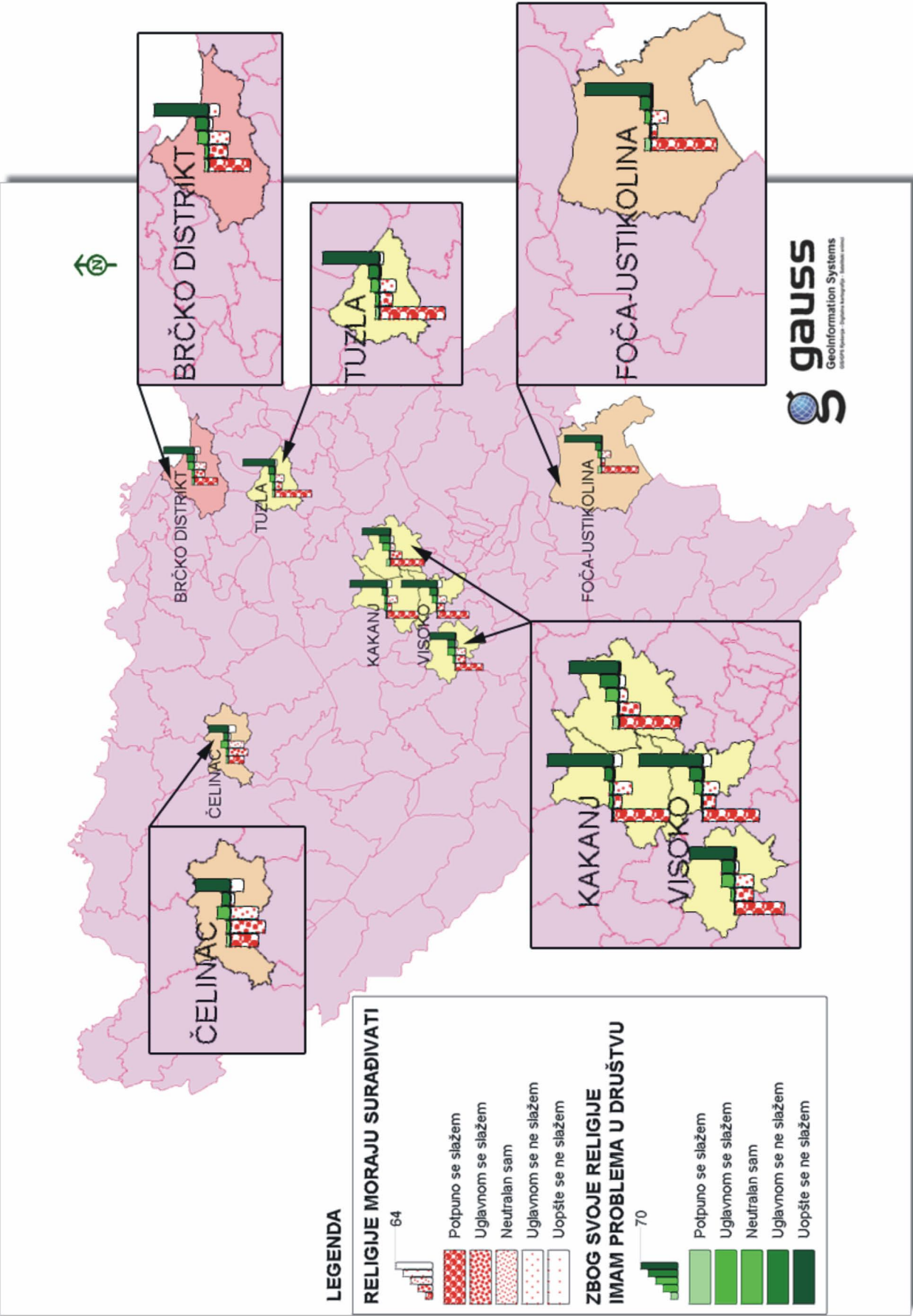
drugi, što znači da se 93% ispitanika slaže potpuno ili uglavnom sa ovom tvrdnjom. To svjedoči o jakoj privrženosti vlastitoj vjerskoj zajednici i vjeri.

Kad smo kod **Tvrdnje 7 U školi želim više saznati i o drugim religijama**, u svim općinama, osim u općini Čelinac najviše ispitanika pokazuje prvi stupanj slaganja (koji se u vizualnom prikazu na Mapi 1 očituje u dijelu kruga crvene boje) i ujedno u svim općinama osim u općini Čelinac, zbir ispitanika koji su naveli da se potpuno ili uglavnom slažu sa ovom tvrdnjom veći je od 50%. Pa tako za prvi stupanj slaganja bilježimo odgovore *Potpuno se slažem*, od 52.8% u Varešu i Fojnici, 50% u Foči Ustikolini, 47.2% u Kakanju, 41.3% u Visokom, pa do 38.2% u Tuzli i 32.2% u Brčkom. U Čelincu je prisutan drugačiji trend i najviše ispitanika odnosno 32.3% je navelo da se uopšte ne slaže (u vizualnom prikazu dio kruga žute boje), 9% da se uglavnom ne slaže 17.2% je navelo da se potpuno slaže, 19.2% da se uglavnom slaže i 12,1% da je neutralno, te bi se moglo zaključiti da 41.3% želi u školi saznati više o drugim religijama, a 36.4% ne želi, dok je ostatak neutralan. Ovdje se radi takođe o manje više jednonacionalnoj i monoreligijskoj sredini, ujedno jedinog općini RS-a koje je obuhvaćena istraživanjem i Tvrdnja se može posmatrati u usporedbi sa Pitanjima 9,11,12 i 13 ranije analiziranim u tekstu.²¹

U općini Foča-Ustikolina čak 70 % pokazuje najniži stupanj slaganja, odnosno neslaganje za **Tvrdnju 8** koja glasi **Zbog svoje religije imam problema u društvu**, što je pozitivan pokazatelj jer govori da se smatra da je religija društveno prihvaćena. U svim općinama prevladava neslaganje u vezi sa ovom tvrdnjom (na vizualnom prikazu na Mapi 2 predstavljeno stupcem tamno zelene boje), odnosno ispitanici su naznačavali stupnjeve slaganja 4 i 5, ali smo takođe zabilježili da je mnogo ispitanika preskočilo ovu tvrdnju, tj. da nisu dali nikakav odgovor, pa je zbir postotaka po stupnjevima slaganja u mnogim općinama puno manji od 100%. Kod **Tvrdnje 9 Pripadnici religije u koju vjerujem su bolji ljudi od onih koji vjeruju u drugu religiju** rezultati pokazuju da se u općini Vareš (30.1%), Tuzla (35.7%), Brčko (36.4%) i općini Čelinac (40.4%) najviše ispitanika uopšte ne slaže sa ovom tvrdnjom, dok je u općini Fojnica (28.5%) najviše ispitanika neutralno za ovu tvrdnju, a u općinama Visoko (29.3%), Kakanj (29.1%) i Foča Ustikolina (46.6%) najviše učenika je izrazilo da se potpuno slaže sa ovom tvrdnjom. To znači da u ove posljednje tri općine, jedna trećina, a negdje čak pola ispitanika, misli da su pripadnici njihove religije bolji ili vredniji od onih koji vjeruju u drugu religiju.

Četiri općine pokazuju visok procenat potpunog slaganja sa **Tvrdnjom 10 Svako može da ima svog Boga**, i to Fojnica 52.8%, Foča Ustikolina

²¹ Strana 20, 21, 22 poglavlje II.2

i Vareš 50%, Brčko 44.5% i na kraju Tuzla 41.6%. Odgovori za **Tvrđnju 11** koja kaže da se **U školi puno razgovara o religijskim temama** pokazuju veliki postotak slaganja u tri općine, i to Foča Ustikolina 73.3% odgovora u 1. i 2 stupnju slaganja, Fojnica 45.7% odgovora u prva dva stupnja i Čelinac 47.5% odgovora potpuno se slažem i uglavnom se slažem. Nasuprot tome u općini Vareš 46.2% ispitanika se potpuno ili uglavnom ne slaže sa ovom tvrdnjom, 41.9% u Brčkom i 46.9% u Tuzli takođe izražava neslaganje sa ovom tvrdnjom, dok rezultati u općinama Visoko i Kakanj pokazuju približno jednaku učestalost odgovora u svih pet stupnjeva slaganja, odnosno oko 20%. Ovo je pitanje povezano sa Pitanjem 14 i Pitanjem 15 Upitnika i može se posmatrati u usporedbi s tim pitanjima, a rezultati indiciraju da je religija među vršnjacima, u školi, i u obitelji, ipak bitna i zastupljena tema. **Mislim da uvijek mogu reći ono što mislim**, je **Tvrđnja 12** i govori o stavovima vezanim za slobodu izražavanja, a u svim općinama odgovori pokazuju da se najviše ispitanika potpuno slaže ili uglavnom slaže sa ovom Tvrđnjom, i u svim općinama postotak slaganja pod 1 i 2 iznosi 80% i više. Isti je slučaj sa **Tvrđnjom 13** koja glasi **Svoje prijatelje biram po tome kakvi su ljudi, a ne po religijskoj ili etničkoj pripadnosti**, i istraživanje pokazuje da je u svim općinama čak više od 80 % ispitanika izrazilo ili najveći ili 2. stupanj slaganja, što svjedoči da postoji visok nivo tolerancije i otvorenosti prema vršnjacima druge religije ili etniciteta, i da u tom smislu nema mnogo negativnih stavova. Ovo se pitanje može uspoređivati sa Pitanjem 16 opisanim na strani 22. Takođe za **Tvrđnju 14 Moja vjera ne smije utjecati na ljude koji vjeruju u nešto drugo ili ne vjeruju** rezultati pokazuju da se u svim općinama 70% ili više ispitanika uglavnom ili potpuno slaže sa ovom tvrdnjom.

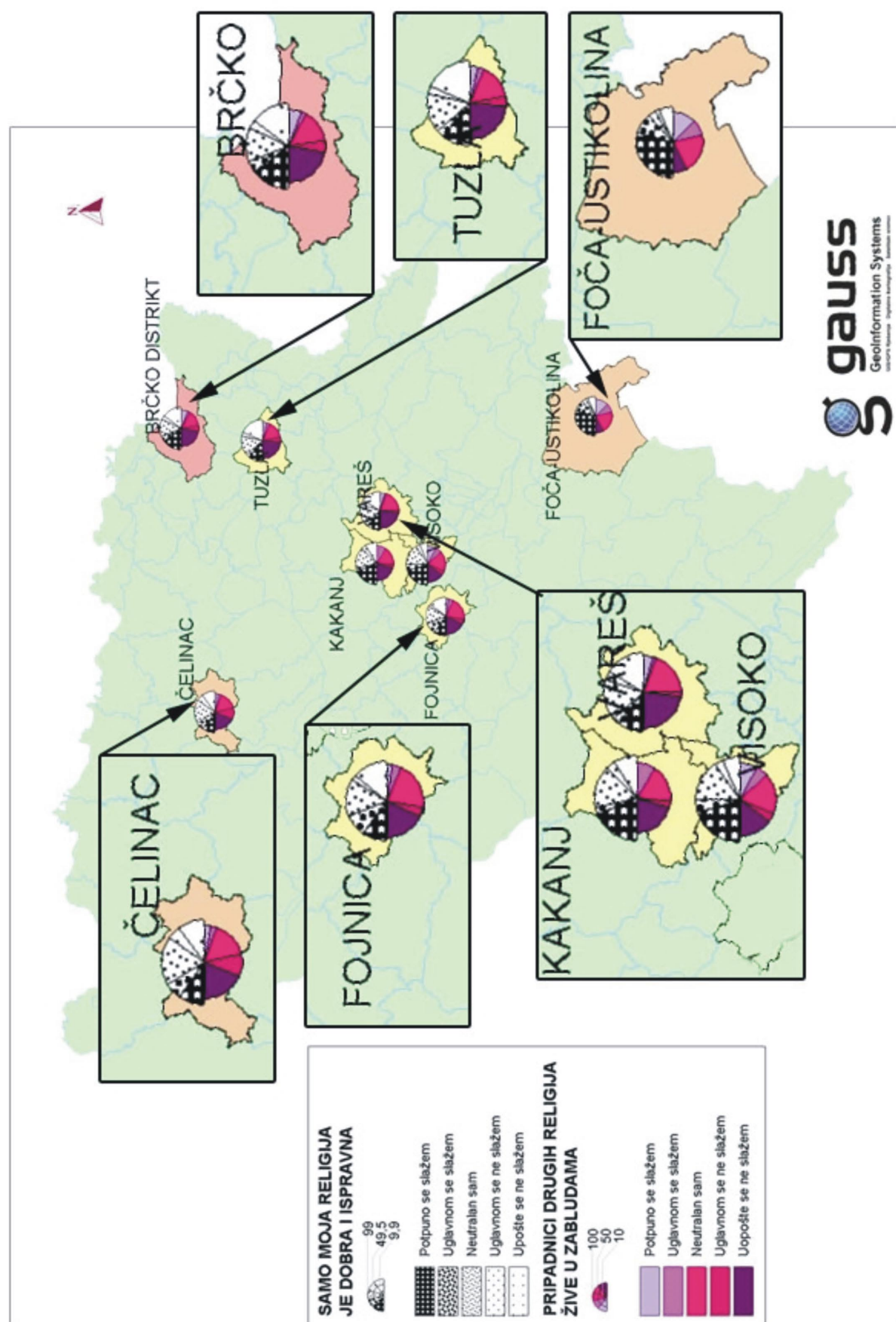
Za **Tvrđnju 15 U BiH treba da postoji samo jedna religija** tri općine pokazuju najviši stupanj neslaganja, a to su: Tuzla sa 64.8%, Brčko sa 44.09% i Visoko sa 34.7%. Ostale općine pokazuju najveći broj neutralnih ispitanika ili približno jednaku raspoređenost odgovora po svih pet navedenih stavova ili stupnjeva slaganja. Pa se tako u nekim općinama kao npr. Foča-Ustikolina, gdje čak 33.3% izražava najveći stupanj slaganja, a 20% drugi stupanj, ili Čelinac gdje se 22.2% ispitanika potpuno slaže, sa 15.2% se uglavnom slaže sa ovom tvrdnjom, može primijetiti značajan broj ispitanika koji odobravaju nešto što je potpuno nerealno i neostvarivo u BiH, te je stoga potrebno ukazati im na nemogućnost ostvarivanja ove tvrdnje u multikulturalnom, multireligijskom i multietničkom društvu kakvo je naše. Negativni stavovi u vezi sa ovom tvrdnjom, potpuno neslaganje i uglavnom neslaganje, ukazuju da su ispitanici vjerovatno svjesni multikulturalnosti i multietničnosti, kao neminovnosti u BiH, odnosno višestruke religioznosti koja nikako ne može biti

promijenjena jer je činjenica. **Tvrđnja 16** koja kaže da **Pripadnici različitih religija trebaju da se uče jedni od drugih**, pokazuje visok postotak slaganja u općinama Kakanj, Foča-Ustikolina, Fojnica, Visoko, Vareš i Tuzla, a nešto niži nivo slaganja u Čelincu i Brčko Distriktu. Ipak, za sve općine najveći je postotak odgovora za prvi i drugi stupanj slaganja, dok je u nekim općinama značajan broj ispitanika neutralno za ovu tvrdnju.

Tvrđnja 17 Ne volim ni jednu religiju ni ljude koji su religiozni pokazuje najveći udio odgovora u petom stavu tj. većina ispitanika potpuno se ne slaže sa ovom tvrdnjom, a ako se zbroje stavovi zadnjeg i predzadnjeg stupnja slaganja, odnosno uglavnom se ne slažem i potpuno se ne slažem, postotci se kreću od 78.8% za Vareš, 78.6% za Brčko Distrikt, 77.6% za Kakanj, 73.4% za Tuzlu, 73.1% za Visoko, 65.7% za Čelinac, pa do 53.3% za Foču Ustikolinu i oko 50% za Fojnicu. Ovakav trend u odgovorima nije iznenađujući s obzirom na rezultate odgovora na Pitanje 5) **Da li vjeruješ u Boga**, na koje su negdje gotovo svi, odnosno najveći broj ispitanika odgovorili sa Da. Ovo takođe pokazuje da je vjera u Boga poimana kao nešto različito i ne nužno isto što i religija. Uočljiva je razlika između negativnih odgovora na ovu tvrdnju i Pitanja 5 gdje gotovo da nigdje nismo zabilježili negativne odgovore ispitanika. **Tvrđnja 18** koja glasi **Pripadnici drugih religija žive u zabludama** ²² pokazuje visok postotak odgovora *Uopšte se ne slažem*, ali i *Neutralan sam* (na vizualnom prikazu na Mapi 3 predstavljeni tamnom i svijetlom ciklama bojom u polukrug) i u svim općinama malo manje, više ili tačno trećina ispitanika izražava neutralan stav po ovoj tvrdnji. Ipak u svim općinama veći postotak ispitanika bi moglo **imati prijatelje druge religije** (**Tvrđnja 19**), a najmanji broj ispitanika koji pokazuju toleranciju u smislu druženja sa pripadnicima druge religije je u općinama Čelinac i Foča-Ustikolina, a taj se postotak i u ove dvije općine kreće oko 50%. Za razliku od ove tvrdnje u **Tvrđnji 20** pokazuje se negativan trend u smislu manjeg stupnja tolerancije prema 'drugome' i veći je postotak ispitanika odgovorilo **da ne bi voljelo da njihovi momak/djevojka ili muž/žena budu neke druge religije**, u Fojnici čak 54.2%, Foči-Ustikolini preko 50%, u Brčko Distriktu oko 50%, u Visokom 47.9%, u Kakanju 43%, te na kraju, u Čelincu. 40.4%. Suprotan trend pokazuju samo općine Tuzla i Vareš, gdje je malo više od 50% ispitanika spremno da njihov partner/supružnik(nica) bude neke druge religije.

U svim općinama više od 50% ispitanika, sa posebno visokim postotcima u općini Visoko (87.5%), Foči-Ustikolini (70%), Kakanju (68%), se slaže potpuno ili uglavnom, **da im religija može samo pomoći u životu** (**Tvrđnja 21**). U svim općinama preko 60% ispitanika **vjeruje ili uglavnom vjeruje**

²² Mapa 3, strana 34

Mapa 3

onome što pričaju predstavnici njihove religije (Tvrdnja 22), sa posebno visokim postotcima u općini Foča-Ustikolina (86.6%) i općini Visoko 84.3%. Ovo je pokazatelj da u svim općinama prevladava općenito pozitivan stav prema religiji i religioznosti i da se religija posmatra uglavnom u pozitivnom kontekstu. 15% do jedne trećine ispitanih u svim općinama **ne vjeruje onome što pričaju predstavnici drugih religija** (Tvrdnja 23), a nešto više, od jedne trećine, ili do 40% u svim općinama, ispitanika, je neutralno u odnosu na ovu tvrdnju. U svim općinama, osim u općini Čelinac, čak više od 70% se potpuno ili uglavnom slaže sa **Tvrdnjom 24** da se **Religija mnogo zloupotrebljava posebno u ratu**.²³ U vizualnom prikazu ovaj se postotak može primijetiti u polukrugu na Mapi 4, i prikazan je svijetlo i tamno žutom bojom. Kod općine Čelinac vidi se da je najveći broj ispitanika neutralan za ovu tvrdnju, a otprilike isti postotak, ili po jedna petina ispitanih izražava potpuno neslaganje (20.2%), potpuno slaganje (19.2%) ili drugi stupanj slaganja (21.2%) u vezi sa ovom tvrdnjom. Neutralni odgovori na mapi su prikazani svijetlo smeđom bojom.

U svim općinama preko 60% ispitanika se uglavnom ili potpuno slaže sa **Tvrdnjom 25, Sve religije jednako poštujem**. Teolozi često smatraju da se odnos između različitih vjera kretao od ignorancije preko arogancije do tolerancije. Na kraju može se dodati, do poštovanja. U poglavlju II.1 na strani 20 objasnili smo razliku koja u teoriji postoji između pojmova tolerancije i poštovanja, te zašto je ovaj drugi pojam kada se govori o dijalogu prihvatljiviji. Dok god se zadržavamo samo kod tolerancije, to može značiti da smo i dalje više jedni pored drugih i jedni protiv drugih, nego jedni s drugima. Takođe to znači da ima puno zajedničkoga, ali nema jedinstva; da niko nije protiv ali da svi ostaju uz svoje; da ima okupljanja ali nema djelovanja, da ima približavanja ali ne i ljubavi; te da ima simboličnih nagovještaja ali nema stvarnih pokušaja; da ima ublažavanja sporova ali nema prevazilaženja; i na kraju da ima oprostaja ali nema zaboravljanja. I sve dok je situacija takva radi se zapravo više o susretima i dijalozima vjerskih ustanova a ne vjernika.²⁴ U svim općinama znatan postotak ispitanih misli da **religije moraju sarađivati**, a ova **Tvrdnja 26** je grafički prikazana na dvije mape. Jasno se uočava da prevladava prvi stupanj slaganja u svim općinama, osim u općini Čelinac gdje prevladava drugi stupanj slaganja.²⁵ Kod **Tvrdnje 27 Religije se ne trebaju miješati**, zabilježili smo da veći broj ispitanika nije uopšte odgovorio na ovo pitanje u općini Tuzla, dok je u nekim općinama visok postotak, oko 40% neutralno za ovu tvrdnju (Vareš, Kakanj i Čelinac). U svim općinama više od pola ispitanika smatra **da religija ima veliku**

²³ Mapa 4, strana 36

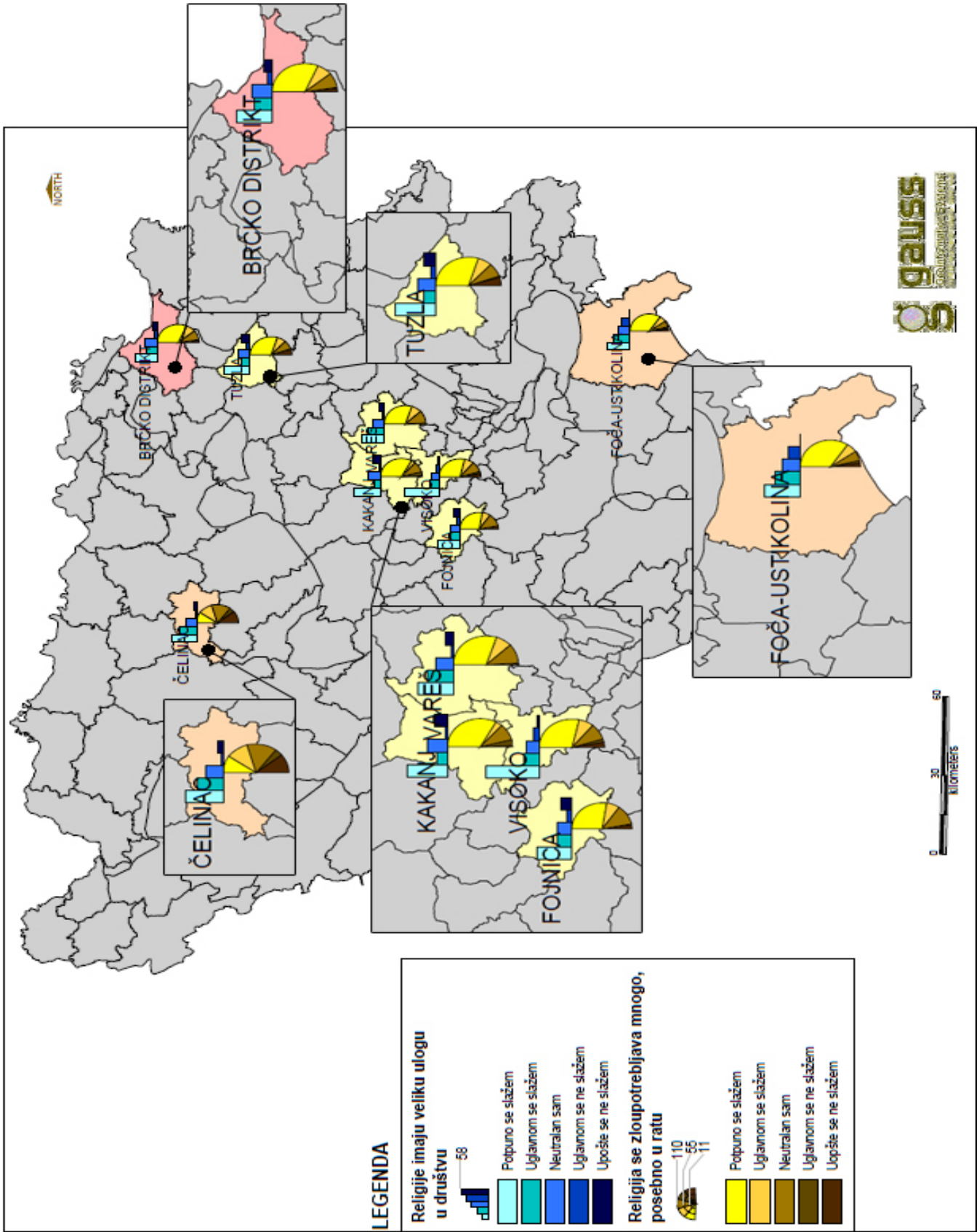
²⁴ Parafrazirano iz knjige *Religije Balkana Susreti i Prožimanja*, strana 35

²⁵ Mapa 2 i Mapa 6 (Tvrdnja 26 *Sve religije moraju sarađivati*)

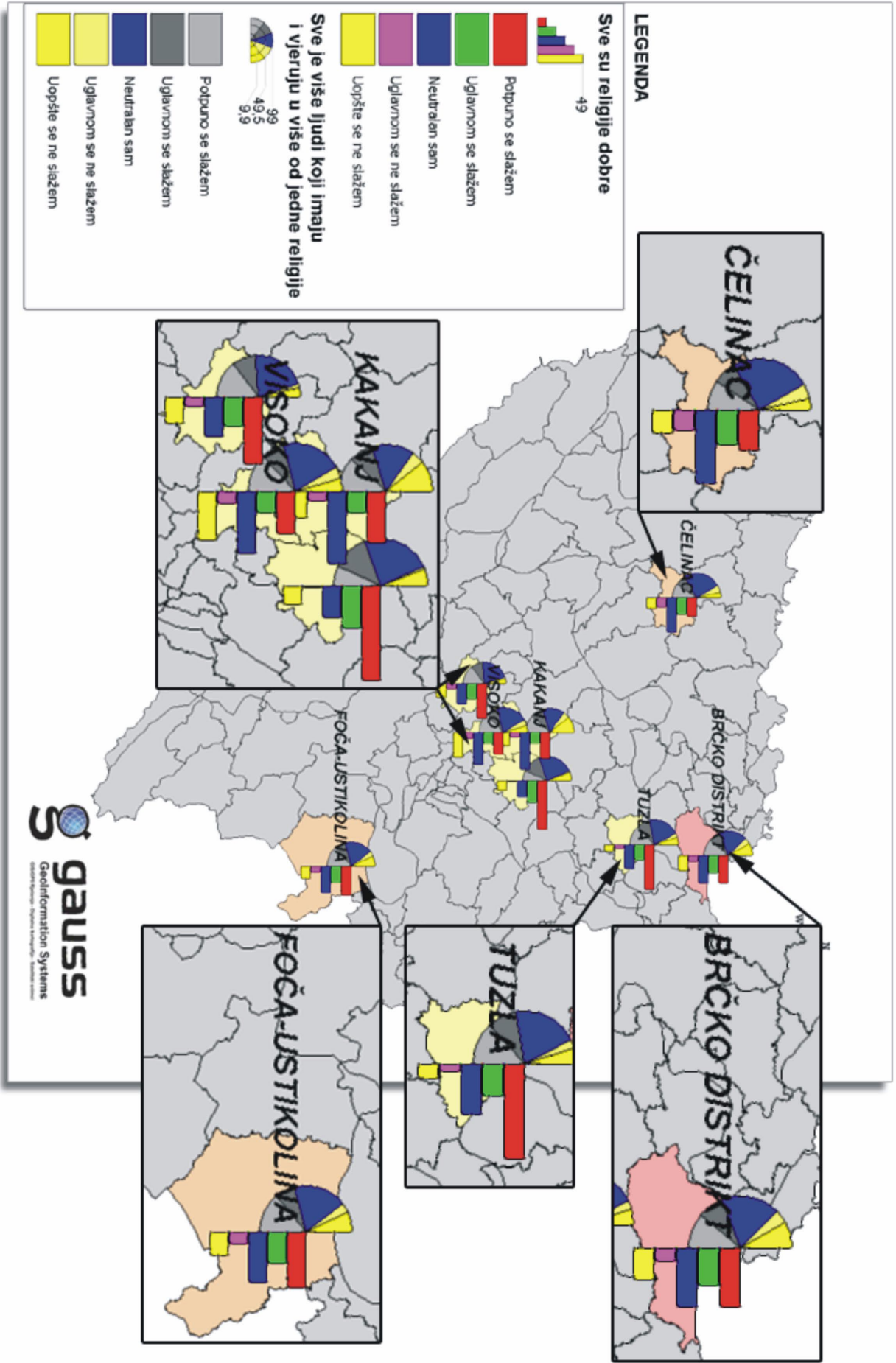
ulogu u društvu (Tvrdnja 28), a naročito su visoki postotci odgovora *Potpuno se slažem* i *Uglavnom se slažem* za ovu tvrdnju u općinama Visoko (74.8%), i Čelinac (70.7%). Za **Tvrdnju 29 Neke su religije bolje od nekih drugih religija**, najveći postotak ispitanika izrazilo je neutralan stav (50.5% u Čelincu 40% u Foči-Ustikolini, 37.7% u Visokom, 34.1% u Brčkom, 31.6% neutralnih u Tuzli, dok je u Kakanju, Fojnici i Varešu veći postotak ispitanika izjavilo da se uopšte ne slaže sa ovom tvrdnjom).

Što se tiče **Tvrdnje 30** koja glasi **Sve je više ljudi koji imaju i vjeruju u više od jedne religije**, u svim općinama najveći postotak ispitanika je neutralan (Čelinac 50.5%, Vareš 48.1%, Tuzla i Visoko 40.7%, Fojnica 37.1%, Foča-Ustikolina 36.6%, Brčko 36.07%, Kakanj 29.1%). U vizualnom prikazu na Mapi 5, ova je tvrdnja prikazana u polukrugu, a neutralan stav koji prevladava u svim općinama označen je plavom bojom. Može se takođe uočiti da je u svim općinama više onih koji se potpuno slažu ili uglavnom slažu sa ovom tvrdnjom (označeni svijetlo i tamno sivom bojom u polukrugu), od postotka onih koji se potpuno i uglavnom ne slažu sa Tvrdnjom 30 (označeni svijetlo i tamno žutom bojom u polukrugu). Primjetljivo je da se u općinama Visoko (31.7%), Brčko (32.2%) i Čelinac (36.4%) više od trećine ispitanika uopšte ne slaže sa **Tvrdnjom 31 da sve religije propovijedaju isto**. Kod ove tvrdnje primjetna je gotovo ravnomjerna zastupljenost svih pet stavova u nekim općinama. Nasuprot ove tri, skoro trećina ispitanih potpuno se slaže sa ovom tvrdnjom u Tuzli, čak 27.7% i u Varešu 29.2%. U pet općina primjetljiv je veći broj ispitanika koji se potpuno ili uglavnom slažu sa **Tvrdnjom 32 Sve su religije dobre**, a to su Vareš (70.65%) Tuzla (60.8%), Fojnica (50%), Foča Ustikolina (46.6%) i Brčko (46.3%), dok je u ostalim općinama najzastupljeniji neutralan stav, i to u Kakanju 37.5% neutralnih, u Čelincu 35.4% i u Visokom 32.3%. To se može uočiti i na vizualnom prikazu na Mapi 5, gdje su stupnjevi slaganja prikazani bojama, u stupcima, prvi crvenom, drugi zelenom i neutralni stav plavom bojom.²⁶ Kada se radi o **Tvrdnji 33 Sve su religije loše**, najizraženiji je stav potpuno neslaganje, a nakon njega je najzastupljeniji neutralan stav. Tako se u općini Vareš čak 66.6% uopšte ne slaže sa ovom tvrdnjom, u Tuzli 59.5%, u Brčko Distriktu 56.5%, u Fojnici 51.3%, u Kakanju 53.3%, u Visokom 48.5%, i na kraju u Čelincu 38.4% ispitanih ima potpuno negativan stav o ovoj tvrdnji. Ovo je razumljivo s obzirom da su već ranije Pitanje 5 Upitnika, i Tvrdnje 1, 5, i 21 pokazale da prevladavaju pozitivni stavovi prema religiji i religioznosti. Zadnja **Tvrdnja 34 Samo je moja religija dobra i ispravna** vizualno je prikazana tačkastim uzorkom u polokrugu na Mapi 3, a neke od općina pokazuju veliki postotak odgovora potpuno se slažem i uglavnom se slažem. Tako npr. za Foču Ustikolinu zajednički postotak

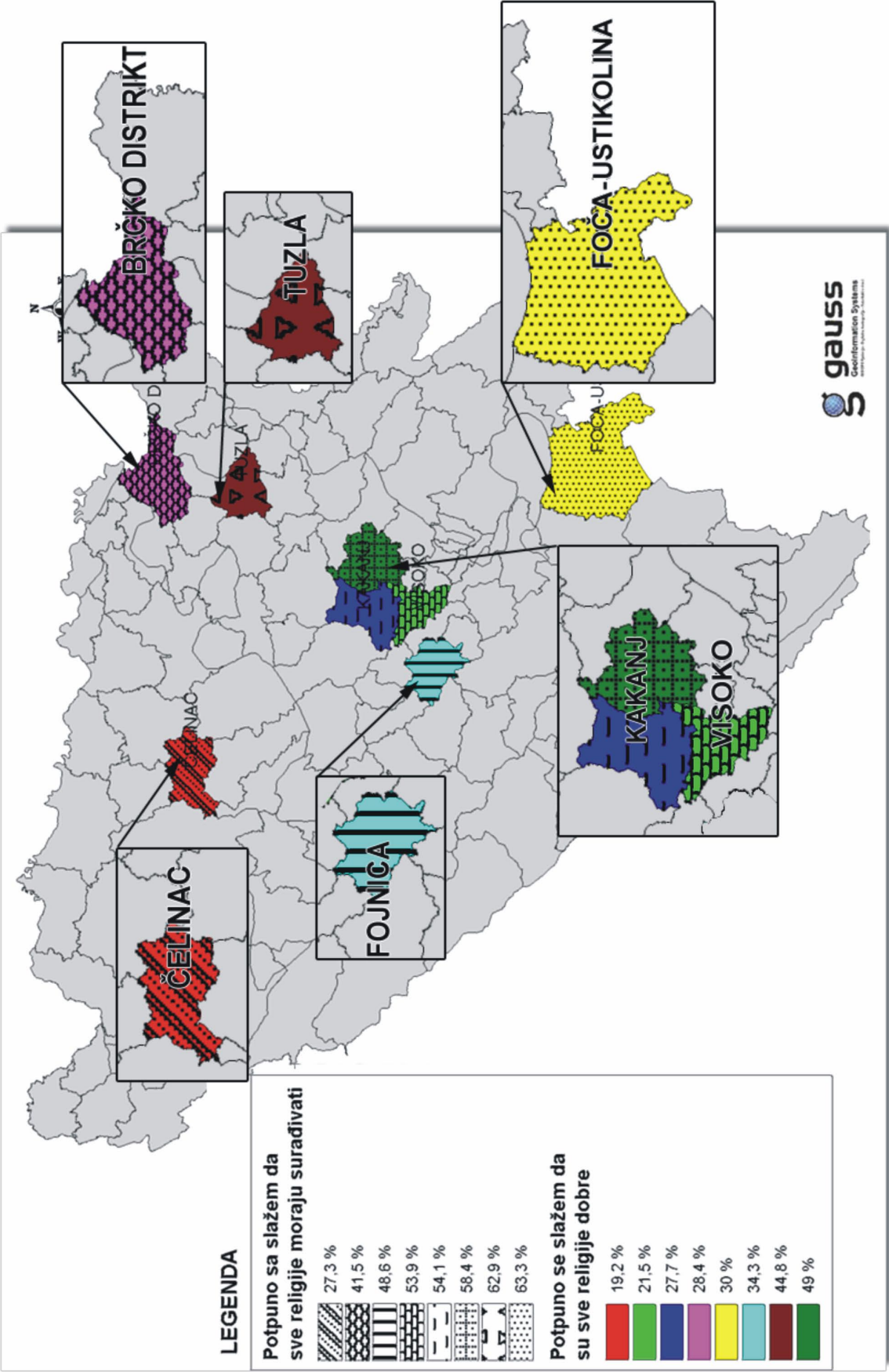
²⁶ Mapa 5, strana 37

Mapa 4

Mapa 5

Mapa 6

odgovora u prva dva stupnja slaganja je 69.9%, za Visoko 47,3%, za Kakanj 41.6%, za Brčko 37.7%, za Fojnicu 32.8%, za Čelinac 32.3% ili za sve ove općine više od trećine ispitanih. Postotak odgovora *Neutralan sam* u svim općinama se kretao oko 30%, odnosno od 25-37% ispitanih, osim u općini Foča Ustikolina gdje je bilo samo 6.6% neutralnih. U dvije općine Tuzla (40.1%) i Vareš (43.6%) više je ispitanih imalo negativan stav o ovoj tvrdnji, odnosno uglavnom se ili potpuno nije slagalo.

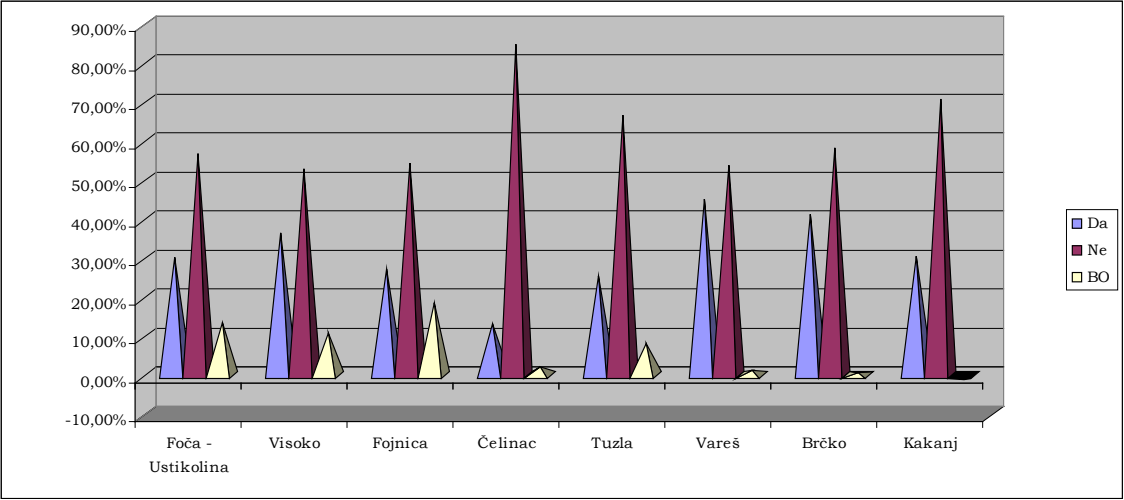
II.5. OPISNA PITANJA

Na Pitanje 20, *Da li misliš da bi zbog svoje religije mogao imati neke probleme u školi, na poslu ili kasnije na fakultetu?*, u svim općinama je veći postotak ispitanika odgovorio sa Ne, a za odgovor Da postotci se kreću od 13.1% u općini Čelinac do čak 45.2% u općini Vareš. Postotci negativnih odgovora kreću se od 52.7% u općini Visoko do 84.8% u općini Čelinac. Ostaje otvoreno pitanje da

li je u općinama sa visokim postotkom negativnih odgovora na ovo pitanje regulisano pitanje diskriminacije, odnosno koji su razlozi da u nekim općinama kao što je Čelinac ispitanici uopće ne osjećaju da bi mogli imati probleme u školi, na fakultetu ili na poslu zbog svoje religije. Ovo takođe pokazuje da sredina osjeća u izvjesnoj mjeri 'rizik od diskriminacije', ali da u nekim općinama čak dvostruko više ispitanika osjeća da ne postoji rizik od diskriminacije. Rezultati odgovora na ovo pitanje ujedno ukazuju da se i u jednonacionalnoj sredini većina može osjećati ugroženom, da li od manjine ili nekih drugih aktera, ili uz hipotetičku mogućnost promjene sredine (ukoliko većina izađe iz jednonacionalne sredine u kojoj vidi neku vrstu 'utočišta'), odnosno da se većina u određenoj sredini može osjećati potencijalno ugroženom u jednom širem kontekstu.

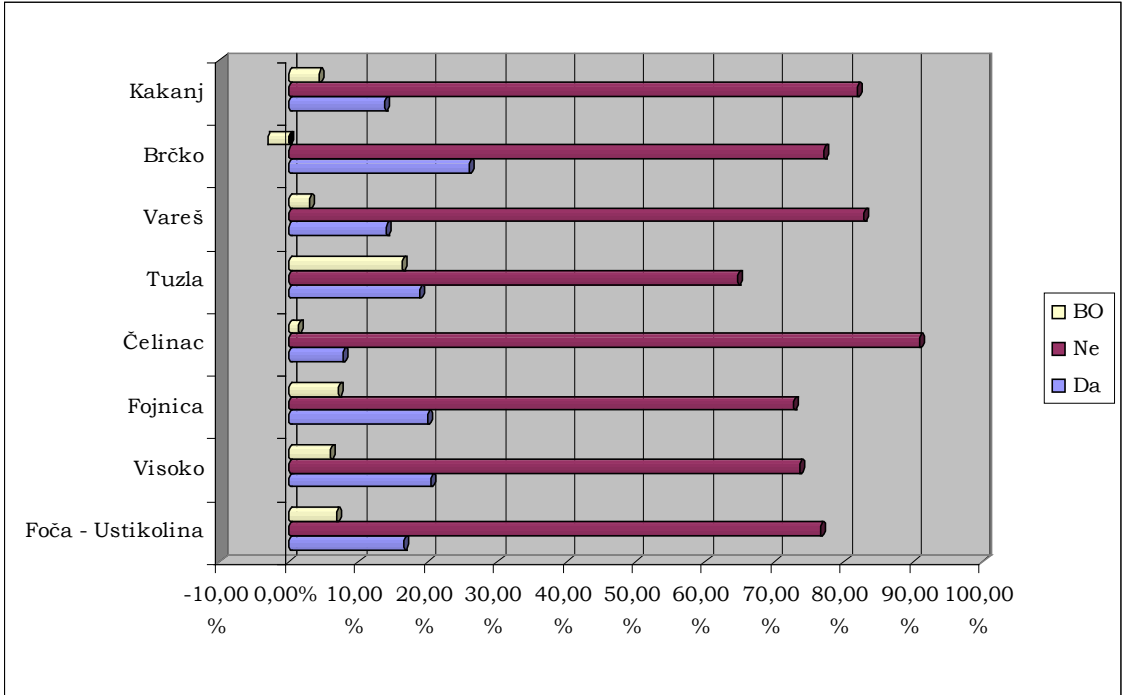
Na Pitanje 21. *Da li u kraju u kojem živiš postoji neka organizacija/ institucija/ stranka/ klub/ zajednica s kojom se identifikiraš i tamo provodiš svoje slobodno vrijeme?*

Pitanje 20. Da li misliš da bi zbog svoje religije ili zbog toga što nemaš religiju, mogao imati neke probleme u školi ili na poslu ili kasnije na fakultetu?

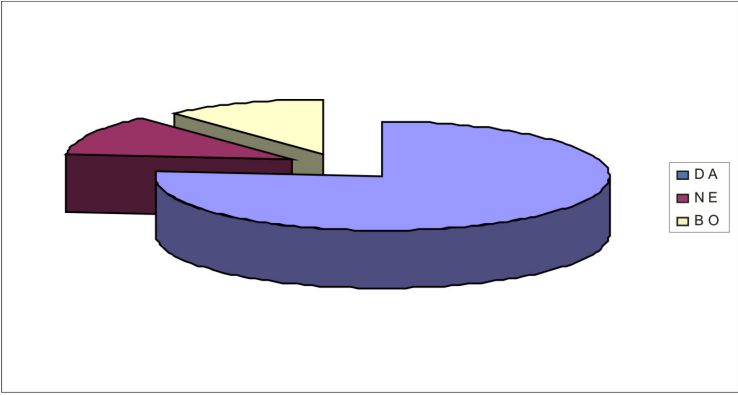

Graf E

Pitanje 21. Da li u kraju u kojem živiš postoji neka organizacija/ institucija/ stranka/ klub/ zajednica sa kojom se identifikiraš i tamo provodiš svoje slobodno vrijeme?

Graf F

Graf G 2

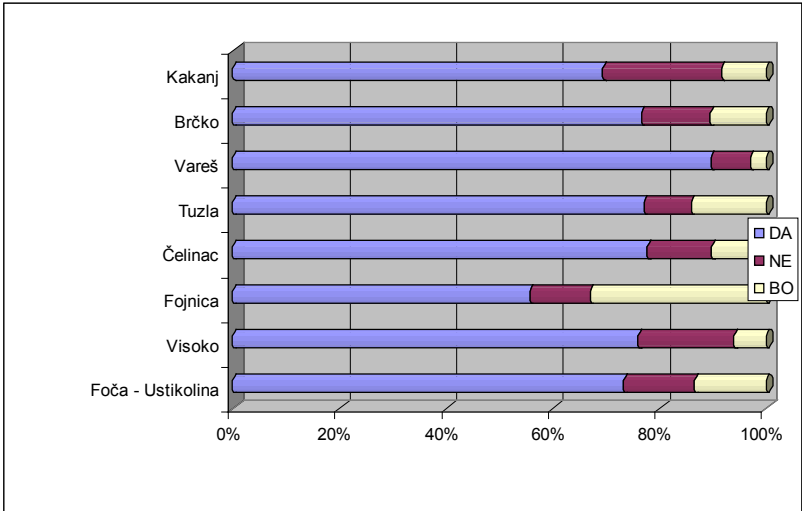
svoje slobodno vrijeme? više je ispitanika dalo negativan odgovor i negativni odgovori kreću se u rasponu od 64.8% za općinu Tuzla do 90.9% za općinu Čelinac. Postotak ispitanika koji su naveli pozitivan odgovor kreće se od samo 7.7% u općini Čelinac do čak 27% u Brčko Distriktu, i ipak se može zaključiti da je ovo pitanje negativan pokazatelj u smislu da bi trebalo biti više ispitanika koji mogu dati pozitivan odgovor na ovo pitanje i navesti određenu grupaciju koja bi štitila njihove interese. Ovo je ujedno vrlo značajan pokazatelj za Internacionalni Multireligijski Interkulturni Centar i druge nevladine organizacije, da treba postojati više ponuđenih aktivnosti za mlade u ovoj sredini i Centar je spreman otvoriti svoja vrata za mlade iz ove sredine za saradnju i učešće na projektima. Smatramo da je vrlo negativan pokazatelj da samo 17% ispitanika može naći grupu s kojom se identificira, jer je identifikacija sa grupom i potreba pripadanja sociološki dokazana i prirodna čovjekova potreba.

Tabela G 1

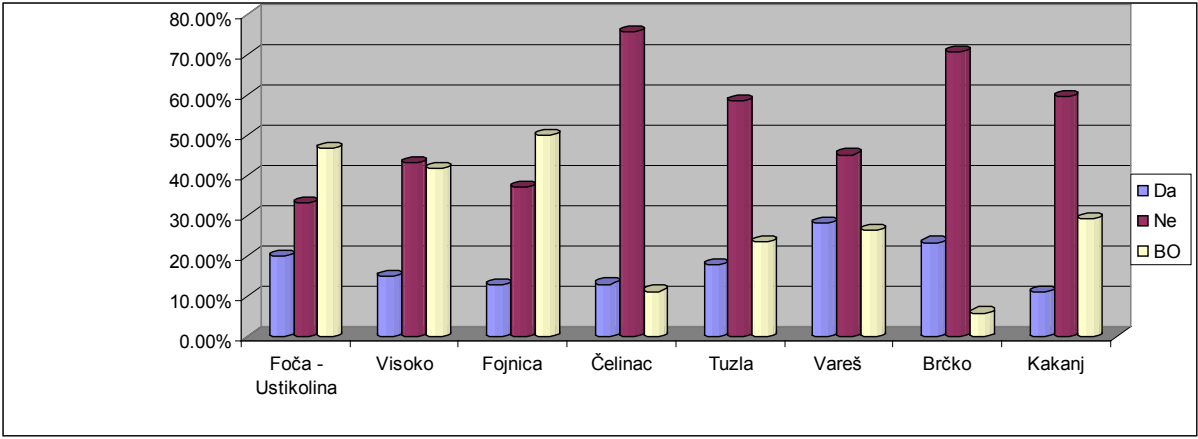
Pitanje 22. Da li misliš da ljudi koji vjeruju u drugu religiju ili ne vjeruju imaju ista prava kao ti?			
	DA	NE	BO
Foča - Ustikolina	73.30%	13.30%	13.40%
Visoko	76.00%	18.00%	6.00%

Fojnica	55.70%	11.40%	32.90%
Čelinac	77.70%	12.10%	10.20%
Tuzla	77.10%	8.90%	14.00%
Vareš	89.60%	7.50%	2.90%
Brčko	76.60%	12.90%	10.50%
Kakanj	69.40%	22.20%	8.40%

Pored ovog, rezultati odgovora na ovo pitanje ujedno dokazuju kako je uzak spektar ponude vanškolskih aktivnosti i kako zapravo prostor koji su nekada popunjavale vanškolske aktivnosti organizirane od strane škole, takozvane sekcije, sada djelomično moraju popunjavati nevladine organizacije sa svojim projektima i programima. Na Pitanje 22, *Da li misliš da ljudi koji vjeruju u drugu religiju imaju ista prava kao ti?* Ukupno gledano 76.3% je odgovorilo sa Da, a oko 12.2% sa Ne. Ovih 12 % pokazuje kako postoji izvjestan rizik od netolerancije, ali je 76.3% dobar pokazatelj da postoji vjerska tolerancija. Ovih dvanaest % ustvari pokazuje ekstremno gledište koje bi kod ispitanika, odnosno učenika, trebalo biti u potpunosti izmijenjeno.

Graf G 1a

Graf G 1b

Tabela G 2

Pitanje 22. Da li misliš da ljudi koji vjeruju u drugu religiju ili ne vjeruju imaju ista prava kao ti?			
	DA	NE	BO
UKUPNO	76.29%	12.23%	11.48%

Kod obrazlaganja odgovora *Da* na 22. pitanje zabilježili smo opisne odgovore poput: *Zato što smo svi jedanki; Zato što sam Musliman; Svi imamo pravo na život; Svi imamo pravo na donošenje odluka; Svi smo od krvi i mesa; Kao građani svi smo isti; Ljudima su po rođenju data ista prava; Čovjek sam bira svoj put; Ljudi imaju prava da vjeruju što žele i ne bi zbog toga trebali biti diskriminirani; Bog je jedan samo ga druge religije drugačije nazivaju; Jedan je Bog i svi ga moramo voljeti; Zato što smo u 21. vijeku svako ima pravo na svoje mišljenje; Ljude ne treba osuđivati , a religija je slobodan izbor; BiH teži da bude demokratska zemlja, Po šerijetskom zakonu nemaju; Ovo je multinacionalna zemlja; Islam ne dozvoljava vrijeđanje drugih ljudi; Nije bitno u šta vjerujemo ako smo dobre osobe; Sve nas je Allah stvorio; Slični smo; Zato što su i oni ljudi i imaju pravo izbora; Zašto bi ja imao beneficije?; Religija nas ne čini ljudima; Ako vjeruju imaju, ako ne vjeruju njihov problem; Zbog današnje demokratije; Jedan je Bog i on nas sve gleda isto; Ljude treba ocjenjivati prema njihovoj dobroti a ne prema religiji kojoj pripadaju; Ovo je multietnička država; i slično. Odgovor *Zato što sam Musliman* interesantan je jer nalaže da je religija sama po sebi tolerantna u smislu da propovijeda da pripadnici svih religija imaju ista prava.*

Kod negativnih odgovora, zabilježili smo i jedan odgovor koji glasi: *Zato što ja vjerujem u jednog Allaha a oni u više;* koji nismo mogli smatrati ‘ozbiljnim’ niti mjerodavnim. Nasuprot tomu,

argumentiranja za odgovor *Ne* glase: *Ljudi većinom cijene samo svoju religiju, a druge ne poštuju; Negdje postoje razlike; Zato što mnogi ljudi gledaju na to ko je pripadnik koje religije; Svaka vjera se koncentriše na svoj narod , a druge zapostavlja; Muslimani u zapadnim državama nemaju ista prava kao i ostali i ubrajaju se u teroriste; Drugi imaju bolja prava od mene, posebno kršćani; U arapskim zemljama više prava imaju muslimani; To je do njih samih, sami sebi nanose štetu i zato im treba pomoći; Zato što nisu kao ja; Zato što oni nemaju vodiča kao mi i žive u iluziji; Svako ima pravo da radi šta hoće; Zato što nisu iste vjere kao mi; Nekima je zabranjen alkohol, npr.u islamu, nekima nije, tako da nemamo ista prava; Jer je moja vjera jedina ispravna; U svijetu ima više kršćana koji omalovažavaju pripadnike drugih religija; Zato što je sve nepošteno; Islam je veliki neprijatelj jer nisu pripadnici moje religije; Muslimani su ugroženi i neprihvaćeni jer vjeruju u Allaha, Jer ne žive u svojoj zemlji; Zato što su iznevjerili Boga; Sve osim pravoslavne religije su loše i mi imamo najveća prava; Zato što ne vjeruju u Boga u kojeg mi vjerujemo; Prava nevjernika nisu ista kao prava vjernika.*

Na Pitanje 23 koje glasi *Kome najviše vjeruješ?* Najveći postotak ispitanika je dalo odgovor pod a) odnosno da najviše vjeruje ocu/majci, u općinama Čelinac, Foča-Ustikolina, Tuzla i Brčko Distrikt i postotci se kreću od 76.8% u Čelincu do 61% u Brčko Distriktu. U općinama Kakanj, Vareš, Fojnica i Visoko najveći broj ispitanih je odgovorilo da najviše vjeruje d) Bogu i postotci se kreću od 77.8% u Visokom, odnosno 77.7% u Kaknju do 68.8% u Fojnici. Odgovori pod a) i d) su ujedno bili najzastupljeniji, a na trećem mjestu je odgovor pod e) najboljem prijatelju/prijateljici, zatim d) nekom drugom , pa b) profesoru/profesorici. U najmanjem postotku, tačnije niti jedan ispitanik (0%) nije zaokružio odgovor državi. Kada se radi o odgovoru pod e) gdje su ispitanici mogli dopisati kome najviše vjeruju najčešći odgovor bio je *sebi*. Ispitanici su često navodili i kako najviše vjeruju *momku odnosno djevojci* ili članovima obitelji (*bratu, sestri, nani, djedu, baki*). Bilo je takođe odgovora kao naprimjer: *sebi i svojim osjećajima,*

	Pitanje 24. Da li znaš šta je diskirminacija?		Pitanje 27. Da li znaš šta je globalizacija ?		Pitanje 35.Da li znaš šta su ljudska prava?	
	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne
Foča Ustikolina	36.60%	56.60%	13.30%	80%	96.60%	
Visoko	50.30%	43.10%	28.10%	61.70%	78.40%	16.20%
Fojnica	22.80%	65.70%	10%	75.70%	60%	32.80%
Čelinac	44.40%	53.50%	10.10%	75.70%	85.60%	12.10%
Tuzla	50.80%	39.60%	24.70%	66.40%	81.90%	8.90%
Vareš	68.80%	21.60%	21.60%	60.30%	83%	9.40%
Brčko	56.50%	38.20%	24.90%	69.20%	82.70%	14.30%
Kakanj	41.60%	50%	19.40%	73.60%	80.50%	8.30%
UKUPNO	54.80%	41.70%	22.70%	68.70%	80%	12.70%

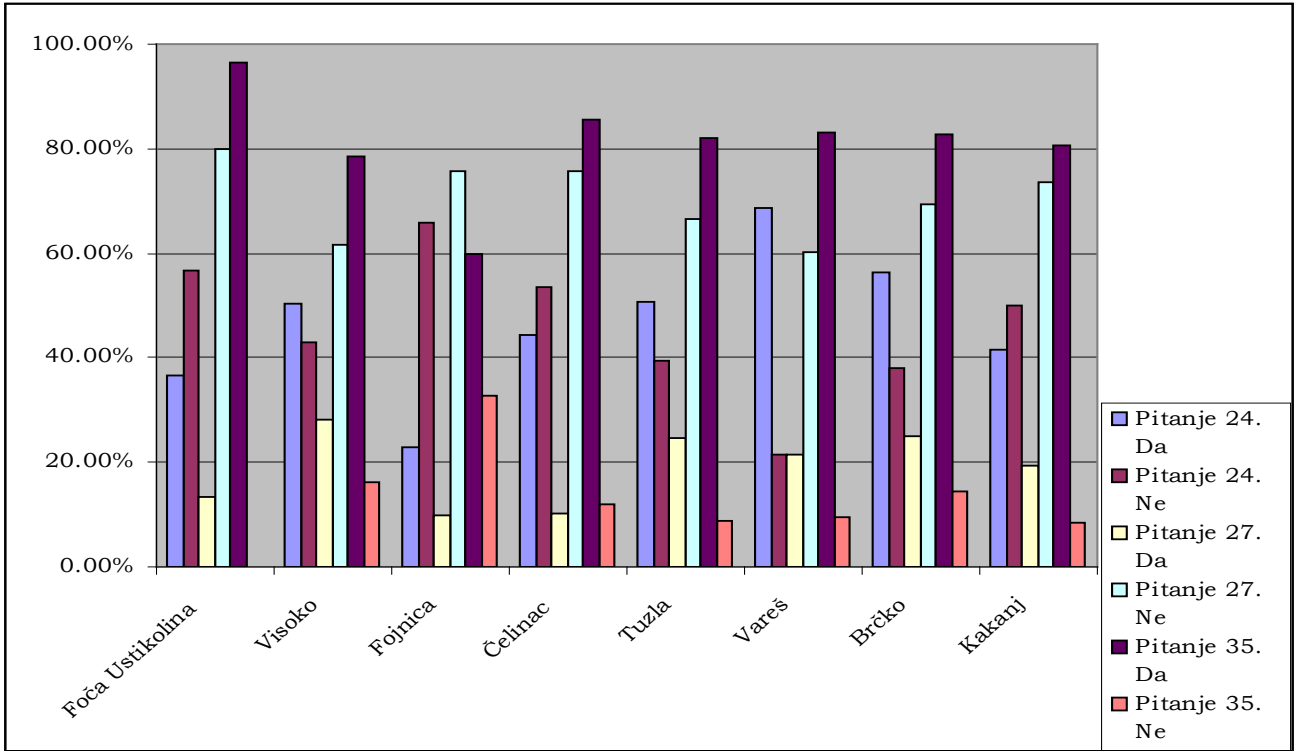
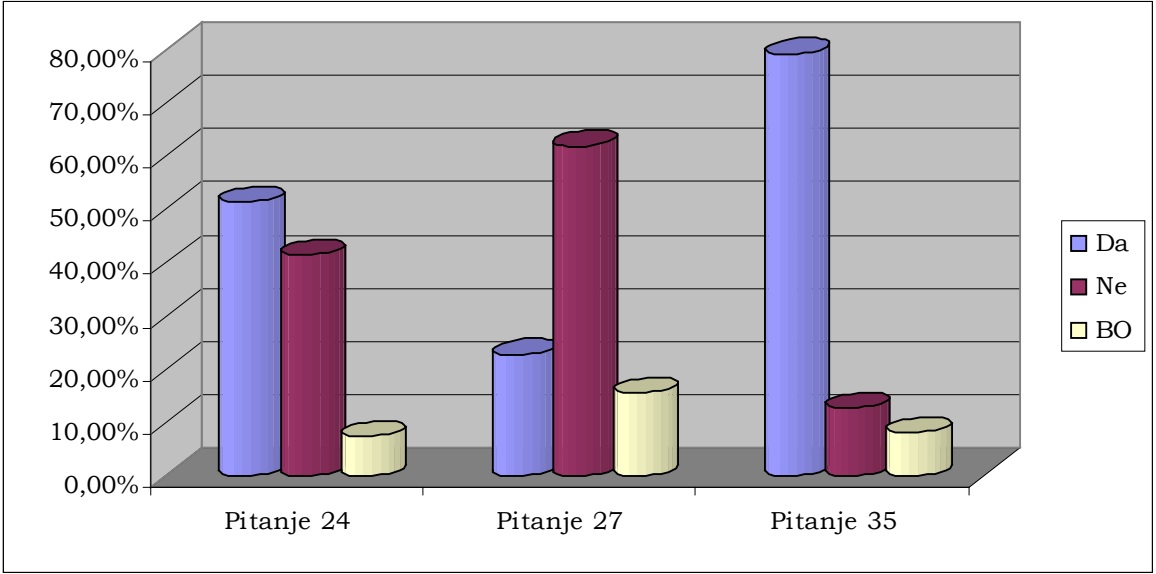
Tabela H

nikome, nikome u potpunosti, dileru, organizaciji, zavisi o čemu se radi, svećeniku i slično. Nekad su ispitanici navodili imenom i prezimenom određenu osobu kojoj najviše vjeruju, a nekad je to bilo ime političkog ili vjerskog lidera. Smatramo da je ovo pitanje u Upitniku diskutabilno, iako mjerodavno za određena sociološka zapažanja. Pokazuje se da postoji velika privrženost roditeljima i povjerenje u njih, a opet opcija koja je ponuđena kao odgovor pod d) Bogu, ne zvuči sociološki mjerljivo osim u smislu da mjeri ‘stupanj religioznosti’, odnosno koliko određena sredina svoje povjerenje dodjeljuje slučaju, višoj sili, a ipak zanemaruje ‘konkretno’ kada je u pitanju vjerovanje. Ovaj odgovor također može se smatrati frazeološkim zbog učestalosti jezične fraze: ‘Samo Bogu vjerujem’ bilo da je koristi nogometaš prije utakmice, neki sportista ili npr. učenik prije neke dječije neoficijelne

npr. košarkaške/nogometne utakmice i slično, očekujući pobjedu svog tima, ili npr. prije kontrolnog rada.

Pod konkretnim smatramo odgovore koje bi bili realni kada je u pitanju povjerenje i odnose se na nešto živo i konkretno, na neku određenu osobu. Pitanje 23 možemo ostaviti kao simbolično u izvjesnoj mjeri, jer ga je nemoguće tumačiti ili na njega odgovoriti doslovno. Možemo se pozvati na izjave koje i odrasli i djeca često koriste, kao što su: Ja *najviše ili samo Bogu/mami/ocu/ vjerujem*, i slično, i koje pokazuju privrženost i povjerenje usmjereno ka konkretnoj osobi, ali mogu biti i uobičajene, čak po principu imitacije preuzete fraze, ukazivati i izražavati da sve okolnosti i sve što se događa u životu ovise o nekom slučaju, višoj sili, možda upravo Bogu. Odgovor koji je

Graf H 1a

Graf H 1b

bio podnuden pod c)državi niko nije zaokružio i možemo zamisliti kako bi bilo ovo pitanje postaviti unutar nekog drugog društvenog sistema, možda u staroj Grčkoj, i koliko bi zaokruženih odgovora dobili pod c). Društveni sistemi koji su započeli i pomno proučavali državu i njeno uređenje u smislu stvaranja zajednice koja bi ljudima omogućivala sve i u koju bi ljudi imali apsolutno povjerenje, ili najviše povjerenje, uživali su veći respekt građana. Država ispada prema rezultatima ovog istraživanja institucija ili zajednica koja među ispitanicima nema apsolutno nikakav kredibilitet i prema kojoj ni u kojoj mjeri ne postoji pozitivan stav i kojoj se ne poklanja tako dragocjena stvar kao što je povjerenje.

Zamislimo Platonovu državu kao djelo koje promišlja kredibilitet i kvalitet državne tvorevine. To je zapravo spektakularna rasprava, politička doktrina ali ujedno etički vodič koji iznosi helensko mišljenje i način razmišljanja, traženje velikih istina o čovjeku i o svijetu. Atina je tada bila političko, kulturno i umjetničko središte helenskog svijeta. Knjiga predstavlja filozofiju rođenu zbog događaja iz prošlosti, mišljenje sloja protivnika demokratije. Platon je bio učenik Sokrata, poznatog po razmatranju skepticizma, i htio je opisati idealizam u uzornoj državi, a smatrao je da je forma dijaloga u kojem je pisana ova knjiga najljepši i najpodesniji oblik književnog izraza, jer je to pisana riječ približena živim ljudima. Zbog toga što predstavlja ljude okovane u pećini, može se smatrati i alegorijom. Prema ovoj doktrini, smatra se da državom neće dobro upravljati ni oni koji su bez obrazovanja, ni oni koji se do kraja svog života bave samo obrazovanjem, te da su neobrazovani ljudi nepripremljeni na istinu. To ukazuje da je spoznaja istine usko povezana sa obrazovanjem, a da neobrazovan čovjek nije spreman na istinu. U Upitniku smo Pitanjima 33 i 34 ispitivali odnos učenika spram istine (*Šta je za tebe istina? Da li*

istina ima veze sa religijom?)²⁷ ali ovom prilikom nećemo ulaziti u detaljnu analizu odgovora na ta pitanja, koji se mogu naći u tabelama.²⁸

Prema Platonu, u idealnoj državi vlasti najmanje teže oni koji su izabrani da vladaju, a pravi filozof istinski prezire društvenu moć. Knjiga promovira vaspitavanje djece igrom a ne silom, i ukazuje na zlouporabu dijalektike do koje dolazi kada ljudi ne znaju svoje zakone. Platon je smatrao da državom ne trebaju da upravljaju najbogatiji, najčastoljubiviji i najlukaviji, već najmudriji. Hrabrost, mudrost, umjerenost i pravda predstavljaju vrijednosti u državi i pitanje je kako ih utemeljiti. To je apstraktna politička teorija, utopijsko razmišljanje o idealnoj državi ili republici. Aristokracijom se smatra vladavina najboljih, a umjerenost se postiže kada intelekt nadvladava emocije. Atenjani su smatrali svoj grad Atenu idealnim i perfektnim zbog vojnih i kulturnih uspjeha. Građani idealne države trebali bi biti između ostalog i poslušni. Bilo je još u sociologiji poznatih pokušaja opisivanja idealnih društava, Marxov *Das Capital* – ekonomska je teorija bazirana na idealnom društvu; Thomas Moreova *Utopija*; Rousseauov *Društveni ugovor* koji nalaže da ljudi zajedno rade na svojim pravima. Bilo je i filmskih ekraniziranja opisa utopijskih idealnih društava kao npr. *Metropolis*, jedan stari nijemi flim Fritza Langa iz 1920. za koji je napravljen remake 1984. a koji opisuje civilizaciju budućnosti koja se sastoji od dva razreda: Gospodara i Radnika, a spaja ih agencija koja ima svojevrсну ulogu Boga. Što se

²⁷ Na Pitanje 33, *Šta je za tebe istina?* U Foči Ustikolini npr. zabilježili smo sedam opisnih odgovora: *Sve što je iskreno; sve što nam se dogodilo i što osjećamo; pravda; tolerancija; tačnost; ispravnost; sve što Allah kaže*. Važno je naglasiti da je na pitanje 34. koje se nadovezuje na Pitanje 33, *Da li istina ima veze sa religijom?* u svim općinama znatan broj ispitanika odgovorilo sa Da, i da je u svim općinama više ispitanika odgovorilo sa Da nego sa Ne.

²⁸ Uputstvo koje objašnjava kako doći do tabelarnih prikaza istraživanja nalazi se na strani 10, poglavlje 1.4 Metodologija i kriteriji istraživanja

tiče BiH u kontekstu istraživanja kredibilitet je upitan kako zbog ovog pitanja, tako i zbog činjenica koje je pokazalo Pitanje 18 o identitetima.

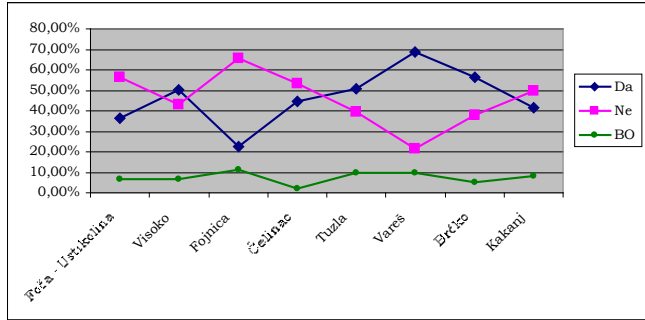
‘Od starih Grka svijet se učio razgovoru, a od starih Rimljana govoru. Zato su Grci imali učenjake i mudrace, a Rimljani pravnike i govornike. Grci nisu razgovarali samo između sebe, oni su vodili razgovore i sa svojim bogovima: vina, ljubavi, mudrosti. Svaki je bog simbolizovao neku vrijednost, a vrhovni bog ili ‘bog opšte prakse’ simbolizovao je cjelovit vrijednosni sistem. U svoje bogove Grci su položili sve što je bilo etički i estetički vrijedno: jednom je bog shvaćen kao najviše dobro, a drugi put kao savršen oblik. Grci su možda prvi osjetili da se kroz razgovor rađa ne samo mudra misao, nego da se gradi zajednica: odustati od razgovora značilo je, za njih, odustati od istine i zajednice u isti čas, jer sve dok članovi zajednice na trgu (agori) nemaju priliku da izaze svoje misli, zajednica nema uvida u moguća i stvarna rješenja svojih problema: ona ne zna o sebi sve što može da sazna ako se otvori...Koliko su pojedinci otvoreni za zajednicu toliko su otvoreni za istinu. Zanimljiva je i činjenica da grčko mnogoboštvo ne zna za vjerski rat kao ni za raskole...tako da izgleda da je rat više povezan sa vjerom u jednog Boga, jer vjera u jednog boga ako isključuje sve druge, može biti netrpeljiva, borbena i jako zapaljiva. Ona može da tvrdi da je njen bog istina, a svi drugi samo obmane... Monoteističke vjere nekad radije ističu svoju prednost nego jednakost sa drugima. Tamo gdje je bilo više bogova, bilo je odmah i više načina mišljenja, vjerovanja i ponašanja, i lakše se disalo kao što se lakše diše u višestranačkom političkom sistemu nego u jednostranačkom jednomlju. Grci su dakle odavnina bili svjesni da postoje mnoge vjere i drugačiji načini za njihovo izražavanje i zato su rado ulazili u razgovor sa drugim i drugačijim. Oni nisu imali svete knjige, zato nisu bili dogmatični i nisu imali proroke i spasitelje, zato nisu bili fanatični. Njihovu vjeru stvorili su pjesnici a ne sveštenici, i zato je možda ona omogućila dijalog sa drugim pogledima na svijet, što je dalje povoljno djelovalo na razvoj filozofske i naučne misli.²⁹

Prilikom analize možemo zajedno promatrati i uspoređivati Pitanja 24, 27 i 35. Na Pitanje 24. u općini Fojnica samo je 22.8% ispitanih odgovorilo da zna šta je diskriminacija, a u općini Foča Ustikolina samo 36.6%. U općinama Čelinac i Kakanj nešto manje od pola ispitanika je odgovorilo da zna šta je diskriminacija. Najveći postotak ispitanika odgovorilo je sa Da na ovo pitanje u općini Vareš, zatim u Brčko Distriktu i na kraju u Tuzli i Visokom (nešto više od 50% ispitanih). Ako se uzmu sve općine zajedno, samo 55% sa sigurnošću misli da zna šta je diskriminacija. U srednjim školama u BiH uveden je predmet Demokratija i ljudska prava a i većina škola ima

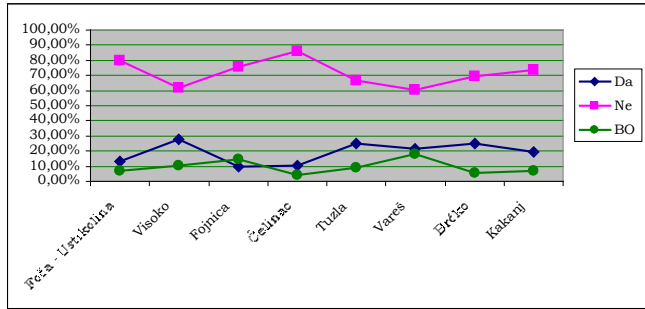
²⁹ Parafrazirano iz knjige *Religije Balkana Susreti i Prožimanja*, strana 17,18

predmet *Sociologija*. Takođe, mnoge osnovne škole imaju predviđeno u svom nastavnom planu i programu da predmet *Demokratija i ljudska prava* bude obuhvaćen i tumačen, odnosno podučavan u okviru razredne nastave.

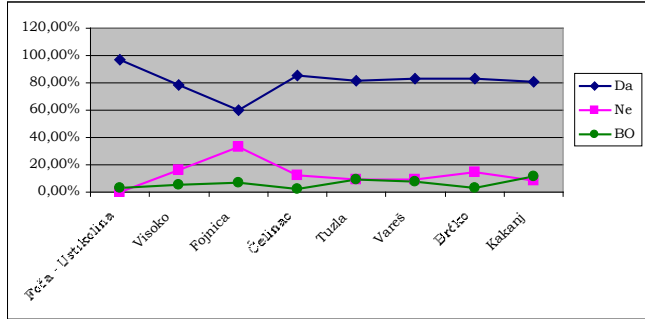
Graf H 2a Pitanje 24. Da li znaš šta znači diskriminacija?

Graf H 2b Pitanje 27. Da li znaš šta je globalizacija?

Graf H 2c Pitanje 35. Da li znaš šta su ljudska prava?

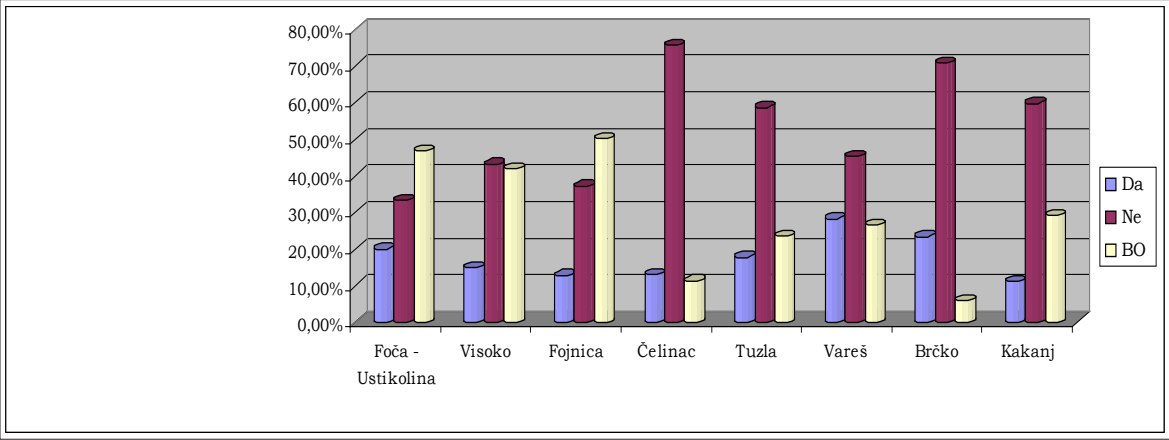
Ova dva predmeta trebala bi učenicima između ostalog dati uvid u to šta je i šta znači diskriminacija. Profesori *Religijskog odgoja* bi trebali učenike u ranijoj dobi u osnovnoj školi već polako upoznavati sa nekim sociološkim pojmovima s kojima će se susresti kasnije kroz dva gore navedena predmeta, ili u stvarnosti/životu, zato da bi učenici znali prepoznati diskriminaciju i da bi se znali ispravno snositi s njom. Često se smatra da religija odnosno vjera (u engleskom jeziku *faith*) čovjeku pomaže da prevaziđe teške situacije u životu ili probleme, te da mu daje snagu kada je najteže, da pravilno postupi, a tako može vrlo dobro poslužiti i da eliminira, i prethodno prepozna diskriminaciju.

Na sljedeće pitanje o tome šta misle ko bi ih mogao diskriminirati bilo je različitih odgovora kao npr: *prijatelji, poznanici, maloumne osobe, osobe druge nacije, nastavnici, neki iz razreda, poslodavci, loši učenici, vlast, bilo ko zbog materijalnog stanja,*

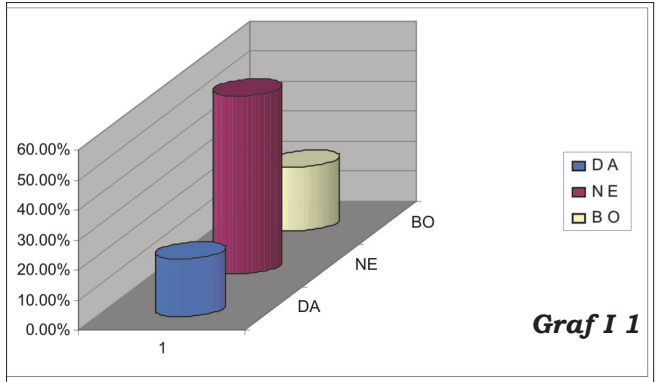
Graf I 2

pripadnici drugih vjera, cijelo društvo, Amerikanci koji diskriminiraju sve muslimane na svijetu, ljudi na višem položaju, zdravstveni radnici, pripadnici pravoslavne vjere, narodi druge vjere, osobe koje ne vole pripadnike moje religije, policija, prijatelji, majka, moja tetka, šef, Evropska unija, institucije vlasti, političari, osobe koje se lažno predstavljaju, neprijatelji koji mi žele zlo, svi koji ne poštuju moje opredjeljenje, neko ko me ne voli, političke stranke, građani druge države, ljudi sa predrasudama, ljudi koji misle da je njihova religija najbolja, huligani, rasisti, svako nepoznat, nedovoljno obrazovani, zavidne osobe, Hrvati, profesor vjeronauke, komšije, netolerantne osobe, osobe previše zaludene religijom, Srbi i Hrvati jer žele da stvore zasebnu državu, dekan itd. Ispitanici su nekada navodili imenom i prezimenom osobu (i opet se tu često radi o političkom ili religijskom lideru) koja bi ih mogla diskriminirati. Bilo je i odgovora poput: *ne bih o tome, mogu pokušati ali im ne uspijeva, možda ću i ja nekog diskriminirati, u školi me već diskriminiraju, u mom društvu niko, oholi, ljubomorni, ne bi znao reći, važniji ljudi, neko zato što me interesuje ovaj test (upitnik), neko ko ima moć, ateisti, bilo ko ko u sebi ima mržnje, kakva je ova Bosna može ko hoće, budale i bezdušne osobe, ne bi me mogao niko diskriminirati, možda neko ko ne zna o religiji, osoba koja ne poštuje ono što ja vjerujem i ne poštuje mene, diskriminirati me mogu zbog mog ega, neko ko misli da je svemoguć, mislim da se diskriminacija najviše vrši nad Romima, i slično.*

Svi ovi odgovori ukazuju na strahove prisutne kod ispitanika, odnosno na to šta učenici mogu očekivati i od koga u toj ili kasnijoj dobi. Zamijetili smo da postoji nepovjerenje prema ‘najbližima’ pa tako neki ispitanici navode članove obitelji ili prijatelje, prema pripadnicima druge religije i nacije (jedan od čestih odgovora koji se mnogo ponavlja bio je *pripadnici druge vjere/religije*), ali takođe i pripadnicima vlastite vjeroispovijesti ukoliko su na boljem društvenom statusu ili u boljoj socijalno-materijalnoj situaciji i slično, a takođe smo primijetili da gotovo i nije bilo asocijacija o spolnoj diskriminaciji. Ovo je loš pokazatelj, posebno s obzirom da je spolna diskriminacija itekako imala

svoju ulogu u nedavnim i ratnim zbivanjima i da su spolna diskriminacija i silovanje kao ratni zločin bili masovno korišteni za ponižavanje ‘neprijatelja’ a zapravo je u Međunarodnom sudu za bivšu Jugoslaviju prvi put u sudsku praksu i uvedeno kao ratni zločin i ‘sistematsko korištenje silovanja kao ratne strategije’. Razlozi za to mogu se tražiti ili u nedovoljnoj informiranosti ispitanika o tome šta je diskriminacija, te zbog nerazvijene svijesti o tome šta je diskriminacija ili percepcije šta predstavlja diskriminaciju.

Graf I 1

U svakom slučaju odgovori pokazuju neke od strahova ispitanika, koji bi se mogli ispitati i analizirati u nastavi npr. na času *Demokratije i ljudskih prava* ili *Sociologije* u srednjoj školi, ili času *Razredne nastave* u osnovnoj školi, na način da nastavnik pita otvoreno učenika zašto misli da ga ta određena osoba ili grupa može diskriminirati, i na taj način otvara interaktivno (na način radionice) mogućnost rasprave problema i rješavanja konflikta, te ujedno traži rješenje zajedno sa drugim učenicima i ilustrira kroz diskusiju šta je diskriminacija, i da li učenici dobro razumiju pojam. Svakako se može raditi i o nečemu sasvim drugom i stoga diskusija predstavlja put ka nenasilnom rješavanju konflikta, izazvanog, u ovom slučaju osjećajem diskriminacije. Kada se govori o spolnoj diskriminaciji i mizoginiji kao veoma moćnom ratnom oružju, moraju se uzimati u obzir kulturalne razlike, posebno ako se radi o multikulturalnim i multireligijskim društvima. U evropskom kontekstu najčešće se govori o opresiji žene u islamu i neke anti-feminističke

kampanje pozivaju na povratak tradicionalnim spolnim ulogama, a opet česta su gledišta i da američki feminizam trenutno ima tzv.pro-jihadske tendencije, jer ne prihvaća diskriminaciju žene koja je sveprisutna u zapadnim društvima i koja je takođe karakteristična za fašistička društva, odnosno društva koja odbijaju kulturalni pluralizam i multikulturalizam. Tako fašistička društva na primjer promoviraju rađanje što većeg broja djece, i smatra se da je materinstvo za ženu, ono što je rat za muškarca, tj. neizbježno. Nacistička propaganda takođe je promovirala vanbračne i prijebračne odnose, vanbračno materinstvo i razvod, koji su ujedno fenomeni široko prisutni i u našem društvu. Ona je poticala slom tradicionalnih vrijednosti, seksizam i često je oponirala homoseksualnost kao degeneriranu, perverznu i nepotrebnu u društvu. Ono što je značajno kod percepcije diskriminacije je da se ne bi trebalo zapadati u tzv. *bigotism* (na engleskom-prevodi se sa licemjerje, poborništvo, zatucanost, zadrstost) što znači neprihvatanje bilo kakvih mišljenja i stavova osim vlastitih. Pojam dolazi iz starofrancuskog i označavao je religijsku hipokriziju, pogotovo kod žena, a sada je to sinonim za uskoumlje i jednoumlje, odnosno osobe koje se tvrdoglavo drže svojih predrasuda čak i kada se pokaže da su te predrasude pogrešne i često ispoljavaju ove predrasude na grub i netolerantan način. *Bigotry* je često povezan sa ideologijom, i posebno je opasan za mulitkulturalna i multireligijska društva. Druga opasnost kada se govori o multireligijskim društvima je *ableism*, (pojam na engleskom)odnosno diskriminacija ljudi sa poteškoćama i ismijavanje, odnosno odbacivanje intelektualnih sposobnosti i ponašanja onih koji nisu *main-stream* u društvu. Najjednostavnija definicija diskriminacije glasi da je to razlikovanje na osnovu klase ili kategorije bez obzira na individualnu zaslugu i postignuće.

Tabela I 1

Pitanje 26. Da li osjećaš da tebe neko diskriminira ili da te može u budućnosti diskriminirati.			
	Da	Ne	BO
UKUPNO	19.24%	59.45%	21.31%

Na pitanje 26: *Da li osjećaš da tebe neko diskriminira ili da te u budućnosti može diskriminirati?* u svim općinama manji je postotak ispitanika odgovorio sa Da, u odnosu na broj ispitanika koji su odgovorili sa Ne ili nisu dali odgovor i to, s obzirom na rezultate za Pitanje 24. najvjerovatnije zbog nesigurnosti da li znaju šta znači diskriminacija. Ovo pokazuje da je veći broj onih učenika koji znaju ili misle da znaju šta je diskriminacija i koji se osjećaju sigurno u svojoj sredini i zaštićeno od diskriminacije u odnosu na broj učenika koji osjećaju i smatraju da mogu biti diskriminirani.

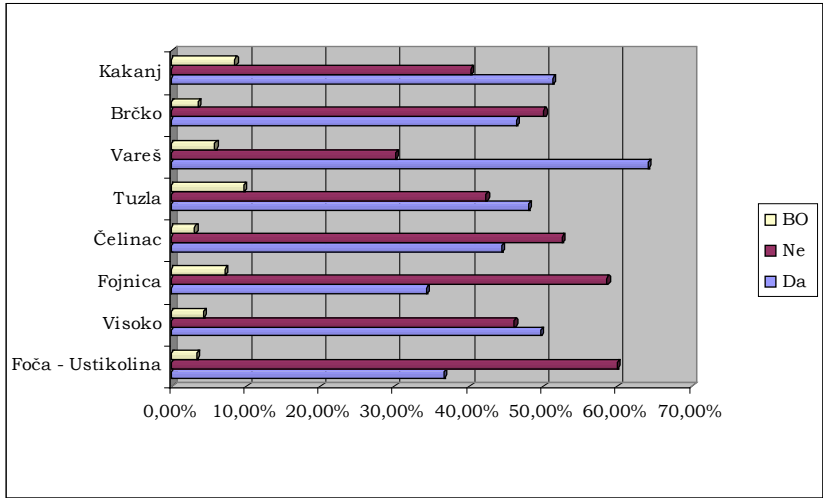
Tabela I 2

Pitanje 26. Da li osjećaš da tebe neko diskriminira ili da te može u budućnosti diskriminirati.			
	Da	Ne	Bez odgovora
Foča - Ustikolina	20.00%	33.30%	46.70%
Visoko	15.00%	43.10%	41.90%
Fojnica	12.80%	37.10%	50.10%
Čelinac	13.10%	75.60%	11.30%
Tuzla	17.80%	58.60%	23.60%
Vareš	28.30%	45.20%	26.50%
Brčko	23.40%	70.70%	5.90%
Kakanj	11.10%	59.70%	29.20%

Na Pitanje 27 *Da li znaš šta je globalizacija?* U svim općinama je veći postotak ispitanika odgovorio sa Ne, nego sa Da. Postotci odgovora Da kreću se od najnižih 10% i 10.1% u Fojnici i Čelincu do 28.1% u Visokom, dok se postotci odgovora sa Ne kreću od 60.3% u Varešu do 85.9% u Čelincu. Najvjerovatnije je da upravo kao i za pojam diskriminacija, ovaj izraz/pojam nije ‘službeno’, odnosno kroz nastavu predložen učenicima, s obzirom da možda nemaju u nastavi ponuđene predmete kao što su *Demokratija i ljudska prava* ili *Sociologija* i stoga nisu sigurni da znaju šta pojam znači iako se sa globalizacijom susreću kako u svakodnevnom životu tako i u nastavi (globalni fenomeni s kojima se sigurno susreću su npr. veće interesovanje za upotrebu kompjutera u nastavi i lakši pristup informacijama putem interneta, napuštanje starijih formi obrazovanja, u školama, digitalizacija i multimedijalnost u bibliotekama, nasuprot traženja informacija u knjigama i običnim enciklopedijama itd.). U Pitanju 28. ispitanici su mogli dati opisni odgovor *Šta je za njih globalizacija?* Imali smo jedan neuobičajen opisan odgovor za koji opet nismo sigurni možemo li ga smatrati mjerodavnim i ozbiljnim, a prema kojem je globalizacija *globalno zagrijavanje*. Iako između ostalog to jeste, pretpostavljamo da se radi o simplificiranom razumijevanju vrlo značajnog pojma i fenomena danas, i vjerovatno u sljedećih mnogo godina, a taj je fenomen u šali reduciran na jedan njegov aspekt isključivo, odnosno za vrijeme, i klimatsku nepogodu koja nas sve pogađa.

Na Pitanje 29 o tome da li misle da svoje interese mogu bolje zastupati preko određene organizacije/stranke/grupe/interesne skupine i slično, samo u općini Vareš je znatno veći broj ispitanika odgovorio sa Da, nego sa Ne (30.1%). U općinama Visoko, Tuzla i Kakanj malo je veći postotak učenika odgovorio sa Da nego sa Ne na ovo pitanje (otprilike oko pola ispitanika koji su dali odgovore), a u općinama Čelinac i Brčko Distrikt malo je veći postotak ispitanika odgovorio sa Ne u odnosu na one koji su odgovorili sa Da i takođe se rezultati kreću do oko polovine ispitanika. U općini Foča

Graf J Pitanje 29. Da li misliš da svoj interes/interese bolje možeš zastupati putem određene organizacije/stranke/grupe/interesne skupine i slično.

Ustikolina 60% je odgovorilo sa Ne i u općini Fojnica 58.6% i ovo su ujedno dva najveća postotka negativnih odgovora. Kod ovog pitanja vraćamo se na pitanje kredibiliteta.

Jednako kao i nizak kredibilitet koji učenici daju državi (Pitanje 23) i činjenicu da je u općinama od minimalno 64% do 90% ispitanih, odgovorilo da u kraju u kojem živi ne postoji neka organizacija/institucija/stranka/klub/zajednica s kojom se identificiraju i gdje proživljavaju svoje slobodno vrijeme (Pitanje 21), i rezultat za ovo pitanje pokazuje da samo izvjestan broj ispitanika zna za interesnu skupinu koja bi ih mogla adekvatno zastupati. Na Pitanje 30, koje se nadovezuje na prethodno u smislu konkretnog imenovanja dotične skupine/interesne grupe zabilježeni su sljedeći odgovori: u Foči-Ustikolini. *omladinske organizacije, Vijeće učenika i Vijeće nastavnika* (Malo je iznenađujući treći odgovor, ali svakako diže kredibilitet nastavnika u smislu da učenici smatraju da se nastavnici i predavači zalažu i zastupaju interese učenika čak i na svom Vijeću predviđenom primarno za rješavanje nastavničkih problema i pitanja); u Visokom: *vjerske grupe, interesne grupe, omladinske organizacije, islamska zajednica, Bedem, ekološke grupe, škole, osnovati organizaciju Mladi uspijevaju, SDA, Grozd*; u Fojnici: *možda neka stranka, vjerska organizacija, Fram*³⁰; u Čelincu: *omladinske organizacije, Vijeće učenika, Vijeće nastavnika, Beli anđeli, Crveni krst i slično, SNSD*, u Tuzli: *Revolt, Libra, OIA*,³¹ *SDP, razne NVO; neke političke stranke, Biro*

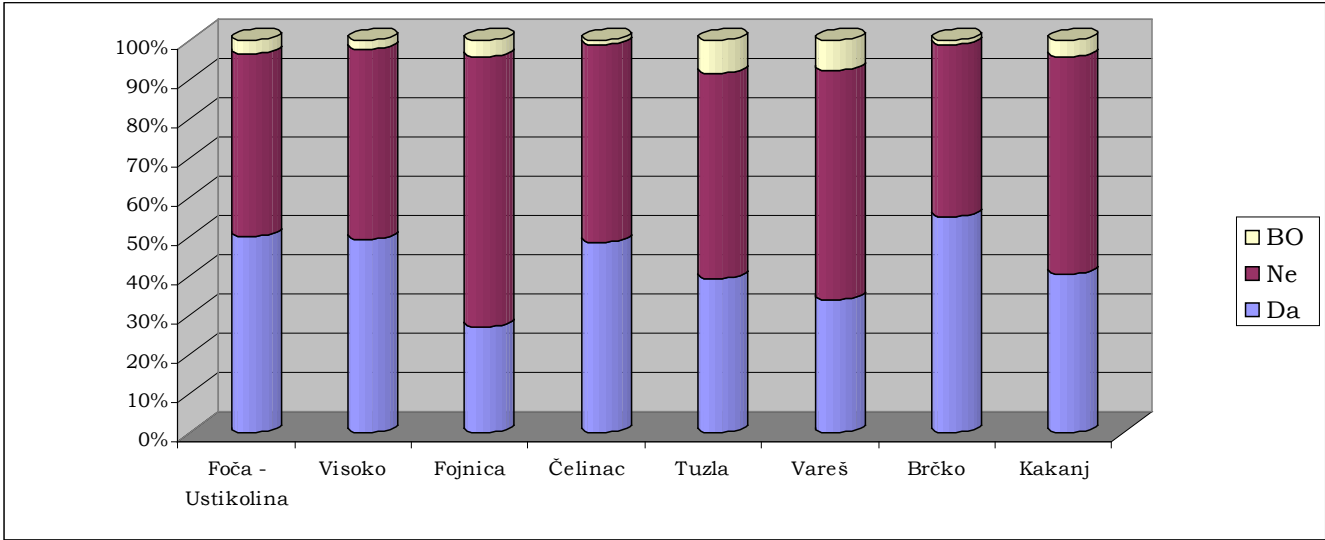
³⁰ Fram je Franjevačka mladež Fojnice, organizacija pridružena Franjevačkom samostanu Duha Svetoga u Fojnici, više informacija može se naći na web adresi: <http://www.samostan.ba>. Pripadnici se popularno nazivaju Framši; organizacija priprema različite manifestacije poput npr. Framafesta- festivala duhovne muzike , a zadnji je održan 11.oktobra 2008 godine u prostorijama BKC-a u Sarajevu. Framši su inače grupirani u različite Frame podijeljene prema pripadajućim župama i općinama.

³¹ *Revolt*- Omladinski pokret Revolt Tuzla, više informacija se može naći na websiteu www.oprevolt.com; Revolt je nevladin, nestranački i neprofitabilan pokret koji pokreće i organizuje mlade ljude u borbi za njihove interese, i djeluje nezavisno od utjecaja bilo koje političke opcije, ali je spreman podržati pozitivne procese u zemlji bez obzira ko ih pokreće i realizuje i suprotstaviti se svim štetnim akcijama političara na vlasti.

za ljudska prava, Crveni križ, Telex, OHR, crkva, omladinske stranke, Narodno pozorište Tuzla, TVTK, Dramska sekcija, Sloboda Dita, košarka, bosanske stranke, kulturne i sportske organizacije, Pokret mladih- Dosta, Grozd, Imam petlju, PUMA, Kuća plamena i mira, itd. ; u Varešu: *omladinske organizacije, nevladine organizacije, SDA, stranke koje zastupaju interese mog naroda, Islamska zajednica, Muftijstvo, HDZ, Grozd*³², u Brčkom:

Pokret je bio uključen u kampanje za učešće građana na izborima, za reforme visokog obrazovanja i slično. *Libra*- Omladinski tim, je grupa mladih lidera koji rade u Centru za informacijske tehnologije CIT-Tuzla, jednoj od vodećih nevladinih organizacija u B&H, koji se sastoji od certificiranih lidera uključenih u tzv programe razmjene na temu koegzistencije i razumijevanja (Portugal, Belgija, Finska, Slovenija, Makedonija i B&H), takođe Libra je aktivna na području kampanja za "Razvojne ciljeve Mileniiuma" (uglavnom obrazovanje za prevenciju HIV-a/i AIDS-a), zatim na projektu za podržavanje održivosti loklanih zajednica i protiv diskriminacije u području socijalnih problema. Libra ima dvanaestak aktivnih članova (u dobi od 16 do 23 godine) i oko 50 pasivnih, a važniji partneri su: Studentska Unija Tuzlanskog sveučilišta, Parlament mladih u Tuzli, Savjet srednjoškolaca Srbije, Lokalni omladinski savjet Tuzla, Grupa mladih protiv AIDS-a iz Sarajeva. JAZAS Srbija i Crna Gora, BalkanIDEA Novi Sad, i nekoliko organizacija mladih iz Makedonije. *OIA*- Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina (FOD BiH) osnovao je Omladinsku informativnu agenciju BiH (OIA) 2001. godine kroz Zajednički omladinski program (ZOP) koji se temeljio na Strategiji FOD-a BiH i Izvještaju o humanom razvoju u BiH - Mladi 2000 (UNDP).Omladinska informativna agencija BiH (OIA) je prva nevladina i vanstranačka organizacija na nivou Bosne i Hercegovine, koja djeluje kao nezavisni institut na polju razvoja omladinske politike sa ciljem poboljšanja položaja mladih i povećanja njihove participacije u društvu. OIA sarađuje sa preko pedeset (50) vladinih tijela i sa više od dvije stotine (200) omladinskih organizacija u BiH i regiji Jugoistočne Europe, te sa nizom međunarodnih organizacija i mladima i to putem tri glavna sektora kako slijedi: Info servis, Policy sektor, i Jačanje kapaciteta , te kroz glavni ured u Sarajevu i regionalne urede u Banja Luci, Bihaću, Mostaru, Zenici i Zvorniku. OIA predstavlja regionalne programe u Bosni i Hercegovini, kao što su "youthNET" i "youthEXchange.SEE", a član je i Omladinske mreže Jugoistočne Europe (SEEYN) i Evropske mreže UNITED, te partner na državnom/BiH nivou Evropskoj agenciji za informiranje i savjetovanje mladih (ERYICA), i OXFAM-ovom Međunarodnom parlamentu mladih iz Sidneya, Australija.OIA Glavni ured: Branilaca grada 19b, 71 000 Sarajevo, Tel /Fax : ++ 387 33 209753; E-mail: oia@oiabih.info

³² Grozd- Građansko organizovanje za demokratiju, organizacija sa nekoliko lokalnih ogranaaka, implementator je raznih parlamentarnih programa, programa zapošljavanja i programa civilnog duštva, više informacija može se naći na websiteu www.grozd.ba

Graf K 2 Pitanje 31. Da li misliš da bi ti bilo teže živjeti u nekom odredjenom području BiH, nego u ovom u kojem trenutno živiš, zbog tvoje regijske (ne) pripadnosti?

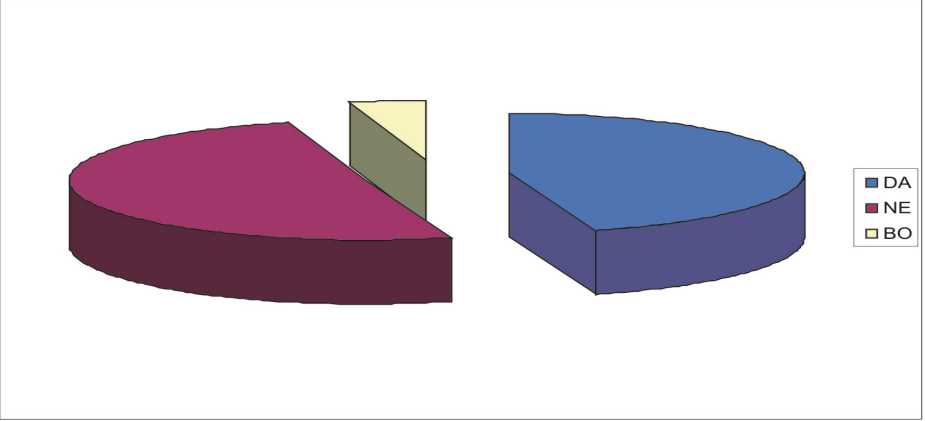
HSS, HDZ, SNSD, UMRS, islamske organizacije, KUD, Omladinski centar, crkveni hor, Proni³³, UNICEF, Književno veče, SDS, SPO, preko popa Slavke, preko nekih TV organizacija, SRS-Srpska radikalna stranka , CIVITAS³⁴, Vlada BD, škola, Svetosavska omladinska zajednica, Stranka za BiH, sekcije, religijska sekcija, Pravoslavna crkva, studentske organizacije, klub za ples, privatne i državne kladionice; u Kaknju: SOS, u školi postoje neke organizacije, vjerske organizacije, nevladine organizacije, nejer visamogledaju svoju korist, Tuto Completi, SDA, preko stranke na vlasti. Ponekad su ispitanici navodili imenom i prezimenom određenog političkog ili vjerskog lidera kao opisni odgovor na ovo pitanje,

Na Pitanje 31 o tome da li misle da bi bilo teže živjeti u nekom području BiH, ukupno gledano,

³³ Proni-Centar za omladinski razvoj, Brčko-(više informacija na www.pronibrcko.ba) je nevladina omladinska organizacija koja se bavi socijalnim obrazovanjem sa ciljem razvoja lokalne zajednice. PRONI radi sa svim ljudima bez obzira na njihovu vjersku, nacionalnu, polnu ili drugu pripadnost. Rad PRONI-a se ogleda kroz omladinski rad, univerzitetski kurs i druge aktivnosti koje podstiču multietničnost, saradnju i sigurnu životnu sredinu u Brčko Distriktu i šire.

³⁴ Civitas u BiH je organizacija čiji je osnovni cilj razvijanje informiranog, kompetentnog i aktivnog građanina koji će biti posvećen razvoju demokratskog društva. Zajedničkim naporima BH edukatora, iz svih sredina, razvijeni su nastavni planovi i programi za vrtiće, osnovnu i srednju školu i nastavničke fakultete koji se provode širom BiH. Ovi nastavni planovi i programi nažalost su još uvijek jedini zajednički dio obaveznih nastavnih planova i programa u svim osnovnim i srednjim školama u Bosni i Hercegovini. Svi učenici koriste iste materijale („Osnove demokratije”, „Demokratija i ljudska prava” i „Projekt građanin”) na tri jezika. Civitas program u BiH egzistira od 1996. godine kao program u sklopu Civitas: Međunarodnog programa građanskog obrazovanja i implementira se od strane malog ureda i mreže volontera iz svih regija u državi. Mreža se sastoji od koordinatora na kantonalnom, regionalnom ili distrikt nivou. Jedan ili više koordinatora predstavlja svaki od ovih nivoa, u zavisnosti od njegove veličine, što čini Civitas jednim od rijetkih programa koji su zaista prisutni širom zemlje. Više informacija može se naći na www.civitas.ba

čak 45% je odgovorilo sa Da, a preko 50% sa Ne, a na pitanje gdje tačno bilo je različitih opisnih odgovora i nekih dodatnih obrazloženja. Neki od odgovora koje smo zabilježili su npr, u općini Vareš-Foča, RS, Negdje gdje žive bogati, u Sarajevu jer sam Hrvat, u Sarajevu, zato što ima puno lopova, Zeničko-dobojski kanton, RS-jer smo tamo u manjini, na Palama gdje živi većina nekatolika, RS-puno diskriminacije jer sam musliman, u selima, u općini Fojnica- RS, Hercegovina, Banja Luka, Brčko, područje gdje su vjerski sukobi, Sarajevo-jer tamo ima ljudi druge religije; u općini Foča-Ustikolina- U Foči jer tamo ima malo pripadnika moje religije; U Trnovu jer su tamo ljudi moje religije; U Banja Luci, u Republici Srpskoj jer tamo mrze Muslimane; Na mestima sa drugom religijom; U većim gradovima, u Jabuci; u općini Kakanj- Možda bi me diskriminirali u RS jer sam katolkinja, u RS, Zbog ljudi koji ne poštuju ni sami sebe, u područjima gdje određena vjerska grupa predstavlja manjinu, Brčko Distrikt i RS jer su tamo samo Srbi, u područjima gdje je visok stupanj nacionalizma, na granici sa Srbijom, Zbog toga što sam navikao na svoje društvo, Sarajevo, Tomislavgrad, Čapljina, u RS zato što smo mi za četnike balije i oni su nas klali u ratu pa bi mogli i mene na ulici, Čapljina; u općini Tuzla- u RS (najviše ispitanika navodi RS uz različita objašnjenja) jer tamo vlada religijska mržnja, jer se drugačije odnose prema drugim religijama, jer tamo ne prihvataju moju religiju, zbog naših ratnih neslaganja, jer bi mi prava bila uskraćena jer sam druge religije, jer oni ne prihvataju muslimane u potpunosti, jer muslimani nisu prihvaćeni, jer očito mrze muslimane, zbog nacionalizma (u više odgovora se navodi ovaj razlog), zbog velike diskriminacije nesrba, zbog prošlosti, jer se tamo ne bi osjećala sigurnom, zbog vjere, u svom kraju se osjećam najbolje ne samo zbog religije nego i zbog drugih stvari, Banja Luka, Bilo koji dio RS-a, u nekom području gdje je više zastupljena neka druga religija, Livno, Srebrenica, gdje je većina naroda druge vjeroispovijesti, Zato

**Graf K1
UKUPNO
Pitanje 31**

što nemaju vjerskih objekata, Bijeljina, Brčko, Srbija, Mostar, Trebinje, Srebrenica, a kao razlozi se navode: jer sam izgubio roditelje, sve što kažem je suvišno, zbog religijskih neshvaćanja, jer je tamo puno četnika, jug BiH, Zvornik jer tamo ima puno srpske nacionalnosti, jer se tamo muslimanski narod zlostavlja, U Hercegovini jer su ljudi vezani za svoju religiju, U području gdje ne mogu obavljati vjerske obrede zbog diskriminacije, Ma bilo gdje gdje je teško navići se na nove prijatelje, npr. Banja Luka, Brčko, Mostar-zbog velikog broja nacionalista, U onom području gdje se ljudi predstavljaju za ono što nisu, Gdje ima pripadnika druge vjere itd, u općini Visoko- u kršćanskoj zemlji, u Srbiji, na graničnim dijelovima, Zapadna Hercegovina, RS-zbog odnosa Muslimana i Srba, zbog vjere, jer je tamo većinom srpsko stanovništvo, Srebrenica-zbog progona, zbog masovnog ubijanja muslimana, na hrvatskom području, najbolje se osjećam ovdje gdje pripadam, Bijeljina i Banjaluka zbog nemuslimanskog stanovništva, Srebrenica zbog genocida, RS-oni nas diskriminiraju, u inozemstvu, van BiH, jer ne bi mogla bez BiH, jer ne poznajem dovoljno druga područja, itd, u općini Čelinac- Tuzla, Zenica, Mostar, zato što se Muslimanima ne sviđaju Srbi, U Federaciji zbog prošlosti, Na području druge vjere, U području gdje je većina ljudi religije suprotne mojoj, gdje prevladava neka druga religija, gdje je većinsko stanovništvo muslimansko i jer nije sve smireno, u Čelincu jer ima dosta pripadnika druge vjere, gdje ima više pripadnika islama, u nekim gradovima FBIH, u Federaciji zbog pripadnosti drugih naroda, gdje prevladava druga religija jer ljudi su jednostavno takvi, U Sarajevu jer ne znam kako bi me prihvatili, gdje je većina ljudi druge vjere jer me ne bi prihvatili, zna se odnos Srbin-Musliman, u BiH zbog pravoslavne religije, Sarajevo zbog religijske pripadnosti, Bilo bi mi teže kad bi se iselio iz Čelince, U Sarajevu i Mostaru zato što su svi muslimani, u Brčko-Distriktu: u RS i Federaciji jer sam navikao na svoj kraj, Tamo gdje ima samo jedna vjera, gdje su Bošnjaci i Srbi, Tamo gdje su vhabije, a malo katolika, Mostar jer su tamo problemi, U mjestima gdje žive Srbi jer bi stalno dolazilo do sukoba, tamo gdje su ljudi druge vjere većina u Tuzli i Sarajevu, U područjima gdje je promijenjen sastav stanovništva poput Srebrenice, RS, U Brčkom jer ima mnogo

Srba, Tamo gdje nemam društvo, U dijelovima gdje djeca idu u školu pješke, U gradu gdje ima druge vjere, Tamo gdje ima puno džamija ne bih se mogao prilagoditi, U mjestu gdje je većina koja mrzi srpsku vjeru, Tamo gdje ima muslimana, Tamo gdje ljudi ne poštuju druge vjere, U Americi na Floridi, Ako bi bila manjina u nekom dijelu zemlje bila bi diskriminirana, Neretvanski kanton, U nekoj zabiti zbog nepoštovanja, U Brčkom je najugodnije zbog ravnopravnosti, U Hercegovini jer su tamo Hrvati, U Federaciji jer je gori standard nego u Brčkom, u Sarajevu, Zenici i drugim gradovima Federacije jer je dosta mržnje zbog fundamentalista, U Kninu i Vukovaru i gradovima obilježenim ratnim stradanjima, centralna Bosna zbog dešavanja u građanskom ratu, u Maoči jer tamo ima vhabija, u Maoči jer bi mi muslimani polupali prozore, u Sarajevu jer su tamo muslimani koji mrze Srbe, tamo gdje su pripadnici druge vjere teže bi ostvarila svoja prava, Srebrenica-jer su tamo ljudi ogorčeni i rastrgali bi me što sam Srpkinja, u Distriktu svi živimo zajedno i slažemo se, Sarajevski kanton-tamo smo neprihvaćeni i zlostavljani, na selu, negdje gdje su pripadnici samo jedne religije, u Iranu, Srbiji i Crnoj Gori zato što ih ne podnosim, u nekim kantonima me ne bi prihvatili kao muslimanku, oko Sarajeva i u njemu jer se tamo strogo pazi na religijsku pripadnost, gdje su zastupljene sve vjere osim moje mi se ne bi osjećali prihvaćenima jer je muslimanski narod diskriminiran, itd. Primjećujemo da se često kao odgovor navodi i ponavlja tamo gdje žive pripadnici druge religije/ nacije, drugi entitet od onog u kojem ispitanici žive i slično. Nekada se kao razlozi navode prošlost, rat, ratne nesuglasice, odnosno sveukupno negativno nasljeđe i neprijateljstva izazvana događajima u prošlosti, te novijim sukobima.

Tabela K Pitanje 31. Da li misliš da bi ti bilo teže živjeti u nekom odredjenom području BiH, nego u ovom u kojem trenutno živiš, zbog tvoje religijske (ne) pripadnosti?			
	Da	Ne	BO
UKUPNO	45.43%	50.45%	4.19%

Ovdje je indikativno da rizik od poteškoća ispitanici vezuju uz religijsku pripadnost stanovnika podneblja u kome žive, odnosno uz prevladivost druge religije.

Na Pitanje 35, *Da li znaš šta su ljudska prava?* Najveći postotak ili 29 ispitanika, odnosno skoro svi su odgovorili sa Da, u općini Foča Ustikolina. Važno je primijetiti da je mnogo veći postotak ispitanika u svim općinama odgovorio da zna šta su ljudska prava u odnosu na one koji su odgovorili da znaju šta je globalizacija i diskriminacija. Među opisnim odgovorima na Pitanje 36. koje traži objašnjenje istaći ćemo nekoliko njih: *Sve na što čovjek ima pravo; Pravo na život; Pravo na školovanje; Pravo na govor i mišljenje; Pravda, Sloboda, Religija; Nacija.* U ostalim općinama se postotak ispitanika koji su pozitivno odgovorili na ovo pitanje kreće oko 80%³⁵, a najniži je postotak pozitivnih odgovora u Fojnici, ili samo 60%. Vrlo je značajno da se učenicima ovog uzrasta objasni šta su ljudska prava i koliki je njihov značaj. Sigurnost ljudskih prava je veoma bitna za stabilnost multietničkih i multikonfesionalnih društava. A za razvoj demokratije, uz to su nužni tolerancija i dijalog, pa samim tim i tolerancija i dijalog među religijama, a posebno među njihovim sljedbenicima³⁶. Na Pitanje 37 koje smatramo vrlo značajnim jer je direktno povezano sa činjenicom da je u Bosni i Hercegovini jako visoka stopa nezaposlenosti, odnosno da je niska stopa zaposlenosti, u općini Foča Ustikolina 90% je odgovorilo da svaki čovjek ima pravo na rad/posao kako bi obezbijedio sredstva za život, a kao argumenti za ovo mišljenje naovode se npr. sljedeći opisni odgovori: *To je najbitnije, Svi imamo pravo na život; Svi smo isti; Sredstva za samostalan život; Zbog ishrane porodice; Za porodicu i život; Zbog preživljavanja.* Na Pitanje 38, *Da li je važno da*

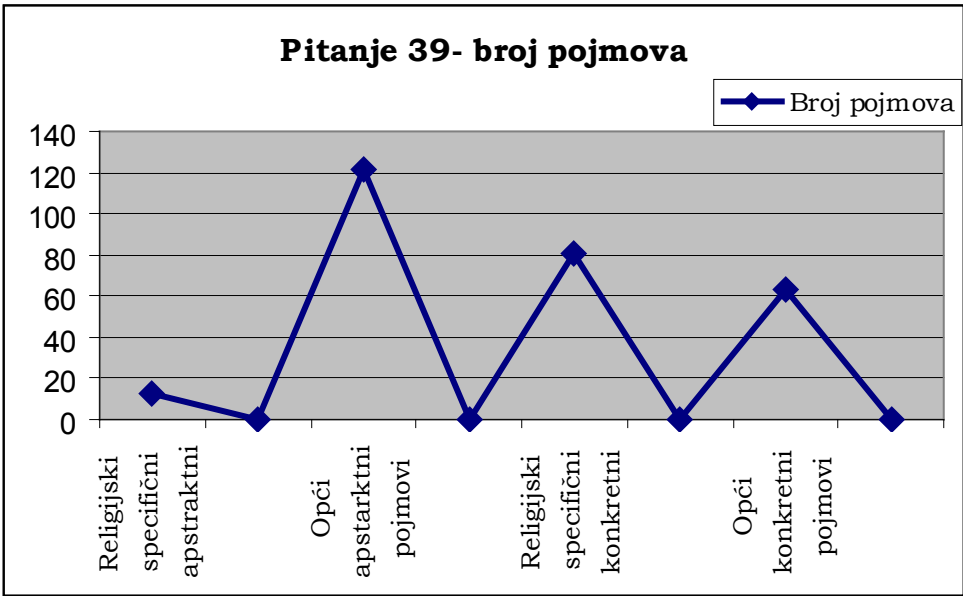
³⁵ Tabela H, Graf H 1a, H1b H 2c

³⁶ Parafrazirano iz knjige *Religije Balkana Susreti i Prožimanja*, strana 171

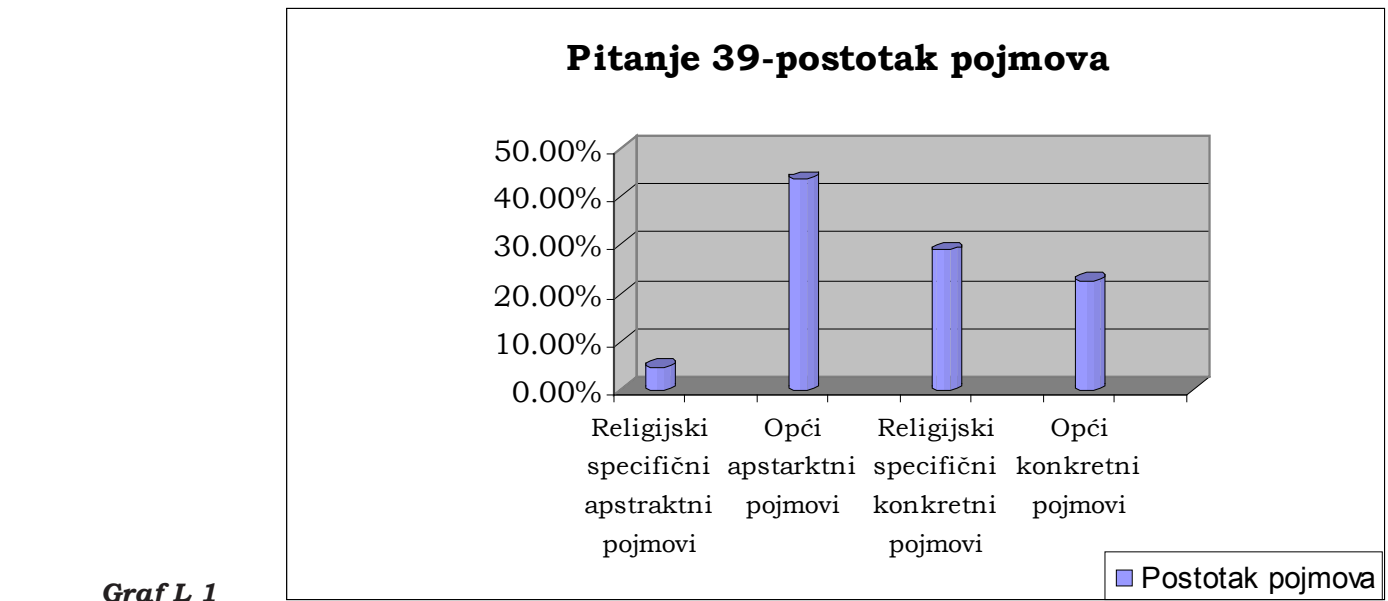
svaki čovjek kad završi školovanje odnosno kada odraste ima posao? u svim je općinama znatan broj ispitanika, ili gotovo svi, odgovorilo sa Da.

Kod Pitanja 39 koje je zadnje pitanje Upitnika i ujedno zadnje opisno pitanje tražili smo da ispitanici navedu prvih pet riječi koje ih asociraju na pojam religija. Tako na primjer u Foči-Ustikolini imamo sljedeće odgovore: Pod prvom asocijacijom: *vjera, sloboda, ljubav, pomoć, dostojanostvo, istina, poštovanje, iskrenost.* Kao druga asocijacija navode se: *lijepo ponašanje, povjerenje, nebo, Stvoritelj, svijet, dobrota, pravda, mir.* Kao treća asocijacija navode se: *Islam, kultura, ohrabrenje, Bog, Ramazan, poslušnost, Bajram, crkva, Isus, Mekka.* Kao četvrta asocijacija navode se: *vjerski objekti, džamija, povjerenje, obrazovanje, obavljanje vjerskih dužnosti,* a kao peta ili zadnja asocijacija, dobili smo pojmove: *nacija, Allah, Kuran, Mohammed, zaposelnost, ašura.* S obzirom da je ovo istraživanje najmanje po obimu, navodimo redoslijedom asocijacije, i važno je napomenuti da se neke od njih ponavljaju. Isti ovi podaci mogu se naći u tabelama i za ostale općine i tu su asocijacije grupirane prema redoslijedu, s tim da bi te podatke zbog opsežnosti bilo nemoguće uljučiti u ovu publikaciju, i s obzirom da se radi o rezultatima i do desetak strana, kada su u pitanju istraživanja u Tuzli i Brčkom.

Stoga smo odlučili ovo pitanje predstaviti grafički i tabelarno, samo na osnovu raznovrsnosti pojmova, razvrstavajući ih u četiri kategorije: a) Religijski specifični apstraktni pojmovi; b) Opći apstraktni pojmovi, c) Religijski specifični konkretni pojmovi i d) Opći konkretni pojmovi. Prilikom svrstavanja uzeli smo u obzir samo raznovrsnost, znači činjenicu da se određeni pojam spominje barem jednom i nismo uzimali u obzir to što se mnogi pojmovi ponavljaju u odgovorima nekoliko puta. Takva vrsta informacije sadržana je u tabelarnim prikazima. Stoga ova tabela i grafički prikaz daju

Graf L2

Graf L 1

i navode pojmove samo prema gore spomenute četiri kategorije i ne uzimaju u obzir učestalost, ali uspoređuju raznovrsnost, odnosno rangiraju po brojnosti jednog pominjanja određenog pojma, četiri navedene kategorije. Uzeli smo u obzir sve ispitane općine zajedno.

Zaključujemo da je najmanje brojna kategorija po raznovrsnosti a) Religijski specifični apstraktni pojmovi. Tu se spominju pojmovi kao; *Allah, Islam, pravoslavlje, kršćanstvo, judaizam, srpstvo, budizam, bogumilstvo, Džehennem, Džennet, Džihad, svetac.* Iza nje je kategorija d) Opći konkretni pojmovi i spominju se: *oružje, krv, zastava, obrazovanje, prisila, iščekivanje, nedjelja, simbol, svijeća, oltar, patnice, misa, groblje, običaji, vjeronauk, knjiga, nasilje, vjerski objekat, grupe ljudi, poslanik, praznici, narod, grb, post, država, tetka, baklava, dobar čovjek, tepih, institucija, porodica, otac, vjerske knjige, majka, zemlja, vjerska okupljanja, lopovi, krađa, put, pare, fotelja, hamburger, sok, spomenik, svetište, marama, drugovi, odjeća, neujernici, Amerika, vjerska zajednica, krvoproliće, bjelina, konflikt, obrazovanje, druželjubivost, etnička pripadnost, obaveza, zdravlje, diskriminacija, disciplina, iskorištavanje, druženje.* Druga po brojnosti je kategorija c) Religijski specifični konkretni pojmovi i spominju se: *Isus, crkva, križ, krunica, paroh, katolici, musliman, pravoslavac, pop, popadija, ikona, patrijarh, monah, kaluđer, sveštenik,*

*kandilo, manastir, Sveti Sava, Kur'an, Muhammed, hodža, džamija, hafiz, brojanica, šahovnica, mjesec i zvijezda, dvoglavi orao, klanjanje, crkveno zvono, Bajram, Medina, hadždž, efendija, ajet, indžil, džemat, šehadet, kapela, selam, tekija, efendija, sinagoga, Sveto pismo, Islamska zajednica, Arabija, šerijet, Šiiti, hala, ezan, Uskrs, Vaskrs, Eva, Adam, Tora, Cerić, fra Nikica, pop Slavko, Srbija, Kibla, tevhid, sure, amin, abdest, časna sestra, Sv.Ante, bula, Atena, šehidi, fratar, kitab, Božić, slava, Meka, dimije, Papa, Hera, namaz, mekteb, Ramazan, Srebrenica, Bogorodica, Sv Đorđe, vehabija, Ebu-Talib, kapela, Sotona, Zeus, Najbrojnija je kategorija b) Opći apstraktni pojmovi, a spominju se: *Bog, laž, istina, iskrenost, ljubav, vjera, sreća, mir, rat, povjerenje, nada, pravda, pripadnost, boja, muzika, pomoć, ponos, sigurnost, snaga, molitva, život, raznovrsnost, kultura, dobročinstvo, dobrodušnost, spasenje, opstanak, duh, duša, pomaganje, raj, pravednost, matematika, glad, pobožnost, vizija, samouvjerenost, bezgrešnost, utočište, Sudnji dan, poštenje, uzor, opredjeljenost, smiraj, spas, monoteizam, konflikt, utjeha, humanost, moć, misao, razum, prisila, spokoj, snaga, ponos, rodoljublje, pročišćenje duše, dogma, čistoća, zajedništvo, sklad, obmana, zajedništvo, tolerancija, odanost, nemiri, svađanje, ponašanje, osjećaj, mašta, ravnopravnost, usmjerenje u životu, izvršavanje dužnosti, bol, mržnja, ispunjenost, budalaština, pokajanje, svojstvo, božanstvo, nešto lijepo i**

Tabela L

Pitanje 39 Napisati pet riječi koje asociraju na pojam religija				
UKUPNO po raznovrsnosti (barem jednom spomenut pojam)				
	Religijski specifični apstraktni pojmovi	Opći apstarktni pojmovi	Religijski specifični konkretni pojmovi	Opći konkretni pojmovi
Broj pojmova	13	122	81	63
Postotak pojmova	4.67%	43.73%	29%	22.60%

fantastično, idealizam, politika, pamet, strpljivost, vječnost, žrtvovanje, duševni mir, spasenje, uspjeh, pokornost, dostojanstvo, velikodušnost, zabluda, neistina, obmana, nepoštovanje, manipulacija, dobrotu, utjeha, radost, opterećenje, dobro, objava, sreća, blagostanje, čistoća, bogobojaznost, svađe, pakao, prijateljstvo, svijet, moralnost, oslonac, mudrost, pokajanje, iskorištavanje, strah, ljepota, starost, apstraktno, patnja, ispunjenost, plementitost, lojalnost, manjak solobode, čvrstoća, sukobi, suprotnosti, zasljepljenost, samopouzdanje.

Kada se govori o identitetima i sukobima identiteta, a posebno međuetničkim konfliktima, ogromna je uloga riječi i simbola. Nekada je nemjerljiva šteta koja može biti prouzrokovana neadekvatnim riječima ili neprimjerenom upotrebom simbola. U Pitanju 39 možemo primijetiti da su ispitanici, kada se radi o najvećoj grupi pojmova, odnosno najraznovrsnijoj, tj. opći apstraktni pojmovi, uglavnom navodili pojmove koji označavaju nešto dobro i pozitivno. Samo je nekolicina negativnih pojmova i ovo ukazuje na pretežito pozitivan stav ispitanih učenika prema vjeri, i religioznosti općenito, a negativne se asocijacije mogu smatrati nečim što proizilazi iz svijesti o mogućnosti zloupotrebe religije. U Linkartovoj skali na to se odnosi Tvrdnja 24 koja glasi *Religija se mnogo zloupotrebljava, posebno u ratu*. U negativne pojmove/asocijacije spadaju pojmovi kao: *manipulacija, neistina, sukobi* i slično. Moramo naglasiti da nam je prilikom razvrstavanja pojmova u ove četiri skupine, za neke pojmove bilo teško odrediti kojoj skupini zaista pripadaju, jer bi se mogli svrstati u dvije skupine, ovisno o tome kako se shvate. Nadamo se da će čitatelji ovo uvažiti posebno ako se ne slažu sa prethodno navedenom kategorizacijom određenog pojma.

Ovo ćemo pitanje dovesti u vezu i sa pitanjem o identitetima. Konflikti identiteta vrlo lako mogu izmaći kontroli. Pitanje je često da li zastupljeni identiteti odražavaju ekskluzivitet ili toleranciju. U slučaju konflikta, ekskluzivnost je visoka, a nivo tolerancije prilično nizak. Tako i gore navedene pojmove možemo razvrstati u ekskluzivne i one koji su religijski specifični (odnose se samo na određenu religiju i ne moraju nužno biti ekskluzivni) i opće (koji se mogu primijeniti na bilo koju vjeru). Kod konflikta često je jedna grupa spremna žrtvovati čak svoje ekonomske i druge interese, ponekad živote ukoliko smatraju da im je ugrožen određeni identitet. Na taj način, vanjskom posmatraču može izgledati da je određena grupa dovedena u iracionalno stanje, koje ponekad nanosi štetu direktno i upravo njima samima.

III PREDAVANJA I RADIONICE ODRŽANE U OKVIRU PROJEKTA

III.1. RADIONICA U TUZLI

U ovoj prvoj fazi projekta (prvih šest mjeseci) završena je jedna od planirane 4 radionice/okrugla stola sa nastavnicima i profesorima grupe predmeta kao što su: Religijski odgoj, Kultura religija, Demokratija i ljudska prava, Filozofija, Sociologija, Istorija, Geografija, Razredna nastava, bosanski-hrvatski-srpski jezik, te sa pedagozima i direktorima škola i drugim kadrom koji je pokazao interes za ovaj projekat. Ova prva radionica/okrugli stol održan je u Tuzli 9.jula, 2007. u prostorijama Bosanskog kulturnog centra (BKC) uz pomoć Ministarstva obrazovanja i Pedagoškog zavoda Tuzlanskog kantona, te općine Tuzla. Prezentiran je novi edukacijski magistarski program CIPS-a Centra za Interdisciplinarne Postdiplomske Studije i Univerziteta u Sarajevu čija je prva generacija počela u septembru 2007., a koji je uspostavljen uz podršku Univerziteta u Arizoni, USA i Ambasade Kraljevine Norveške u Sarajevu, BiH. Naime ovaj program se nudi kao mogućnost doškolovavanja kako za profesore *Religijskog odgoja* i *Kulture ili Historije religija*, tako i za profesore drugih gore navedenih predmeta koji se često bez dodatnog školovanja regrutiraju u kadar za predmete kao što je *Kultura religija* ili *Historija religija*. Prezentiran je glavni cilj ovog Magistarskog programa Religijskih studija, ponuđeni predmeti/moduli i profesori, struktura i metodologija, uslovi za upis te *curriculum*/nastavni plan. Kratki pregled ovog programa i osoblja prikazan je na Tabeli M Glavni koordinatori ovog programa na CIPS-u su Zilka Spahić Šiljak (zilka@cps.edu.ba) i Dino Abazović (dino@cps.edu.ba).

Na ovoj radionici/okruglom stolu upriličene su i dvije vježbe sa učesnicima, koje je napravila Amra Pandžo predstavljajući ujedno 2 predmeta ponuđena na Magistarskom programu Religijske studije pri CIPS-u, *Religija, nasilje i rješavanje konflikta* i *Religija i socijalna pravda*. Učesnicima je podijeljen detaljan opis ova dva predmeta i tekst: *Ispitivanje tradicija: Skice o samoubistvu kao socijalno-patološkom fenomenu*. Midhat Spahić je održao predavanje na temu *Odnosi među religijama kroz povijest sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, a nakon njega je izlagao Amir Karić na temu *Obrazovanje i različitost*, te Mensur Husić na temu *Mogućnosti dijaloga među sljedbenicima Knjige*.

Cilj ove radionice/okruglog stola bio je da se distribuiraju informacije ciljanim grupama, odnosno učesnicima o mogućnostima doškolovavanja kadra za predmete *Religijski odgoj* i *Kultura religija*, ili zbog vlastite potrebe i interesovanja za religijske

Tabela M Magistarski program Religijskih studija pri CIPS-u i nastavno osoblje-predavači

Predmeti	Profesor/Predavač	Obavezan (O) ili Izborni (I)	Asistent(i)
1. Religije svijeta	Prof.Dr. Ivan Cvitković	Obavezan	Sead Fetahagić
2. Ritual, simbol i mit	Prof. Dr. Kenneth Morrison	Obavezan	Nedžad Grabus
3. Religija i rodna pitanja	Prof. Dr. Jasminka Babić-Avdispahić	Obavezan	Zilka Spahić-Šiljak
4. Religija, nasilje i rješavanje konflikta	Prof.dr. John Carlson	Obavezan	Amra Pandžo-Đurić
5. Zapadne religijske tradicije	Prof. Dr. Rešid Hafizović	Obavezan	Vuk Miljanović
6. Klasična misao u Islamu	Prof. Dr. Enes Karić	Obavezan	Nadžad Grabus
7. Religija i nacionalizam u jugoistočnoj Evropi	Prof. Dr. Stephen Batalden	Obavezan	Sead Fetahagić
8. Religija i ljudska prava	Prof. Dr. Zdravko Grebo	Obavezan	Zilka Spahić Šiljak i Dino Abazović
9. Religija i film: Istraživanja u popularnoj kulturi	Prof. Dr. Mark Woodward	Izborni	Entoni Šeperić
10. Savremene teorije religije	Prof. Dr. Linell Cady	Obavezan	Vuk Miljanović
11. Kristologija od razdoblja Preporoda	Prof. Dr. Mile Babić	Obavezan	Entoni Šeperić
12. Religija i obrazovanje	Prof. Dr. Muhammad Umar	Izborni	Amel Alić
13. Religija i socijalna pravda	Prof. Dr. Joel Gereboff	Izborni	Amra Pandžo-Đurić
14. Komparativno pravo i religija	Prof. Dr. Fikret Karčić	Izborni	
15. Disertacija/teza			

studije, te animiranje ovih skupina da poboljšaju i razvijaju dijalog među različitim religijama i da unaprijede obrazovanje učenika u osnovnim i srednjim školama u području religije, uvrštavajući komparativno informacije i učenje o svim religijama koje su zastupljene na području BiH i šire, u svoj nastavni plan i program. Na ovaj način zagovarano je pravilno učenje religije u školama BiH, i to podučavanje koje bi uzimalo u obzir činjenicu o multikulturalnosti BiH i koegzistenciji različitih etniciteta i religija na ovom području. Takođe je identificiran kadar i potencijalni kadar za predmete Religijskog odgoja i Kulture religija, i toj identificiranoj skupini osviještena je multireligijska komponenta koja treba da bude prisutna u obrazovanju, i ujedno je potaknuta svijest o njenom postojanju među svim ciljanim skupinama projekta.

Ovo istraživanje dovelo je do saznanja o ključnim problemima učeničke percepcije religijskog odgoja i učesnicima je postavljeno pitanje šta oni smatraju za najveće probleme u ovom području obrazovanja. Na ovu radionicu pozvano je 75 učesnika od kojih se njih 25 odazvalo pozivu. Učesnici su takođe bili pozvani da prisustvuju Ceremoniji otvaranja Magistarskog programa Religijske studije za akademsku godinu 2007/08, a ceremonija se održala u septembru 2007. u prostorijama CIPS-a

na adresi Zmaja od Bosne 8. Učesnicima ove radionice podijeljena je i publikacija *Religija i mediji* koju je priredila Fondacija Konrad Adenauer. Cilj radionica održanih u okviru ovog projekta bio je da se ukaže na ispravan način podučavanja religije u školama u Bosni i Hercegovini. Vodila se diskusija o mogućnosti otvaranja Magistarskog programa Religijske studije na području općine Tuzla, čime bi ciljanoj skupini bilo omogućeno doškolovavanje u području gdje rade, što bi im olakšalo pristup studijima i omogućilo da rade i studiraju u isto vrijeme. Kasnije je ova ideja prebačena u općinu Zenica i Zenički univerzitet koji se pokazao najkooperativniji za otvaranje još jedne katedre CIPS-ovog programa Religijskih studija. Pokazalo se da mnogi zainteresirani za ovaj program nisu u mogućnosti pohađati nastavu i predavanja u Sarajevu, jer žive i rade u Tuzli.

Najviše pritužbi na sistem i standard u obrazovanju stizalo je od profesora i nastavnika Religijskog odgoja koji su se žalili da nema dovoljno seminara za njih i da nastavni kadar za neke druge predmete ima seminare i programe usavršavanja nekoliko puta godišnje, dok se za njih ne organizuje gotovo ništa. U tom smislu profesori i nastavnici Religijskog odgoja osjećaju se zapostavljenima, jer se ne organizuje nikakav trening za njih. Obično sami pripremaju materijal za nastavu, i edukacijske materijale, i tu

takođe postoji neujednačenost tako da se razlikuju materijali i knjige koje se koriste u nastavi od škole do škole, odnosno od predavača do predavača. Ovo je još jedna devijacija u implementaciji projekta *Kultura religija*, osim ranije pomenute razlike u godini ili godinama školovanja u kojoj/kojima se nudi taj predmet. Stoga zaključujemo da ne postoji jedinstveni način implementacije u nastavi, plana i programa, odnosno *curriculum*a za predmet *Kultura religija*. Odluka o implementaciji i način njene primjene variraju od škole do škole, i to prema stavovima direktora, pedagoga, nastavnika i profesora ili nekog drugog u čijoj je nadležnosti politika implementacije. Svom nastavnom kadru za predmete *Religijskog odgoja* i *Kulture religija* potreban je dodatni trening i doškolovanje kako bi postali potpuno kvalificirani i pripremljeni za predavanja. Kada su djeca u pitanju, tokom istraživanja i neformalne komunikacije, u toku, prije ili poslije istraživanja, saznajemo da većina njih smatra da je *Kultura religija* vrlo interesantan predmet, ali da je za većinu njih to ujedno teži predmet od *Religijskog odgoja*, ponekad jednako težak kao Istorija, i zbog toga se neki učenici protive da se ovaj predmet uvede kao obavezan u nastavu, jer bi to značilo da moraju više učiti. Mnogi bi voljeli da im se ovo gradivo predstavlja i na način koji se ne bi ocjenjivao, kroz određeno neformalno ili dodatno obrazovanje, sekcijско, koje bi im omogućilo da saznaju više o drugim religijama. Ovdje ističemo inicijativu IMICa da se što prije prevedu zvanično u BiH, određene knjige koje religije tretiraju komparativno, kao literatura za sve uzraste, tj. za osnovnu, srednju školu i odrasle, i smatramo da bi dostupnost takve literature na BHS jeziku zadovoljila ovu potrebu koju su učenici izrazili i omogućila im da neformalno saznaju, čitajući ovakve publikacije, gradivo koje je sadržano u predmetu *Kultura religija*.

III.2. RADIONICA U SARAJEVU

Druga po redu radionica, također finalizirana u okviru prve faze, odnosno prvih šest mjeseci projekta je radionica/predavanje u Sarajevu, koje je organizovano uz pomoć Ambasade Arapske Republike Egipat u BiH u prostorijama općine Novo Sarajevo, na adresi Zmaja od Bosne 55, 7. septembra 2007. Predavanje o *Egipatskoj kulturi i civilizaciji (Egipatska stara povijest i egipatska civilizacija)* te o kredibilitetu parka piramida u Visokom, održao je profesor arheologije, gospodin Nabil Sweilam, i manifestaciji su prisustvovali članovi Fondacije Piramide Sunca, diplomati i profesori/nastavnici/predavači, tj. druga ciljana skupina projekta. Takođe su bili pozvani na učešće predavači društvene grupe predmeta iz općine Novo Sarajevo i još nekih drugih sarajevskih škola, iako općina Novo Sarajevo i niti jedna od 4 sarajevske općine nije bila uključena u istraživanje, s obzirom da nije bilo finansijskih sredstava za podršku projekta. IMIC je ipak uspio ostvariti kontakte i saradnju sa općinom Novo Sarajevo na ovom

projektu, i zahvaljujući njihovoj podršci uspješno je održana i ova druga radionica/predavanje, kojoj je prisustvovalo 44 učesnika od pozvanih 51. Ovom radionicom započeta je saradnja između IMICa i Egipatske ambasade koja je nastavljena i konkretizirana i u 2008. i 2009. godini. Takođe prilikom radionice na pauzi je poslužena egipatska tradicionalna hrana i piće, a to je za učesnike pripremila Ambasada. Bio je obezbijeđen prijevod sa BHS na arapski i engleski jezik i obratno, i IMIC je ponovno pokušao animirati ciljanu skupinu na razmišljanje o multikulturanlnosti, multietničnosti i dijalogu religija u kontekstu BiH. Jedan od učesnika ove radionice izabran je kasnije u programu *Vjera i Zajednica: Dijalog* i dodijeljena mu je, na osnovu natječaja i selekcije, puna stipendija za trosedmični program razmjene u Americi, zbog upoznavanja i rada sa američkim organizacijama i institucijama koje djeluju u područjima religije i ljudskih prava.

III.3. RADIONICA U BRČKO DISTRIKTU

Treća radionica održana je u Brčko Distriktu 27. novembra 2008. Pozvano je bilo 45 učesnika iz škola u kojima je sprovedeno istraživanje, a njih 28 se odazvalo pozivu i učestvovalo u radionici. Nekoliko učesnika sa ove radionice održane u Brčkom prijavilo se kasnije na program *Vjera i Zajednica: Dijalog* u okviru kojeg je u 2008. godini podijeljeno 15 stipendija za učesnike iz Bosne i Hercegovine, i jedan od ova dva učesnika koji su se prijavili na program, ušao je u uži izbor i na rezervnu listu. Cilj ove radionice bio je isti kao i za radionicu u Tuzli, odnosno davanje informacija i podataka o uvjetima upisa na Magistarski program Religijskih studija, koji je startao sa prvom generacijom u septembru 2007. godine, te informacija o predmetima ponuđenim u okviru ovog programa, i o programu *Vjera i Zajednica: Dijalog* za koji je započelo regrutiranje potencijalnih učesnika i sakupljanje prijava u tom periodu, odnosno u oktobru 2007. godine. Razgovaralo se takođe o nastavnom planu i programu za predmet Kultura religija, kao i o glavnim temama obrađenim u udžbeniku za ovaj predmet koji je tada još bio u pripremi. Učesnicima radionice takođe je podijeljena aplikacija za program *Vjera i Zajednica: Dijalog*, i objašnjena im je procedura popunjavanja aplikacije, prijave i selekcije za ovaj program. Materijal koji je prvi put distribuiran prilikom ove radionice bio je članak iz *Naših Dana* objavljen uoči radionice i koji je sadržavao nekoliko reagiranja na Soroševo istraživanje udžbenika za Religijski odgoj, Maternji jezik, Povijest/Istoriju i Geografiju/Zemljopis. Od ove radionice se očekivalo da upozna prisutne sa nekim od problema u religijskom obrazovanju i sa mogućnostima daljeg školovanja u ovom području, kao i da učesnike dalje potakne na promoviranje interreligijskog dijaloga i tolerancije u religijskom odgoju. Definiran je potencijalni nastavni kadar za predmet Kultura

religija i odgovoreno je na pitanja u vezi udžbenika za predmet *Kultura religija*. Definirani su osnovni problemi u percepciji religijskog dijaloga, kao i još neki problemi u obrazovanju. Program IMIC-a i IREX-a *Vjera i Zajednica: Dijalog* koji je predstavljen prisutnima omogućio je kasnije 24 pune stipendije za religijske ‘vođe’ u BiH, Srbiji i Hrvatskoj i njima je omogućen trosedmični boravak u Philadelphiji i Washingtonu i povezivanje sa mrežom religijskih i nevladinih organizacija i stručnjaka, poput na primjer IVC-a koji je dobitnik Nobelove nagrade za mir 2001. godine, Teatra za rješavanje konflikta, Komisije za ljudske odnose, Gradonačelnikovog ureda za vjerske i građanske inicijative (iz Philadelphije), Centra za islamsko obrazovanje, Centra za globalni mir, Instituta za razvoj i izgradnju mira, Interreligijske alijanse (TIA), Rumi Forum, Međureligijske metropolitanske konferencije, Kay centra za duhovni život i drugih organizacijama iz Washingtona i Philadelphije.

III.4. RADIONICA U ZENICI

8. februara 2008 održana je zadnja radionica u Zenici na koju su pozvani sudionici projekta iz općina Foča Uskikolina, Čelinac, Kakanj, Vareš i Visoko. U vrijeme odražavanja ove radionice rezultati za pozvane općine bili su već analizirani i tabelarni prikazi rezultata diskutirani su na radionici, sa učesnicima, pored još nekih problema u religijskom odgoju i u školama u vezi sa ovom komponentom u nastavi i obrazovanju. IMIC-ov asistent na terenu za ovu radionicu bila je profesorica Živana Ilić, i ona je pomogla u organizaciji i slanju pozivnica za radionicu i učestvovala u svim pripremama i dogovorima u vezi s tim. Pozvano je bilo čak 74 učesnika, a pozivu se odazvalo samo jedanaest učesnika, pa je tako ovo ujedno bila i najmanja radionica. Predstavljen je program CIPS-ovih *Religijskih studija* a posebno moduli *Religija, nasilje i rješavanje konflikta* i *Religija i socijalna pravda*, kao i finalizirane analize za pozvane općine. Prisutnima su podijeljena dva članka o kojima je potencirana rasprava, jedan iz *Slobodne Bosne* i jedan iz *Naših Dana* o istraživanju udžbenika koje je prethodno proveo Sorošev Program podrške obrazovanju, i predstavljeni su ukratko rezultati i tog istraživanja i reakcije na istraživanje koje su se pojavile u štampi.

V ZAKLJUČAK

IV.1. PROBLEMI U REALIZACIJI PROJEKTA

Tokom projekta bilo je nekoliko problema i poteškoća u realizaciji koje je potrebno ovdje istaknuti. Nakon prvog istraživanja primili smo kritike i primjedbe od strane oficijelnih religijskih zajednica u BiH. Nakon istraživanja u Brčko Distriktu primjedbe su se odnosile na način na koji smo u Upitniku pisali riječ Bog malim slovom, stoga u ovoj brošuri Bog svugdje navodimo velikim početnim slovom, ili na način na koji smo pisali Kultura religija velikim slovom a istovremeno Religijski odgoj malim, i stoga u ovoj brošuri sve nastavne predmete navodimo velikim početnim slovom ili velikim slovom prve riječi ukoliko se radi o složenicama. Smatramo da ove primjedbe i problemi zalaze u područje semantičke i lingvističke debate i stoga se nećemo previše na njima zadržavati. Argumentirano smo odgovarali na ove pritužbe i potvrdili ono što istraživači i sociolozi koji su sastavljali Upitnik misle o ovom problemu. Efikasno rješenje da se izbjegne ovaj problem, je da se diskusije o načinu pisanja vode prije početka istraživanja i rada na terenu, nakon konzultacija sa vjerskim zajednicama o finalnoj verziji upitnika. U našem slučaju nije bilo vremena za ovakav postupak. Ovo može poslužiti kao naučena lekcija za neka buduća istraživanja i praktičan rad, tako da možemo reći da smo ove primjedbe u potpunosti uzeli u obzir.

Neke od primjedbi upućenih na naš rad, odnosile su se na činjenicu da nismo pripremili Upitnike na cirilici za prvo istraživanje u Brčko Distriktu, o čemu smo trebali voditi računa s obzirom da je preko 40% ispitanika bilo srpske nacionalnosti, a ostatak hrvatske i muslimanske, što znači da je 40% favoriziralo i lakše koristilo cirilično pismo. Ovo smo kasnije promijenili u ostalim istraživanjima i pripremili izvještaj broj upitnika na ciriličnom pismu, mada nismo mogli unaprijed znati koliko će u određenoj školi ili općini biti muslimanske/bošnjačke, koliko hrvatske/katoličke i koliko srpske/pravoslavne djece. Svaki ispitanik više voli popunjavati upitnik na jeziku i pismu koje smatra svojim tj. maternjim. Takođe IMIC-u su bila potrebna dodatna sredstva kako bi se obezbijedio upitnik na tri jezične i dvije alfabetske verzije. Naravno materijal za istraživanje moguće je pripremiti na taj način, ali to iziskuje dodatne troškove i finansijska sredstva. Postoji program prebacivanja ciriličnog u latinično pismo i obratno koji smo koristili, ali smo ipak ostavili jednu verziju teksta za oba pisma, na tzv. BHS (bosanskom-hrvatskom-srpskom jeziku) jer nismo imali sredstava za službeno lektorisanje na bosanski, hrvatski i srpski jezik. Da bi se zadovoljilo ovom uvjetu potrebno je predvidjeti posebnu stavku u budžetu koja se odnosi na izradu Upitnika u tri

jezične verzije i uz pomoć službenih lektora. Treći problem je taj što se analiza Upitnika pokazala kao vrlo težak i zahtijevan posao, koji bi se bolje obavio u instituciji koja je tehnički opremljena za obradu takve vrste statističkih podataka, nego u nevladinoj organizaciji kakva je IMIC, koji raspolaže samo sa dva kompjutera i ograničenim statističkim programima. Zbog ovoga je IMIC zainteresiran za formiranje i uspostavljanje instituta ili za rad pri jednom institutu i bolje opremanje samog IMIC-a, koje bi omogućilo rad na terenu bez poteškoća. U budžetu nije bilo predviđenih sredstava za rad sa firmama kao što je npr. *Prisma Research*, koje obrađuju statističke podatke, tako da smo na kraju radili sa dva statističara i jednom firmom (Gauss) na vizualnom prezentiranju podataka. Vizualne prikaze za 10 pitanja Linkartove skale dobili smo besplatno, odnosno kroz marketinški fond firme Gauss iz Tuzle koja se bavi geoinformacijskim softverskim paketima. Ipak, rezultati istraživanja koje smo dobili mogu se dalje koristiti za analize i dobijanje novih statistika, na univerzitetima i institutima, i podatke smo ponudili nezavisnim istraživačima koji su tražili da im, za njihov rad, učinimo dostupnim rezultate istraživanja. Ovaj materijal bit će koristan kao informacija za sve ciljane skupine, a istraživanje većih razmjera moglo bi se obaviti ako bi IMIC postao bolje opremljena organizacija ili pod pokroviteljstvom međunarodnih institucija i organizacija sa dogovarajućim budžetom i opremom kao što je OSCE ili UNDP.

Što se tiče konkretnih problema koji se odnose na kvalitet istraživanja zaključili smo da bi bilo lakše raditi ako bismo raspolagali sa:

- vozilima za teren i terenski rad, jer smo morali koristiti privatna vozila, što je stvaralo problem raspoloživosti na dane istraživanja/radionica ili predavanja, i što je istraživače dovelo u situaciju da nakon naporne trosatne ili četverosatne vožnje moraju još raditi cijeli dan, kako bi sve predviđeno bilo i završeno na vrijeme
- bolju biblioteku gdje su knjige ispravno sortirane, katalogizirane i opisane što bi omogućilo korištenje i preporuku ove literature za ciljane skupine (u tom smislu IMIC je već započeo projekat *Unapređenje usluga IMIC-ove biblioteke* i *Otvaranje ženske sekcije IMIC-ove biblioteke*)
- Više od dva kompjutera s kojima trenutno raspolaže IMIC

Dodatni problemi koji su definirani nakon završetka svih radionica bili su :

Činjenica da su neki učesnici tražili da im se dodijele certifikati za njihovo učešće u radionicama, koje na žalost nismo mogli obezbijediti, s obzirom da nismo imali sredstava za štampanje certifikata i to na početku projekta nije bilo predviđeno. Takođe smo

smatrali da diskusije i predavanja na radionicama jesu više neformalnog i infomrativnog tipa, pogotovo s obzirom da su to bile jednodnevne radionice , što znači da nije bilo kontinuiranih predavanja kakva se održavaju prilikom seminara, a koja bi mogla završiti izdavanjem certifikata, odnosno biti percipirana kao manji nastavni modul. Učesnici su ovaj zahtjev često argumentirali potrebom pravdanja odsustva iz škole na dan održavanja radionica i predavanja kojima su prisustvovali.

S obzirom da se radilo o cjelodnevnm radionicama, morali smo uvesti izmjenu u budžetu i dodati troškove hrane i pića, jer smo prilikom svake radionice, pored troškova smještaja odnosno rentanja sale i prostora morali predvidjeti jednu do dvije pauze za kafu, ručak i vodu ili piće za učesnike, a sve to, s obzirom da se radilo o cijelom radnom danu. Količina ovih troškova, kao i troškova refundiranja puta, ovisila je o broju učesnika

IV.2 PREPORUKE SVIM KORISNICIMA PROJEKTA

‘Religija je integralni element mnogih kultura, većine etniciteta i nekih država’.³⁷ Moglo bi se reći i svih civilizacija. Pa tako, jedan dio Istočne Evrope podudara sa pravoslavnim kršćanstvom, jedan dio sa katolicizmom, Zapadna Evropa sa katolicizmom i protestantizmom, Srednji Istok sa islamom, a Azija sa budizmom. Ipak na području Balkana, može se reći da postoji mješavina, odnosno veći broj pripadnika različitih religija, uglavnom islama i kršćanstva, ali također judaizma. Religiju i stavove o religiji važno je pratiti i proučavati, kao i određene pojave povezane sa religijom kao npr. nacionalizam ili konflikt da ne bi izmakle kontroli u određenom društvu i na taj način dovele do rata i sukoba širih ramjera.

Teoretičar Kymlicka naglasio je razlikovanje između ‘patriotizma’, osjećaja pripadnosti određenoj državi, od ‘nacionalnog identiteta’, osjećaja pripadnosti nekoj nacionalnoj grupi.³⁸ Miller je nacionalizam opisao rekavši da ‘Nacionalizam se često smatra nečim što povlači čitav niz negativnih konotacija koje se mogu izbjeći koristeći neki drugi pojam kao naprimjer patriotizam ili nacionalna svijest’. U Velikoj Britaniji može se često čuti stav da ‘Stranci imaju nacionalizam, koji je loš, dok mi Englezi imamo patriotizam, koji je nešto dobro!’.³⁹ Ovakvo favoriziranje patriotizma vjerovatno je povezano sa činjenicom da su konotacije patriotizma pozitivne i integrirajuće. Ovo želimo istaći u kontekstu ovog projekta i istraživanja, jer upravo naglašavajući ono što je zajedničko svim etnicitetima u BiH, i što pripada jedinstvenoj povijesti, kulturalnom nasljeđu

³⁷ Hastings, strana. 6.

³⁸ Kymlicka (1995), strana 13

³⁹ Hastings, strana 7

i politici, jeste ono što je povezano sa patriotizmom. Nizak kredibilitet države koji su pokazali rezultati istraživanja ne ide u prilog pothranjivanju patriotoizma kao pozitivne vrijednosti u društvu. Nasuprot, sistem obrazovanja u kojem se naglašavaju razlike u državi kao što je BiH može dovesti do nekontroliranog rasta negativnih pojava kao što su etnocentrizam i nacionalizam, i zbog toga je važno da svi predavači društvenih nauka naglašavaju u odgoju i obrazovanju multikulturalnost i multietničnost društva u kojem živimo i da ne izostavljaju ‘druge’ naroda, etnicitete i religije i ono što pripada njihovoj povijesti u svojim predavanjima i nastavnom planu i programu. To što je Engleska npr. toliko ponosna na svoj patriotizam, a ujedno vrlo internacionlna i multikulturalna država, prozilazi vjerovatno i iz činjenice da je Engleska imala ključnu ulogu u stvaranju određenih koncepta kao što je jaka centralizirana država, parlamentarna vlast, ograničavanje kraljevske vlasti, jačanje moći velikih gradova, da je inicirala ukidanje ropstva, formiranje političkih stranaka, industrijsko društvo i efikasnu štampu. ‘Nacionalizam je, nasuprot patriotizmu, u mnogim kontekstima okarakteriziran kao ‘enormno štetan za mir, toleranciju i zdrav razum.’⁴⁰

U stvarnosti religija, politika i kultura su u stalnoj interakciji. Jedan od teoretskih argumenata koji objašnjava nastanak nacija, a koji navodi Hastings, je da upravo vernikularna književnost (a tu posebno spadaju Svete knjige i njihovi prijevodi na razne lokalne jezike), ostaje glavni faktor u razvoju nacije, ili prethodno etniciteta, definiranih kao grupa koje dijele kulturu i jezik ali koje se ne moraju nužno razviti u naciju odnosno narod. U ovom istraživanju i opisima rezultata koristili smo pojmove nacionalnosti i etniciteta kao da se radi o sinonimima, jer se ti pojmovi često u BHS (bosanskom-hrvatskom i srpskom) jeziku koriste na taj način, i ne pravi se razlika. Ipak u teoriji radi se o dva različita koncepta , na engleskom jeziku ‘nation’ i ‘ethnicity’ (ili ako se radi o manjem etnicitetu često se koristi pojam ‘ethnie’). Takođe smatra se da ‘Kada posmatramo iskustvo nacije, ili etniciteta, nivo nepredvidivosti je prilično visok’.⁴¹, iako je nacija (‘nation’) u usporedbi sa etnicitetom (‘ethnicity’) mnogo samo-svjesnija zajednica. Korisnicima ovog projekta predlažemo da kada govore o naciji i etnicitetu naglase neke od razlika koje teoretski postoje između ova dva pojma, upravo zbog toga što govoreći o prostoru BiH i s obzirom na brojnost pripadnika određenih nacija na tom prostoru, može se govoriti i o etnicitetima. Isti teoretičar koji govori o nepredvidivosti iskustva nacije ili etniciteta smatra da je nacionalizam koji se pojavio u Istočnoj Evropi nakon Hladnog rata vrlo sličan onom koji je postojao između Prvog i

⁴⁰ Ibid, strana.7

⁴¹ Brubaker (1996), strana 27

Drugog svjetskog rata. Johnson u svom riječniku navodi da su *nacija* zapravo ljudi različiti od drugih ljudi općenito po svome jeziku, porijeklu i vlasti, Primjenjujući ovu definiciju teško je doći do jasnog razvdavanja tri nacije u BiH, jer čak je i različitost jezika postojeća ali naglašavana nakon i za vrijeme rata, a vrlo je diskutabilno potpuno razdvajanje i kada je u pitanju vlast ili porijeklo. Definicija data u Bibliji još je zahtjevnija i kaže da je nacija ustvari jedinstvo naroda, jezika, religije, teritorije i vlasti. Još jedna značajna razlika između etniciteta i nacija leži u tome što ‘eticiteti mogu prerasti u nacije, a nacije se ne mogu spojiti jedna sa drugom.’⁴² Ovisi o porijeklu inidivue, o njenom iskustvu i sklonostima, sa kojom će se nacijom, civilizacijom, kulturom ili religijom najviše poistovjećivati odnosno koja će joj se najviše svidjeti. Tu se ponovo vraćamo na Pitanje 18, koje ispituje identitete i ostavlja mogućnost preklapanja različitih identiteta, i želimo reći da je činjenica da djeca i ljudi npr. iz miješanih brakova ili oni koji igrom slučaja osjećaju da pripadaju u više od jedan religijski i nacionalni identitet, što je i tipičnije u neku ruku za prostor B&H, od pripadnosti jednom isključivom religijskom ili etničkom identitetu, nemaju priliku izabrati određeni denominator koji bi u religijskom i etničkom smislu opisao ono što su, i ostavlja im se često apsurdna opcija da budu ‘ostali’ ili ‘drugi’ u svojoj sopstvenoj i matičnoj državi, kojoj stvarno pripadaju i čiji identitet osjećaju i imaju u svakom smislu, iz koje vuku porijeklo i čiji jezik govore. Ostavljamo na razmišljanje korisnicima projekta koliko je artificijelno nametnuta određena različitost, a koliko je ona forsirana i naglašavana poslije rata, protivno činjenicama, i šta je prirodni i stvarni identitet u B&H. Na kraju, ubijedeni smo, da će se doći do zaključka da je to upravo multietničnost i religijska različitost, odnosno mnoštvo vjerovanja zbog kojih se niko ne bi smio isključivati, nazivati ‘ostalim’ ili osuđivati.

Kao posljedica individualnih afiniteta spomenutih u prethodnom paragrafu, individua se može i ima se pravo identificirati sa nekoliko grupa istovremeno, čak i tamo gdje je više uobičajena jedna identifikacija. Ilustrativni primjer je neko ko je istovremeno engleskog, francuskog i mađarskog porijekla, a ko će se svakako osjećati više Evropljaninom, kada govorimo u kontekstu evropskog identiteta, nego neko čija je majka npr. Britanka iz Liverpola, a otac također Britanac iz Leedsa. Ova druga individua pripodno će osjećati da je njen identitet više nacionalan u i u ovom slučaju britanski. Novi ‘tzv ‘miješani identiteti’ uključuju istovremeno kulturu, naciju i civilizaciju zajedno sa religijskim konotacijama koje povlače. Stoga, oni zahtijevaju novi nivo razumijevanja i za njih je svako iskustvo dvostruko ili čak trostruko, negdje višestruko, dok njihova potreba i osjećaj pripadanja traži nove objekte samo-identifikacije. U terminologiji Brubakera ono što se dogodilo u

⁴² Brubaker, strana.27

bivšoj Jugoslaviji u odnosu na B&H je da su se Hrvatska i Srbija pojavile kao tzv. 'nacionalizirajuće države', a njihov je cilj bio asimilacija bosanskih Hrvata i Srba i ekskluzija bosanskih Muslimana, uz ujedno negiranje postojanja matične države B&H i izdvajajući također individue sa višestrukim identitetom. 'Nacionalizam je zapravo patologija modernog društva i neizbježan je gotovo kao što je neuroza, za svakoga.'⁴³

Prema Gellneru `Nacionalizam izmišlja nacije tamo gdje one ne postoje`, a ova je teorija takođe primjenjiva na male nacije u B&H koje podsjećaju više na etnicitete. Gellner smatra da je upravo takav nacionalizam doveo do konstruiranja bošnjačke nacije, novog imena za bosanske Muslimane koje su se nekada zvali jednostvano Muslimanima i zapravo dobili pravo na to ime u Titovoj Jugoslaviji 1970tih. Ipak, jedno od rješenja u B&H koje je u teoriji često zagovarano jeste stvaranje bosanske nacije sa tri različita etniciteta i religije, koja bi postala realnost svih građana i državljana koji čine državu, a kojoj je kako nam pokazuje istraživanje u Pitanje 8 prilično zasada nizak kredibilitet, što je upravo loše za njene građane. Bilo je nekoliko javnih kampanja i peticija u tom smislu poput `Želim se izjasniti kao pripadnik bosanskohercegovačke nacije-etniciteta`. Jedna od prepreka pored nacionalizirajućih uloga Hrvatske i Srbije, koje se ipak stišavaju u posljednje vrijeme, jeste nepostojanje takve nacije u pravnom smislu i činjenica da ona jednostvano nije na bilo koji način legalizirana.

Ipak nisu svi teoretičari podržavali i govorili u korist multikulturalizma. Pa tako Kymlicka i drugi protivnici multikulturalizma naglašavaju da on getoizira manjine i spriječava integraciju u osnovno društvo. Briga za integraciju može se uvijek posmatrati kao kulturalni imperijalizam, i grupe mogu biti nedobrovoljno inkorporirane u društvo, putem kolonizacije ili osvajanja. Koncept podržavanja individualnog identiteta čest je u multikulturalnim društvima. A prema Kymlicki osnovno je pitanje da li podržati određenu formu i oblik različitosti, a već se pokazalo da isključivo podržavanje nacionalnih vrijednosti i dodavanje religijskih na nacionalne tendencije može dovesti do krvoprolića kako je bio slučaj u bivšoj Jugoslaviji. Kulturalne i nacionalne razlike moraju se tumačiti u detalje, i ne smije se niko unaprijed osuđivati. To ukazuje da tolerancija ima granice. U nacionalnim društvima grupe također žele i traže različite identitete, kao i u multikulturalnim. Zato jer multikulturalizam stvara jednako mnogo problema koliko i rješava, i na kraju ' ne može riješiti velike nejednakosti koje postoje u društvima kao što je Velika Britanija ili Sjedinjene Države.'⁴⁴ U Pitanju o diskriminaciji, vidjeli smo da mnogi ispitanici smatraju da bi ih diskriminirala bilo koja sredina u

kojoj žive pripadnici drugih religija, ne praveći pri tome razliku da li se radi o nekoj jednonacionalnoj sredini ili multietničkoj, da li se radi o bogatoj ili siromašnoj, demokratskoj ili totalitarnoj. To pokazuje da je nacionalni i religijski identitet i sredina u kojoj je taj identitet očit i sačuvan za njih ujedno jedna vrsta utočišta koje im daje sigurnost, i ubijeđeni su da će u takvoj sredini moći ostvariti svoja prava.

U teoriji je Hroch razmišljao o osnovnim karakteristikama malih nacija, i to je bitno u kontekstu B&H. Formiranje nacije dio je procesa i mijenja se u periodu tranzicije od feudalnog društva ka kapitalističkom društvu građana. Ono što se događa je prateći fenomen porasta buržoazije i stvaranja zamjene za staru klasu.⁴⁵

Dalje, povijesno gledano, postoje slučajevi potpunog spajanja određenih etničkih grupa, i ovo je stvarna opasnost za male etnicitete. Dakle, ne zagovaramo gubljenje nacionalnoetničkog religijskog identiteta, zagovaramo dijalog i stvaranje prostora za identitet koji su višestruki i koji postoje upravo kao posljedica interakcije. Istina je da je konflikt u B&H bio isključivo i uglavnom nacionalni, i da bi se riješili problemi u ovoj zajednici bosanska ili bosansko-hercegovačka nacija (svi etniciteti i njihove kombinacije) mora prihvatiti svoj multicivilizacijski i multireligijski karakter koji je urođen i oduvijek historijski prisutan. Kada se govori o dijalogu on se metodološki može podijeliti u četiri analitičke ravni: a) dijalog između vjernika iste vjeroispovijesti, b) dijalog između pripadnika različitih vjerovanja unutar jedne religije (npr, kršćanstva ili islama), c) dijalog između vjernika različite vjeroispovijesti i na kraju dijalog između vjernika i onih koji ne vjeruju.⁴⁶ Smatramo da je značajno da se u društvu poput bosanskohercegovačkog favoriziraju i potiču sve ove četiri vrste dijaloga jer su neophodne za stabilnost i prosperitet BH društva.

V PRILOZI

V.1. UPITNIK

ZAJEDNO

UPITNIK

Ovo je upitnik o tvojim stavovima o religiji i nekim drugim važnim stvarima. Odgovaraj iskreno, ono što misliš i u što vjeruješ. Upitnik je anoniman i niko neće znati kako si odgovarao/odgovarala na pitanja. Hvala!

1) Kojeg si spola? (zaokruži) Muški Ženski

2) Mjesto stanovanja: a) selo b) prigradsko naselje c) grad

Općina (upiši naziv općine u kojoj stanuješ) _____

3) Koliko ti je godina? _____

4) Koji si razred? _____ a) osnovne škole b) srednje škole

5) Da li vjeruješ u Boga? **DA** **NE**

6) Ako da, koja je tvoja religija (ako ne, onda ne odgovaraj na ovo pitanje)?

a) katolička b) islam c) pravoslavlje d) judaizam e) drugo (ako drugo koja) _____

f) više religija smatram svojim (navedi koje) _____

7) Da li pohađaš vjeronauku? **DA** **NE**

8) Koliko često ideš u crkvu/džamiju/neku drugu religijsku ustanovu- instituciju (navedi koju) _____?

a) više puta sedmično b) jednom sedmično c) par puta mjesečno d) jedan put mjesečno
e) par puta godišnje f) samo za praznike g) jedan put godišnje h) nikada

9) Da li bi voljeo/voljela u školi imati poseban predmet *Kultura religija* koji bi te upoznao i sa drugim religijama sem religije koju smatraš svojom? **DA** **NE**

10) Koje religije su ti poznate?
a) katolička b) pravoslavna c) islam d) judaizam e) drugo (navedi religije koje poznaješ, a da nisu ponuđene): _____

11) Da li želiš da saznaš više o drugim religijama? **DA**

12) Da li misliš da znaš dovoljno o svojoj religiji? **DA**

13) Da li misliš da znaš dovoljno o drugim religijama? **DA**

14) Da li sa svojim prijateljima razgovaraš o svojoj religiji? **DA**

15) Da li u svojoj obitelji razgovaraš o religiji? **DA**
NE

16) Da li imaš prijatelje/ice koji su sa druge religije? **DA**
NE

17) Da li imaš članova obitelji (uže i šire porodice) koji su sa druge religije? **NE** **DA**

18) Kako sebe definiraš? (možeš zaokružiti više odgovora)

Bošnjak/ Bošnjakinja ili pripadnik/ca bošnjačkog naroda

Srbini/Srbinjica ili pripadnik/ca srpskog naroda

Hrvat/Hrvatica ili pripadnik/ca hrvatskog naroda

Musliman/Muslimanka

Katolik/Katolkinja

Pravoslavac/Pravoslavka

Definiram sebe da sam pripadnik/ca nekog drugog naroda, navedi kojeg _____

Jevrej/Jevrejka

Državljanin Bosne i Hercegovine

Građanin Bosne i Hercegovine

Bosanci

Hercegovci

iz miješanog sam braka

Ateist sam/ne vjerujem u boga i nemam religiju

nešto drugo, napiši kako se definiraš _____

nemam niti jednu od ovdje navedenih etničkih/religijskih pripadnosti, ne osjećam da pripadam nekom određenom etnicitetu ili religiji.

⁴³ Anderson strana.5

⁴⁵ Hroch, strana 8 , para.

⁴⁴ Berry, strana 328

⁴⁶ *Religije Balkana-Susreti i Prožimanja* strana 18

19) Kako se slažeš sa sljedećim tvrdnjama? (popunjava se stavljanjem oznake u odgovarajuće polje)

Tvrdnje	Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	Neutralan sam	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem
Religija ima veliki značaj u mom životu					
Pripadnici drugih religija poštuju moju religiju					
Pripadnici drugih religija su moji prijatelji					
U školi mogu slobodno pričati o svojoj religiji					
Zbog religije sam bolji čovjek					
Moja religija je najbolja na svijetu					
U školi želim više saznati i o drugim religijama					
Zbog svoje religije imam problema u društvu					
Vjerujem da su pripadnici religije u koju vjerujem bolji ljudi od onih koji ne vjeruju ili vjeruju u drugu religiju					
Svako može imati svog Boga					
U školi se puno razgovara o religijskim temama					
Mislim da mogu uvijek reći ono što mislim					
Svoje prijatelje biram po tome kakvi su kao ljudi, a ne po religijskoj ili etničkoj pripadnosti					
Moja vjera ne smije utjecati na ljude koji vjeruju u nešto drugo					
U Bosni i Hercegovni treba postojati samo jedna religija					
Pripadnici različitih religija trebaju učiti jedni od drugih					
Ne volim ni jednu religiju ni ljude koji su religiozni					
Pripadnici drugih religija žive u zabludama					
Ne bih se nikad družio sa pripadnicima drugih religija/ etniciteta					
Ne bih voljeo/voljela da je moja djevojka/momak druge religije ili da sam u braku s nekim druge religije					
Religija mi može samo pomoći u životu					
Vjerujem onome što pričaju predstavnici i propovjednici moje religije					
Ne vjerujem onome što pričaju predstavnici/ propovjednici drugih religija					
Religija se zloupotrebljava mnogo, posebno u ratu					

Sve religije jednako poštujem					
Religije moraju sarađivati					
Religije se ne trebaju miješati					
Religija ima veliku ulogu u društvu					
Neke su religije bolje od nekih drugih religija					
Sve je više ljudi koji imaju i vjeruju u više od jedne religije					
Sve religije propovjedaju isto					
Sve su religije dobre					
Sve su religije loše					
Samo moja religija je dobra i ispravna					

20) Da li misliš da bi zbog svoje religije ili zbog toga što nemaš religiju mogao imati neke probleme u školi ili na poslu ili kasnije na fakultetu (ako budeš studirao/studirala)? **DA** **NE**

21) Da li u kraju u kom živiš postoji neka organizacija/institucija/stranka/klub/zajednica s kojom se identificiraš i tamo proživljaš svoje slobodno vrijeme? **DA** (koja?) **NE**

22) Da li misliš da ljudi koji vjeruju u drugu religiju ili ne vjeruju imaju ista prava kao ti? **DA**(zašto?) _____

_____ **NE**(zašto?) _____

23) Kome najviše vjeruješ?
a) mami/ocu
b) profesoru/profesorici
c) državi
c) Bogu
e) najboljem prijatelju
f) nekom drugom (napiši kome) _____

24) Da li znaš šta znači diskriminacija? **DA** **NE**

25) Ako da, šta misliš ko bi te mogao diskriminirati?_____

26) Da li osjećaš da tebe neko diskriminira ili da te može u budućnosti diskriminirati? **DA** **NE**

27) Znaš li šta je globalizacija? **DA** **NE**

28) Ako da, napiši šta je za tebe globalizacija? _____

29) Da li misliš da svoj interes/interese bolje možeš zastupati putem određene organizacije/stranke / grupe/interesne skupine/ i slično ? **DA** **NE**

30) Ako da, imaš li ideju preko koje organizacije/stranke/grupe/ interesne skupine možeš bolje predstaviti i zastupati svoje interese?_____

31) Da li misliš da bi ti bilo teže živjeti u nekom određenom području Bosne i Hercegovine nego u ovom u kojem trenutno živiš zbog tvoje religijske (ne)pripadnosti? **DA** **NE**

32) Ako da u kojem području i zašto?_____

33) Šta je za tebe istina?_____

34) Da li istina ima veze sa religijom? **DA** **NE**

35) Da li znaš šta su ljudska prava? **DA** **NE**

36) Ako da napiši šta su za tebe ljudska prava?_____

37) Da li misliš da svaki čovjek ima pravo na rad/posao kako bi obezbijedio sredstva za život? **DA** (zašto?) _____

_____ **NE** (zašto?) _____

38) Da li je važno da čovjek kad odraste (kad završi školovanje) ima posao? **DA** **NE**

39) Napiši do pet riječi koje te asociraju na pojam religija? 1. _____

2. _____3. _____4. _____5. _____

V.2. POZVANI I PRISUTNI UČESNICI RADIONICA

Napomena: istaknuti su učesnici koji su se odazvali pozivu i prisustvovali radionicama.

Radionica u Tuzli:

IME I PREZIME UČESNIKA	ŠKOLA	PREDMET
1. Dedić Suada	O.Š. Mejdan	BHS- bosanski-hrvatski-srpski
2. Jasenčić Jasmina	O.Š. Mejdan	Historija
3.Hadžiefendić Emina	O.Š. Mejdan	Geografija
4. Sakić Amina	O.Š. Mejdan	Religijski odgoj-Islam
5. Imamović Jasminka	O.Š. Mejdan	Kultura religija
6. Hodžić Ljubica	O.Š. Tušanj	BHS- bosanski-hrvatski-srpski
7. Feukić Amela	O.Š Tušanj	Historija
8. Imširagić Azemina	O.Š Tušanj	Kultura religija
9 Šestan Almasa	O.Š Tušanj	Religijski odgoj-Islam
10. Čolić Zinaida	O.Š. Tušanj	Pedagog
11. Cvjetinović Milan	O.Š. Tušanj	Direktor
12. Admira Mulaosmanoivić	O.Š. Tušanj	Engleski jezik
13. Edina Bijedić	Građevinska škola	BHS- bosanski-hrvatski-srpski
14.Ibrišimović Zlatko	Mješovita srednja mašinska škola	Direktor
15. Garčević Kanita	Mješovita srednja mašinska škola	Pedagog-psiholog
16. Šehić Ahmet	Mješovita srednja mašinska škola	Demokratija i ljudska prava
17. Krekić Ajka	Mješovita srednja mašinska škola	BHS- bosanski-hrvatski-srpski
18. Kusonić Atifa	Mješovita srednja mašinska škola	BHS- bosanski-hrvatski-srpski
19. Suljanović Sabina	Mješovita srednja mašinska škola	BHS- bosanski-hrvatski-srpski
20. Muhedinović Azra	Mješovita srednja mašinska škola	Engleski jezik i književnost
21. Jogunčić Alisa	Mješovita srednja mašinska škola	Engleski jezik i književnost
22. Hasan Osmandžiković	Mješovita srednja prometna škola	Direktor
23. Suljić Nesib	Mješovita srednja prometna škola	Demokratija i ljudska prava
24. Mustačević Adisa	Mješovita srednja prometna škola	BHS- bosanski-hrvatski-srpski
25. Ibrahimović Maja	Mješovita srednja prometna škola	Engleski jezik
26. Strašević Nedim	Mješovita srednja prometna škola	Njemački jezik
27. Karić Šekib	Mješovita srednja prometna škola	Pedagog
28. Jasna Hadžiselimović	Pedagoška gimnazija	BHS- bosanski-hrvatski-srpski
29. Omerčević Jasmina	Pedagoška gimnazija	Historija
30. Mujezinović Amra	Pedagoška gimnazija	Geografija
31. Zaimović Amela	Pedagoška gimnazija	Sociologija, Filozofija i Logika
32. Hasanović Mersad	Pedagoška gimnazija	Demokratija i ljudska prava
33. Alma Malikić	Pedagoška gimnazija	Pedagogija i razvojna psihologija
34. Safija Džambegović	Pedagoška gimnazija	Direktor

35. Nura Čosikić	Pedagoška gimnazija	Pedagog
36. Haris Avdibegović	Jezična gimnazija 'Ismet Mujezinović'	Geografija
37. Adisa Ferhatović	Jezična gimnazija 'Ismet Mujezinović'	Njemački jezik
38. Jasmina Šišić	Jezična gimnazija 'Ismet Mujezinović'	Francuski jezik
39. Fuad Isabegović	Jezična gimnazija 'Ismet Mujezinović'	Engleski jezik
40. Mula Okić	O.Š. Centar	Kultura religija
41. Ahmetović Mirsada	O.Š. Centar	BHS- bosanski-hrvatski-srpski
42. Kunosić Almira	O.Š. Centar	Historija
43. Hrustić Mustafa	O.Š. Centar	Geografija
44. Suada Bajrović	O.Š. Centar	BHS- bosanski-hrvatski-srpski
45. Ikinić Edina	O.Š. Centar	Pedagog
46. Osman Ahmetović	O.Š. Centar	Direktor
47. Jaganjac Melisa	O.Š. Jala	Pedagog
48. Huseinagić Enes	O.Š. Jala	Direktor
49. Čajić Nada	O.Š. Jala	Historija, Kultura religija
50. Sulejmanović Andelina	O.Š. Jala	Geografija, Kultura religija
51. Ćamić Jasmina	O.Š. Jala	Religijski odgoj
52. Umihanić Amina	O.Š. Jala	Religijski odgoj
53. Jaganjac Emina	O.Š. Jala	BHS- bosanski-hrvatski-srpski
54. Almra Ferhatbegović	O.Š. Jala	BHS- bosanski-hrvatski-srpski
55. Hamidović Emina	Srednja škola za građevinarstvo i geodeziju	Pedagog
56. Senada Čilušić Šahović	Srednja škola za građevinarstvo i geodeziju	Direktor
57. Ferhatović Mevludin	Srednja škola za građevinarstvo i geodeziju	Demokratija i Ljudska prava
58. Sulejman Tvica	Medicinska škola	Direktor
59. Ljubica Tvica	Medicinska škola	Pedagog
60. Danica Aksentijević	Medicinska škola	BHS- bosanski-hrvatski-srpski
61. Hatidža Zukić	Rudarska škola	Pedagog
62. Mehmed Malkić	Rudarska škola	Direktor
63. Mevludin Ferhatović	Rudarska škola	Demokratija i Ljudska prava
64. Džehva Aščić	Rudarska škola	BHS- bosanski-hrvatski-srpski
65. Džemal Suljić	Rudarska škola	Sociologija
66. Suadin Straščević	Rudarska škola	Historija
67. Enesa Mešić	Općina Tuzla	Šef odsjeka za društvene djelatnosti
68. Sanja Salihović	Općina Tuzla	
69. Esaf Lević		
70. Edina Hadžiahmetagić	O.Š. Jala	Engleski jezik
71. Saudin Dedić	O.Š. Solina	Religijski odgoj-Islam
72. Samka Gerović	JUOŠ Podrinje Milatović	Historija i geografija
73. Amela Feukić	JUOŠ Tušanj, Tuzla	Historija i geografija
74. Aljo Hujdur	JUOŠ Pazar, Tuzla	Historija, Religijski odgoj-Islam
75. Jasmin Ligić	JUOŠ Šerići, Šerići JUOŠ Višća, Donja Višća	Historija

Radionici u Tuzli prisustvovalo je 25 učesnika.

Radionica u Sarajevu:

IME I PREZIME	ŠKOLA/INSTITUCIJA	PREDMET
1. Žorž Emilijan	Ambasada Slovenije	Savjetnik
2. Edvard Kopušar	Ambasada Slovenije	Savjetnik
3. Andrej Kopušar	Ambasada Slovenije	
4. Miodrag Kopušar	Ambasada Slovenije	
5. Dr. Mansur Kustura	Ambasada Slovenije	
6. Marija Izabel F.	Ambasada Slovenije	
7. Vesna Petrović	O.Š. Grbavica I	Historija, Historija religija
8. Almira Tabaković	O.Š. Grbavica I	Geografija
9. Zakira Adilović	O.Š. Pofalići	Geografija
10. Derviša Pleho	O.Š. Pofalići	Historija
11. Hanifa Kapo	O.Š. Pofalići	Geografija
12. Sedin Lepić	O.Š. Moštre - Visoko	Religijski odgoj
13. Nadžija Bećirović	O.Š. Moštre - Visoko	Religijski odgoj
14. Mejrima Valjevac	O.Š. Moštre - Visoko	Religijski odgoj
15. Aida Hercegljia	O.Š. Moštre - Visoko	Religijski odgoj
16. Snježana Menulović	Pedagoška škola i Gimnazija 'Obala'	Historija
17. Zlatka Huseinović	Pedagoška škola i Gimnazija 'Obala'	Filozofija
18. Adisa Vejlić	Pedagoška škola i Gimnazija 'Obala'	Sociologija
19. Haris Omeragić	Mješovita srednja škola Hazim Šabanović – Visoko	Pedagog
20. Husein Dreca	Mješovita srednja škola Hazim Šabanović – Visoko	Religijski odgoj
21. Haris Gorak	Mjeovita srednja škola Hazim Šabanović - Visoko	Religijski odgoj
22. Mersiha Čehajić	Mješovita srednja škola Hazim Šabanović - Visoko	
23. Ćamila Dozić	Mješovita srednja škola Hazim Šabanović – Visoko	Religijski odgoj
24. Midhat Čakalović	Gimnazija Visoko	Religijski odgoj; Kultura religija
25. Halida Zilić	Gimnazija Visoko	Direktor
26. Hasan Hadžiosmanović	Gimnazija Visoko	Sociologija; Kultura religija; Demokratija i ljudska prava
27. Nezira Lopo	Gimnazija Visoko	Asistent direktora
28. Sanita Nukić	Gimnazija Visoko	
29. Mediha Čengić	Mješovita srednja škola za ugostiteljstvo i turizam	Geografija
30. Suad Berbić	Općina Stari grad	
31. Pašalić Azemina	O.Š. Muhzin Rizvić – Fojnica	Religijski odgoj
32. Pašić Jasna	O.Š. Muhzin Rizvić – Fojnica	Historija
33. Muharem Mukača	O.Š. Muhzin Rizvić – Fojnica	Geografija
34. Rasim Halilagić	Gimnazija Dobrinja	Historija
35. Alija Mulaomerović	Hitna pomoć- Sarajevo	uposlenik
36. Nijaz Alispahić	Hitna pomoć - Sarajevo	
37. Edin Kolar	Hitna pomoć - Sarajevo	
38. Zukić Abid	Treća gimnazija	Geografija
39. Al Ismail Hamad	Egipatska ambasada	
40. Edina Al Ismail	Egipatska ambasada	

41. Emina Al Ismail	OŠ Osman Nuri Hadžić	Student
42. Amina Rizvanbegović-Džuvić	Bošnjački Institut	
43. Vehib Čengić	Fondacija ProBitra	Aktivist za ekologiju
44. Abdulhadi H. Marzouk	Egipatska ambasada	
45.	O.Š. Hrasno	Religijski odgoj Islam
46. Amra Cvetković H.	O.P. Hrasno	Historija
47. Akay Ceylani	Internacionalna škola Sarajevo	Engleski jezik
48. Muhamed Sudžuka		Menadžer-Ekonomist
49. Elma Bobeta	KJP Centar Skenderija	Organizacija sajmova
50. Nusreta Fetahović	O.Š. Čengić Vila	Geografija
51. Alma Hodžić	O.Š. Vareš Majdan	Religijski odgoj

Radionici u Sarajevu prisustvoivala su 44 učesnika.

Radionica u Brčkom:

1. Milan Ljubojević	Vlada Brcko Distrikta	Odjel za obrazovanje
2. Abdulah Bećirović	Pedagoški centar	Assistant za istraživanje i organizaciju radionica
3. Sabina Ikanović	IX osnovna škola Maoča	Pedagog
4. Fazlović Adem	IX osnovna škola Maoča	Religijski odgoj
5. Almira Zlatić	IX osnovna škola Maoča	Religijski odgoj
6. Dragan Divković	IX osnovna škola Maoča	
7. Todorović Cvija	IV osnovna škola Brčko	
8. Zoran Dragičević	IV osnovna škola Brčko	razrednik VII 3
9. Kojo Simić	III osnovna škola Brčko	Direktor
10. Veselko Županić	III osnovna škola Brčko	Katolički sveštenik-Religijski odgoj
11. Mirzet Ibrić	III osnovna škola Brčko	Religijski odgoj-Islam
12. Stanislav Marković	III osnovna škola Brčko	Religijski odgoj-Pravoslavlje
13. Nusreta Džinić	Srednja tehnička škola	Sociologija i Demokratija i ljudska prava
14. Lišić Ahmet	VII osnovna škola 'Gornji Rahić'	Religijski odgoj
15. Halilović Aiša	VII osnovna škola 'Gornji Rahić'	Religijski odgoj
16. Čaković Emir	VII osnovna škola 'Gornji Rahić'	Religijski odgoj
17. Savić Dragan	Gimnazija Brčko	Direktor
18. Hadžić Ešef	Gimnazija Brčko	Razrednik IV 5
19. Paunović Svjetlana	Gimnazija Brčko	Historija
20. Perić Nada	Gimnazija Brčko	Geografija
21. Đurović Mira	Gimnazija Brčko	Sociologija
22. Muharemović Vedad	Gimnazija Brčko	Sociologija
23. Baković Jasmin	V osnovna škola	Religijski odgoj-Islam
24. Ibrić Meliha	V osnovna škola	Religijski odgoj-Islam
25. Žilić Mirjana	V osnovna škola	Direktor
26. Šehić Ernest	V osnovna škola	Pedagog
27. Mitrović Zlata	V osnovna škola	Demokratija i ljudska prava
28. Mičić Mladen	I osnovna škola	Direktor
29. Đurić Ljubo	I osnovna škola	Razrednik VIII 4
30. Simić Velibor	I osnovna škola	Religijski odgoj-Pravoslavlje
31. Muminović Miralem	I osnovna škola	Religijski odgoj-Islam
32. Zlatović Ružica	I osnovna škola	Demokratija i Ljudska prava
33. Stuhli-Pejić Stela	X osnovna škola Bijela	Historija i geogafija
34. Mirjana Vida	Srednja ekonomska škola	Demokratija i Ljudska prava
35. Aleksandar Mihajlović	I osnovna škola	Religijski odgoj-Pravoslavlje
36. Dođe Simeunovic	VI osnovna škola	Religijski odgoj-Pravoslavlje

37. Snežana Mitrović	I osnovna škola	Pedagog
38. Senad Osmanović	II osnovna škola	Historija
39. Donlić Nevresa	V osnovna škola	Historija i Geografija
40. Alma Sarajlić	IX osnovna škola	Pedagog
41. Amra Žilić-Imšić	VIII osnovna škola	Religijsko obrazovanje-Islam
42. Admir Kukuljević	Srednja poljoprivredna i medicinska škola	Demokratija i ljudska prava
43. Drana Đokić	Srednja poljoprivredna i medicinska škola	Historija
44. Alisa Memišević	VII osnovna škola 'Gornji Rahić'	Historija i Geografija
45. KavazovićAhmet	Srednja ekonomska škola	Historija

Radionici u Brčkom prisustvovalo je 28 učesnika

Radionica u Zenici:

1. Iković Admir	Osnovna škola Foča Ustikolina	Nastavnik
2. Murto Horo	Osnovna škola Foča Ustikolina	Direktor
3. Josip Markota	Općina Fojnica	
4. Faketa Hadžić	Općina Breza	
5. Munevera Selmanović	Pedagoški institut Zenica	
6.	Osnovna škola Hamdija Kresevljakovic Kakanj	
7.	Osnovna škola Muhsin Rizvić Kakanj	
8. Suada Hrustanović	Gimnazija Muhsin Rizvić -Breza	Direktor
9. Halim Bulbulušić	Srednja škola Mehmedalija Mak Dizdar Breza	Direktor
10. Enver Čolaković	Osnovna škola Enver Čolaković -Breza	Direktor
11. Fehim Čengiç	Safet beg Bešagić, Osnovna škola Breza	Direktor
12. Sedin Lepić	Osnovna škola Moštre- Visoko	Religijski odgoj
13. Nadija Bećirović	Osnovna škola Moštre-Visoko	Religijski odgoj
14. Mejrima Valjevac	Osnovna škola Moštre-Visoko	Religijski odgoj
15. Aida Herceglja	Osnovna škola Moštre-Visoko	Religijski odgoj
16. Haris Omeragić	Srednja škola Hazim Šabanović- Visoko	Pedagog
17. Husein Dreca	Srednja škola Hazim Šabanović- Visoko	Religijski odgoj
18. Haris Gorak	Srednja škola Hazim Šabanović- Visoko	Religijski odgoj
19. Mersiha Čehajić	Srednja škola Hazim Šabanović- Visoko;	
20. Ćamila Đozić	Srednja škola Hazim Šabanović- Visoko	Religijski odgoj
21. Midhat Čakalović	Gimnazija Visoko-	Religijski odgoj i Kultura religija
22. Halida Zilić	Gimnazija Visoko	Direktor
23. Hasan Hadžiosmanović	Gimnazija Visoko	Direktor, Sociologija, Kultura religija, Demokratija i Ljudska prava
24. Nezira Lopo	Gimnazija Visoko-	Asistent direktora
25. Sanita Nukić	Gimnazija Visoko	

26. Mediha Čengiç	Srednja ugostiteljska i turistička škola	Geografija
27. Suad Berbić	Općina Stari grad	
28. Azemina Pašalić	Osnovna škola - Fojnica Muhsin Rizvić,	Religijski odgoj
29. Pašić Jasna	Osnovna škola– Fojnica Muhsin Rizvić,	Historija
30. Mukača Muharem	Osnovna škola – Fojnica Muhsin Rizvić	Geografija
31. Alma Hodžić	Osnovna škola Vareš-Mejdan	
32. Valjevac Hadžić Mulija	Safet Beg Bašagić, Visoko	Direktor
33. Ašlama Mersiha	Safet Beg Bašagić, Visoko	Religijski odgoj
34. Halida Zorić	Gimnazija Visoko	Direktor
35. Hasan Hadžiosmanović	Gimnazija Visoko	Sociologija
36. Nasveta Turković	Gimnazija Visoko	Sociologija
37. Sanita Nukić	Gimnazija Visoko	Pedagog
38. Tarik Omerdić	Srednja škola Hazim Šabanović- Visoko	
39. Čehajić Efedina	Osnovna škola Moštre- Visoko	Pedagog
40. Karaavdić Lejla	Osnovna škola Moštre- Visoko	Pedagog
41. Bećirović Nadija	Osnovna škola Moštre- Visoko	Religijski odgoj
42. Šafrović Nermina	Osnovna škola Moštre- Visoko	Religijski odgoj
43. Čehajić Munir	Osnovna škola Moštre- Visoko	Religijski odgoj
44.	Opština Čelinac, RS	
45.	Osnovna škola Aleksa Šantić- Čelinac	
46. Živko Đureinović	Srednja škola Nikola Tesla	Direktor
47.	Općina Vareš	
48. Suada Avdić	Mješovita srednja škola Nordbat 2	Sociologija
49. Željko Škrobo	Mješovita srednja škola Nordbat 2	
50. Hrvat Mirnes	Mješovita srednja škola Nordbat 2	Religijski odgoj
51. Fra Željko Brkić	Mješovita srednja škola Nordbat 2	Religijski odgoj
52. Čamdžić Samra	Mješovita srednja škola Nordbat 2	Pedagog
53. Čatović Senad	Mješovita srednja škola Nordbat 2	Direktor
54. Muftić Maida	Osnovna škola Vareš	Religijski odgoj
55. Ivešić Antun	Osnovna škola Vareš	Religijski odgoj
56. Zekerijah Ljubović	Gimnazija Muhsin Rizvić Kakanj	Direktor
57. Vildana Neimarlija	Gimnazija Muhsin Rizvić Kakanj	Pedagog
58. Olivera Hasković	Gimnazija Muhsin Rizvić Kakanj	Sociologija
59. Zijada Hasović	Gimnazija Muhsin Rizvić Kakanj	Demokratija i ljudska prava
60.	Osnovna škola Hamdija Kreševljaković-Kakanj	
61. Čelinac, MSS smjer-	Mješovita srednja škola Čelinac	Direktor
62. Slavica Vidaković	Mješovita srednja škola Čelinac	Pedagog
63. Nada Dimkov	Mješovita srednja škola Čelinac	Sociologija i Demokratija

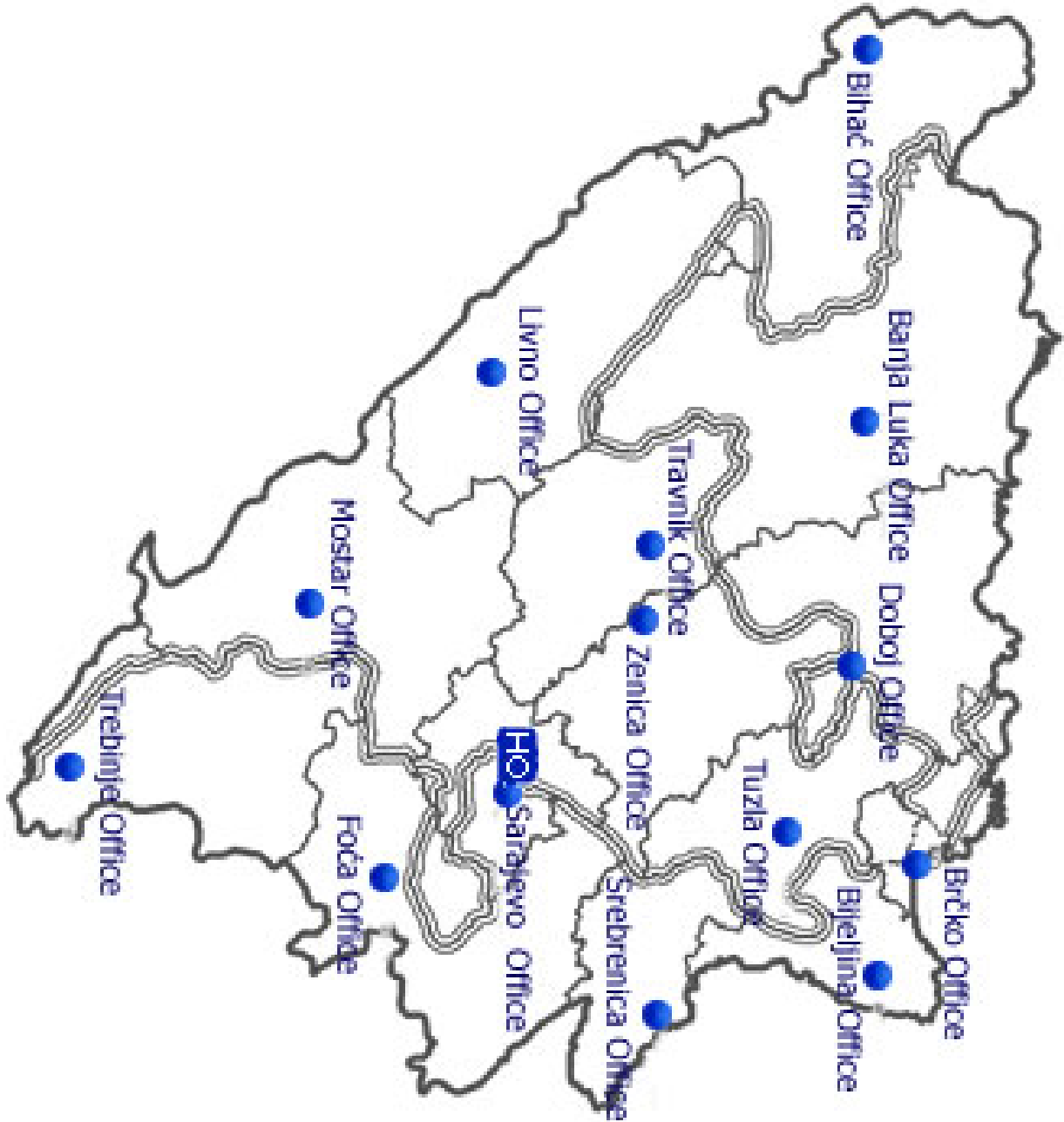
64. 'Miloš Dujić'-	Miloš Dujić Čelinac	Religijski odgoj
65. Topić Bogoljub	Miloš Dujić Čelinac	Religijski odgoj
66. Zeljković Stanoje	Miloš Dujić Čelinac	Religijski odgoj
67. Popović Dejan	Miloš Dujić Čelinac	Religijski odgoj
68. Brgomolja Snježana		Pedagog
69. Mičo Gojković	Osnovna škola Ukrina-Čelinac	Religijski odgoj
70. Marija Maličović	Osnovna škola Ukrina-Čelinac	Pedagog
71. Pašić Ensada	SMŠ ‘Zijah Dizdarević’	Islamska vjeronauka
72. Džigol Hedija	O.Š.‘Muhsin Rizvić’	Geografija
73. Živana Ilić	Tehnička škola Zenica	Kultura religija
74. Miroslav Bagara	O.Š Čengić vila I	Historija religija

Radionici u Zenici prisustvovalo je 11 učesnika.

Ukupno je na sve četiri radionice prisustvovalo 108 učesnika. Molimo sve navedene učesnike da uvažе ispirke ukoliko smo napravili lapsus kod navodjenja određenih imena i prezimena, jer smo neka prepisivali sa Lista učesnika koje smo dijelili na radionicama/predavanjima i nismo bili u mogućnosti provjeriti tačno kako se piše svako ime.

Želimo zahvaliti svima koji su se odazvali našem pozivu i svojim prisustvom obogatili rad i diskusiju koja se vodila na ovim skupovima. Sve one koji su bili spriječeni, a željeli su prisustvovati nekoj od radionica/predavanja, ili su zainteresirani sa saradnju sa IMIC-om, pozivamo da nam se obrate pismeno na e mail ili adresu, ili telefonom, ukoliko žele više informacija o radu i projektima udruženja ili ukoliko im je potrebna konkretna informacija o ovom istraživanju i načinu korištenja podataka na našem websiteu.

V.3. MAPA REGIONALNIH UREDA OSCE-a U BOSNI I HERCEGOVINI

V.4. LISTA SKRAĆENICA

BD- Brčko Distrikt

CDSREE-Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe-Centar za demokraciju i pomirenje u Jugoistočnoj Evropi

CEU- Centralni evropski univerzitet, Budimpešta

CIVITAS-Program u sklopu Međunarodnog programa građanskog obrazovanja

EAC- Ured za obrazovne i kulturne poslove Američke vlade

EU- Evropska unija

FBIH-Federacija Bosne i Hercegovine

FENS- Federacija nevladinih organizacija Srbije

FMO- Franjevci Istočne i Jugoistočne Evrope

FOD- Fond Otvoreno društvo

FRAMA- Franjevačka mladež Fojnice

GROZD-Građansko organizovanje za demokratiju

HEKS-Hilswerk der Evangelischen Kirchen in der Schweiz

IMIC- Internacionalni Multireligijski Interkulturni Centar

IREX- Međunarodni odbor za istraživanje i razmjene

NSK-Neue Slovenische Kunst (virtualna država)

NVO- nevladina organizacija

ODIHR- Ured za demokratske institucije i ljudska prava

OHR-Office of High Representative- Ured Visokog predstavnika

OIA-Omladinska informativna agencija

OSCE- Organizacija za sigurnost i saradnju u Evropi

PCF-Pestolozzi dječja fondacija

PRONI- Centar za omladinski razvoj Brčko

REVOLT- Omladinski pokret Revolt-Tuzla

RH-Republika Hrvatska

RS- Republika Srpska

SOPG-Servis za mir i dobru volju

TIA-Međureligijska/Interreligijska alijansa

UN-Ujedinjene nacije

UNDP- United Nations Development Programme-Razvojni program Ujedinjenih nacija

V.5. BIBLIOGRAFIJA I LITERATURA

1. Monitor ustavnih promjena, broj 116; 5-11 februar, 2009; ISSN 1840-1724; Sedmični pregled pisanja štampanih medija o ustavnim promjenama u Bosni i Hercegovini

2. Monitor ustavnih promjena, broj 117; 12-18 februar, 2009; ISSN 1840-1724; Sedmični pregled pisanja štampanih medija o ustavnim promjenama u Bosni i Hercegovini

3. Problems of Identities in the Balkans- Problemi identiteta na Balkanu; Uredili: Slobodan G. Markovich, Eric Beckett Weaver, i Vukašon Pavlović; Anglo-srpsko društvo, Beograd, 2006.

4. 'Priručnik za nastavnice i nastavnike islamske vjeronauke-o mirovnoj dimenziji islama', priređivač: Amra Pandžo, Sarajevo 2008. godina; Izdavač: Udruženje za dijalog u porodici i društvu-'MALI KORACI'.

5. TOLEDO: Vodeća načela o podučavanju o religijama i vjerovanjima u državnim školama; Izdavač: ODIHR-OSCE Ured za demokratske institucije i ljudska prava; 2007. godina

6. Religije Balkana: Susreti i Prožimanja, urednici: Milan Vukomanović i Marinko Vučinić BOŠ- Beogradska Otvorena Škola, Beograd 2001

7. Anderson, Benedict (1983), Imagined Communities: Reflections on the origin of nationalism, London: Verso

8. Breuilly, John (1993), Nationalism and The State, Manchester University Press

9. Brubaker, Rogers (1996), Nationalism Reframed, NY: Cambridge University Press

10. Calhom, Craig, Habermas and Public Sphere

11. Habermas, Jurgen (2001), Postnational Constellation:Political Essays, Cambridge: MIT Press

12. Habsbawm, Eric E.J: (1992), Nations and Nationalism since 1780: programme, myth, reality, Cambridge University Press

13. Hastings, Adrian (1997), The Construction of Nationhood: ethnicity, religion, nationalism, Cambridge University Press

14. Hroch, Miroslav (1989), Social Preconditions of National Revival in Europe, Cambridge University Press

15. Kymlicka, Will (1995), Multicultural Citizenship: a liberal theory of minority rights, Oxford Clarendon Press

16. Miller, David, (2000), Citizenship and National Identity, Cambridge: Polity Press

17. Miller, David, (1995) On Nationality ; Oxford, Clarendon Press

18. Vehabović, Faris (2006), Odnos Ustava Bosne i Hercegovine i Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Fond otvoreno društvo BiH i ACIPS

19. Politique Culturelle: vingt et un enjeux strategiques,(1999), Editions Conseil de l'Europe

20. Običaji mulsimana, pravoslavnih, rimokatolika i jevreja u BiH, (2005) Međureligijsko vijeće u BiH

21. Na putu ka vjerskom suživotu i razumijevanju u Bosni i Hercegovini: Izvještaj o provedbi pilot-projekta Kultura religija, (2007), Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini
22. Towards Inter-Religious Understanding in Bosnia and Herzegovina: A Status Report on the Pilot Case Culture of Religions (2007), OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina, Education Department
23. Obrazovanje u Bosni i Hercegovini- Čemu učimo djecu? Istraživanje stavova roditelja i učenika o vrijednostima u nastavnim planovima i programima i udžbenicima (2007), Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina-Program podrške obrazovanju , Dženana Trbić&Snježana Kojić Hasanagić; uredila: Svjetlana Nedimović
24. Religija i školovanje u otvorenom društvu, Okvir za informirani dijalog, (2007), Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina-Program podrške obrazovanju; Zdenko Kodolja&Terrice Bassler
- 25.Davor, Marko (2009) Zar na Zapadu postoji neki drugi Bog?- Stereoptipi i predrasude u medijima prema islamu; Konrad Adenauer Fondacija
- 26.Mediji i Religija (2007) Fondacija Konrad Adenauer; urednica Lea Tajić
27. Nastava moderne historije Jugoistočne Evrope-dodatni nastavni materijal(Drugi svjetski rat, Balkanski ratovi, Nacije i države u jugoistočnoj Evropi, Osmansko carstvo); CDRSEE Centar za demokratiju i pomirenje u jugoistočnoj Evropi, Solun, CPU Sarajevo, 2007.